

ВІСНИК

ЛДУВС

імені Е.О. Дідоренка

2'2010

ВІСНИК

**Луганського
державного університету
внутрішніх справ
імені Е.О. Дідоренка**

Науково-теоретичний журнал

Випуск № 2

**Луганськ
2010**

* Науково-теоретичний журнал * Виходить щоквартально * Заснований 1997 року * Засновник і видавець: Луганський державний університет внутрішніх справ * Реєстраційне свідоцтво КВ № 15990-4462 ПП, видане Міністерством юстиції України 20.11.2009 р. * Включений до переліку фахових видань ВАК України з юридичних наук *

Редакційна колегія:

Комарницький В.М.	- канд. юрид. наук, доц. (головний редактор)
Козаченко І.П.	- д-р юрид. наук, проф. (заст. гол. редактора)
Розовський Б.Г.	- д-р юрид. наук, проф.
Бурбело О.А.	- д-р екон. наук, проф.
Віленська Е.В.	- д-р філос. наук, проф.
Замойський І.Є.	- д-р юрид. наук, проф.
Лазор Л.І.	- д-р юрид. наук, проф., член-кор. НАПрН України
Бобкова А.Г.	- д-р юрид. наук, проф.
Знаменський Г.Л.	- д-р юрид. наук, проф., член-кор. НАПрН України
Малишева Н.Р.	- д-р юрид. наук, проф., член-кор. НАПрН України
Мамутов В.К.	- д-р юрид. наук, проф., акад. НАН України
Сегай М.Я.	- д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України
Дудоров О.О.	- д-р юрид. наук, проф.
Атоян О.М.	- д-р юрид. наук, доц.
Федоренко В.Л.	- д-р юрид. наук, доц.
Левченков О.І.	- канд. юрид. наук, доц. (відповідальний редактор)
Сілюков В.О.	- канд. юрид. наук, доц.
Бірюков В.В.	- канд. юрид. наук, доц.
Беніцький А.С.	- канд. юрид. наук, доц.

Рекомендовано до друку вченою радою Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка (протокол № 10 від 28 травня 2010 року)

Для науковців та юристів-практиків.

Статті публікуються в авторській редакції.

✉ Україна, 91493, Луганськ, сел. Ювілейне, вул. Генерала Дідоренка, 4.
Луганський державний університет внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка.
☎ 35-11-57, 52-35-00, факс 93-50-77

© Луганський державний університет
внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка, 2010
Науково-теоретичне видання

З М І С Т

ДО УВАГИ АВТОРІВ	3
-------------------------------	---

**Розділ I. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ
ДЕРЖАВИ І ПРАВА**

Литвинов О.М. Ліберальний напрямок у філософсько-правовій думці США періоду боротьби за незалежність, або знов про корисність досвіду інших країн для України.....	5
Нестерович В.Ф. Конституційно-правові форми лобіювання під час прийняття нормативно-правових актів у США.....	19
Воронов І.О. Антологія досліджень в Російській Федерації проблем розкриття та розслідування злочинів у сфері високих інформаційних технологій.....	29
Бутирін Є.О. Роль земських дільничних начальників у період столипінської аграрної реформи.....	36
Ткаченко О.О. Роль земельних банків у кредитуванні селян Лівобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст.	44
Нерсесян А.С. Юридична особа приватного права як суб'єкт корупційних правопорушень.....	49

**Розділ II. ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ
ЗАСТОСУВАННЯ ЗАКОНОДАВСТВА**

Полторацький О.Б. Дослідження суб'єктивної моделі ознак легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом.....	56
Болдарь Г.Є. Покарання за злочини у сфері банкрутства.....	61
Сергеев В.М., Розовский Б.Г. Главный субъект уголовного процесса – кто он?.....	67
Деля Ю.В. Засади правотворчої діяльності суб'єктів місцевого самоврядування в Україні.....	76
Беднарська В.М., Корнеева О.С. Питання дії принципів кримінального судочинства в доказовій діяльності.....	85
Шехавцов Р.М. Поняття кримінально-процесуальної діяльності.....	89

Правдюк А.Л. Удосконалення правового статусу органів, які здійснюють контроль та нагляд у сфері ефективного використання енергетичних ресурсів та енергозбереження	97
Корякін Р.В. Підвищення ефективності обшуку як складова вирішення завдання щодо захисту порушених злочином майнових прав особи	105
Кутова І.Е. Гідрометеорологічна діяльність як об'єкт правового регулювання: актуальність і перспективи розвитку законодавства	111
Назимко Є.С. Деякі аспекти взаємозв'язку депеналізації з кримінально-виконавчою галуззю пенальної політики України.....	116
Черкова М.Ю., Андрейченко Л.С. Кримінально-правові та процесуальні аспекти вдосконалення українського законодавства щодо правового регулювання порядку оскарження постанови про порушення кримінальної справи	124
Віскунов В.В. Безпосередній об'єкт знищення, підробки або заміни номерів вузлів та агрегатів транспортного засобу	132
Гусєва К.А. Використання у нормативно-правовому регулюванні запобігання злочинам міліцією України міжнародного досвіду	142
Тертиченко Т.М. Легалізація доходів, отриманих злочинним шляхом: історичний аспект.....	148
Карлаш І.А. Процесуальний порядок подання доказів у кримінальному процесі.....	157

**Розділ III. ПРОБЛЕМИ УПРАВЛІННЯ,
АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА,
АДМІНІСТРАТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ**

Афанасьєв К.К. Види адміністративних (управлінських) послуг ОВС: окремі питання класифікації	164
---	-----

**Розділ IV. ПРОБЛЕМИ ЦИВІЛЬНОГО,
ТРУДОВОГО, ЕКОЛОГІЧНОГО
ТА ПІДПРИЄМНИЦЬКОГО ПРАВА**

Комарницький В.М. Питання акумуляції коштів та їх використання для фінансування спеціального природокористування (правовий аспект)	173
Макаренко О.Г. Проблеми реалізації конституційного права громадян на охорону здоров'я та медичне страхування.....	180

Лавріненко О.В. Спеціальні норми як засоби реалізації принципу єдності й диференціації правового регулювання праці в трудових відносинах (дискусійні питання теорії).....	189
Гвоздик П.О. До питання віднесення нормативно-правових та інших договорів до джерел екологічного права.....	198
Полуляк П.В. Надання пільг громадянам України: соціально-правовий аспект.....	206
Коцан Ю.Я. Механізм розв'язання правових колізій.....	213
Ткалич Ю.В. Теоретичні аспекти поняття матеріальної відповідальності в трудовому праві України.....	220
Мішина О.Б. Право вільного доступу до екологічної інформації та її поширення.....	228

**Розділ V. ПРОБЛЕМИ БОРТЬБИ
ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ ТА ПРАВООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ
ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

Глазков В.А. Компетентнісний підхід при визначенні стилів оперативно-розшукової діяльності.....	236
Тарасенко В.Є. Проблеми суспільного визнання діяльності, пов'язаної із застосуванням агентурного методу при здійсненні ОРД.....	243
Черков В.О., Попов П.О. Приватна детективна діяльність в розвинутих країнах світу.....	248
Бабічев Д.О., Молдаван О.І. Заходи попередження корупції серед працівників підрозділів боротьби з незаконним обігом наркотиків МВС України.....	259
Краснобрижний І.В. Підрозділи ДСБЕЗ МВС України як суб'єкт взаємодії в боротьбі з економічною злочинністю.....	264
Пастушенко С.В. Привід як захід процесуального примусу.....	272
Письменський Є.О. Кримінальне та міжнародне право: основні елементи взаємодії.....	278
Корягіна А.М. Щодо визначення взаємовідносин жертви та злочинця.....	287

Розділ VI. НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Комарницький В.М. Порівняльно-правове дослідження відносин надкористування в країнах - учасницях СНД.....	295
Розовський Б.Г. Криміналісти об'язані "пожати руку" представителям других наук.....	297
НАШІ АВТОРИ	305

**ЩОДО ОФОРМЛЕННЯ ТА ПОРЯДКУ ПОДАЧІ НАУКОВИХ ПРАЦЬ
ДО "ВІСНИКА ЛУГАНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ ІМЕНІ Е.О. ДІДОРЕНКА"**

У "Віснику Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка" публікуються лише ті матеріали, які відповідають вимогам Постанови президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 "Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України" (Бюлетень ВАК України. - 2003. - № 1).

1. Статті приймаються українською та російською мовами обсягом до 10 сторінок (формат А4, шрифт Times New Roman, розмір - 14, розмір виносок - 12, інтервал - 1,5). Статті подаються в роздрукованому й електронному вигляді на диску. Нумерація виносок має бути окремою для кожної сторінки.

2. Текст набирається на комп'ютері в редакторі Word for Windows.

3. У заголовку статті вказується її назва, ім'я, по батькові та прізвище автора.

4. Стаття має включати мету, актуальність, анотації англійською та російською (українською) мовами, ключові слова трьома мовами, висновки, УДК.

У додатку до статті зазначається місце роботи та посада автора, науковий ступінь і звання (якщо такі є), адреса, контактний телефон (службовий і домашній).

5. Разом з авторським оригіналом слід додавати 2 рецензії, витяг із протоколу засідання кафедри (підрозділу) про рекомендацію статті до опублікування. До статей, які подаються аспірантами, здобувачами, ад'юнктами, необхідно додавати направлення наукового керівника.

6. Рукопис має бути ретельно вичитаний, виправлений і підписаний автором (усіма співавторами).

7. Іноземний текст й окремі іноземні слова повинні бути звірені з оригіналом.

8. До кожної цитати в статті дається посилання на її джерело (джерела оформлюються відповідно до вимог Бюлетеня ВАК України. – 2008. – № 3).

При використанні літературних джерел треба вказувати:

а) для журналів – прізвище, ім'я та по батькові автора статті, її назву, найменування журналу, рік видання, номер, сторінку;

б) для книг – прізвище, ім'я та по батькові автора, назву книги, місто, де книга видана, найменування видавництва, рік видання, сторінку.

9. Усі бібліографічні елементи іноземних джерел слід давати тільки мовою оригіналу.

10. При посиланні на законодавчий акт необхідно у виносці навести його повну офіційну назву і вказати джерело, де він опублікований.

Ми працюємо на таких засадах:

1. Відповідальність за достовірність фактів, за точність усіх посилань покладається на авторів.

2. Редакція має право робити скорочення й редакційні зміни.

3. Оцінку актуальності поданих статей і формування змісту "Вісника Луганського державного університету внутрішніх справ" проводить редакційна колегія. Кожна з отриманих статей проходить обов'язкове внутрішнє, а в разі потреби – і зовнішнє рецензування.

4. Рукописи редакцією не повертаються.

5. При недодержанні перелічених правил підготовки рукопису редакція залишає за собою право не розглядати його.

Телефони для довідок: міський – 8 (0642) 35-11-57,
внутрішній – 22-57.

Редакційна колегія

Розділ I. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.12

О.М. Литвинов

ЛІБЕРАЛЬНИЙ НАПРЯМОК У ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІЙ ДУМЦІ США ПЕРІОДУ БОРОТЬБИ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ, АБО ЗНОВ ПРО КОРИСНІСТЬ ДОСВІДУ ІНШИХ КРАЇН ДЛЯ УКРАЇНИ

Друга (з трьох) стаття про філософсько-правову думку США XVIII століття, де на основі філософсько-культурологічного підходу до політико-правових явищ та ідей аналізуються погляди Б. Франкліна, Т. Пейна, Т. Джефферсона та Б. Раша з точки зору їхньої актуальності для сучасної України. Вперше залучається до наукового обігу низка оригінальних джерел.

Ключові слова: *лібералізм, демократія, право, культура, США, філософія права.*

Вторая (из трех) статья о философско-правовой мысли США XVIII века, где на основе философско-культурологического подхода к политико-правовым явлениям и идеям анализируются взгляды Б. Франклина, Т. Пейна, Т. Джефферсона и Б. Раша с точки зрения их актуальности для современной Украины. Впервые вводится в научный оборот ряд оригинальных источников.

Ключевые слова: *либерализм, демократия, право, культура, США, философия права.*

The second article (the total number is 3) is devoted to the philosophical and legal thought of the USA in the XVIII th century. On the basis of philosophical and cultural approach to the political and legal phenomena and ideas it is analyzed the opinions of B. Franklin, T. Paine, T. Jefferson and B. Rush from the point of view of their actuality for the present situation in Ukraine. First it is introduced into scientific theory the range of original sources.

Key words: *liberalism, democracy, law, culture, the USA, philosophy of law.*

Розбудова правової держави в Україні є проблемою – і практичною, і теоретичною – багатоаспектною та надзвичайно актуальною. Цю *актуальність* після вісімнадцяти років незалежності слід розуміти вже не тільки як незаперечний прогностичний елемент політичного та правового жит-

тя, а й як привід для скепсису, оскільки поряд із досягненнями ідеологічного гатунку на кшталт свободи слова, інших прав та свобод, ми маємо величезну купу проблем, рішення яких іноді не прораховується навіть теоретично. Щодо першого, досягнень у політичній сфері, то, як удається, багато з них є результатом не органічного розвитку нашого суспільства, а певних обставин глобального характеру, співпадінь і навіть випадковостей, оскільки у нашому "виконанні" вони набули форм нецивілізованих, часто відверто кримінальних, іноді гротескних. Щодо другого, то тут перш за все звертає увагу загальноспоживацький захват від доступу до благ, вироблених в інших культурах і цивілізація, до того ж це стосується не України як країни, де є народ, населення, яке використовує ці блага, а скоріше стосується держави, тобто тієї частки керівних кіл, яка спромоглася привласнити левову частку результатів праці багатьох мільйонів своїх співгромадян, відправивши їх же – співгромадян – на пошуки достатку в інші країни.

Але тоді стає запитання: чому Америка и при чому тут Америка?

Відповідь може бути такою. Америка, точніше Сполучені Штати Америки, беззаперечний лідер сучасного світу, країна, яка стала такою значною мірою завдяки державно-правовим інституціям, що склалися в умовах відомої демократичної системи, подається нам як певний взірєць, який має стати для нас моделлю розвитку. Втім, незважаючи на досить великі зусилля як мінімум частини панівної верхівки (не хочу використовувати поняття еліти, яке означає перш за все краще, що в цьому випадку не буде правильним), щось не виходить у нас. Чому не виходить, і навіть чому не може виходити принципово – про це автор цих рядків уже писав¹, тепер буде продовження викладення такої позиції, яку не слід роз-

¹ Див.: Литвинов О.М. Проблеми державності в сучасному соціокультурному контексті України // Відродження української державності: проблеми історії та культури: Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Одеса, 1996. – Частина 1. – С. 131-132; Литвинов О.М. Про культурно-історичні чинники правової держави, або чому сьогодні її не може бути в Україні // Культура у філософії XX століття: Матеріали IV Харківських міжнародних Сквородинівських читань. – Харків: Ун-т внутр. справ, 1997. – С. 249-251; Литвинов О.М. Про нашу емоціональну раціональність та східно-західну ментальність (деякі політико-правові аспекти національної культури) // Проблема раціональності наприкінці XX століття: Матеріали V Харківських міжнародних Сквородинівських читань. – Х.: Ун-т внутр. справ, 1998. – С. 296-298; Литвинов А.Н. Карпунов В.Н. Перспективи построения правового государства в Украине, или о пользе учения // Вісник ЛІВС МВС України. – Вып. 1. – Луганськ: РВВ ЛІВС, 1998. – С. 37-49; Литвинов А.Н. Становление идеи правового государства и Украина: начало пути? // Вісник ЛІВС МВС України. – Вып. 1. – Луганськ: РВВ ЛІВС, 1999. – С. 3-16; Литвинов О.М. Ідея правової держави і процеси державотворення в Україні: культурно-історичні аспекти // Вісник ЛІВС МВС України. – 1999. – Спеціальний випуск: Частина 1. – С. 13-21; Литвинов О.М. Декларація прав людини і деякі проблеми розбудови правової держави в Україні (культурологічний аспект) // Респ. научн.-практ. конфер. "Всеобщая декларация прав человека как международ-

цінювати лише як негативну стосовно прикладів США чи будь-якої іншої розвинутої країни або правової держави, тим більше, що цей досвід у перших його проявах уже аналізувався¹.

Новизна цієї роботи – у спробі використання філософсько-культурологічного підходу для аналізу політико-правових явищ та ідей з точки зору їхньої актуальності для сучасної України (саме тоді така праця має сенс і практичне значення), а також у залученні до наукового обігу у вітчизняному правознавстві ідей та постатей, яким звичайно не приділялася у нас увага: у цьому тексті йдеться про огляд і короткий аналіз поглядів Бенджамена Раша – видатного мислителя й діяча американської революції.

Поняття правової держави є надбанням німецької філософії права та теорії права і держави, але ж ідея її – правової держави – це є досягненням насамперед поглядів ліберального гатунку, які ґрунтуються на теоріях природного права. У найширшому соціально-філософському та

ний стандарт правового положення я личности в Украине": Аналит. материалы, предложения научных и практ. работников. - Луганск: РИО ЛИВД, 1999. - С. 42-46; Литвинов А.Н. Идея правового государства и Украина (опыт культурно-исторического анализа) // Jurisprudencija: Lietuvos Teises Universitetas: Mokslo darbai 19 (11) tomas. - Vilnius, 2001. - P. 36-43; Литвинов О.М. Розбудова правової держави в Україні як культурно-історична проблема // Філософські дослідження: збірник наукових праць. - Луганськ: СНУ ім. В. Даля, 2001. - Вип. 2. - С. 189-201; Литвинов О.М. Формування уявлень про правову державу в курсах гуманітарних дисциплін юридичного вузу (філософсько-світоглядні та історико-правові аспекти) // Соціально-гуманітарні фактори та умови формування майбутнього працівника ОВС як суб'єкта правоохоронної діяльності: Монографія / За ред. проф. Віленської Е.В. та доц. Литвинова О.М. - Луганськ: РВВ ЛАВС, 2005. - С. 22-53; Литвинов О.М. Про державу як культурну форму в концепції Освальда Шпенглера і про можливий формально-логічний висновок з прогнозів видатного мислителя // Вісник ЛДУВС. - № 3. - 2007. - С. 31-41; Литвинов О.М. Культурологічний варіант інтерпретації держави: Освальд Шпенглер // Вісник ЛДУВС: Спеціальний випуск № 3: У чотирьох частинах: Ідея права і держава. - Луганськ, 2007. - Ч. 2. - С. 3-11; Литвинов О.М. Українська традиція: редукція політичного до буденного як шлях до національного апокаліпсису (державно-правові аспекти проблеми у культурологічному контексті, або про деякі уроки Аристотеля) // Традиція і культура. Минуле, теперішнє та майбутнє: Матеріали міжнародної наукової конференції. - К.: Асоціація "Новий Акрополь", 2008. - Ч. 1. - С. 18-21; Литвинов О.М. Про негатив-патерналізм як вид державного устрою України, що формується // Сьома міжвузівська наукова конференція з актуальних питань вітчизняної, всевітньої та історії держави і права: Матеріали. - Луганськ: СНУ ім. В. Даля ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2009. - С. 37-38; Литвинов О.М. Культурно-історичні інтенції та політико-правові метаморфози в сучасній Україні (Замість післямови) // Литвинов О.М. Філософія права Павла Новгородцева: суспільний ідеал – право – держава. - Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2009. - С. 249-260; ін.

¹ Див.: Литвинов О.М. Політико-правова думка у США напередодні здобуття незалежності, або про те, чи може бути корисним історичний досвід інших країн для сучасної України // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка. - 2010. - № 1.

теоретико-юридичному сенсі проблеми становлення правової держави в нашій країні досліджувалися в працях відомих вітчизняних вчених - правознавців, соціологів та філософів - В. Авер'янова, А. Бачиніна, Н. Бусової, Ю. Грошевого, А. Заєця, В. Копейчикова, С. Максимова, А. Мацюка, М. Пано-ва, О. Петришина, В. Погорілка, С. Пролєса, П. Рабіновича, В. Селівано-ва, О. Скрипнюка, В. Тація, В. Цветкова, М. Цвіка, В. Шаповала, Ю. Шем-шученка, Л. Юзькова та ін. Історичний контекст цих проблем, у тому числі стосовно реалій сучасної України, крім указаних авторів, був пред-метом наукового інтересу таких дослідників, як Є. Бистрицький, В. Бігун, М. Гуренко, Г. Демиденко, А. Козловський, О. Левченков, Л. Петрова, М. По-пович, О. Скакун, С. Сливка, В. Стівба, В. Тимошенко, І. Усенко та ін. Але досвід американської філософсько-правової думки як приклад й орієн-тир у діалектичному та критичному вимірі культурно-світоглядних під-мурків її основних ідей спеціально не розглядався.

Звідси *метою* статті є висвітлення стану й значення філософсько-правової думки Сполучених Штатів Америки часів боротьби за незалеж-ність у становленні загальнодержавних інституцій та значення у цьому процесі світоглядних основ, які було сформовано в конкретному культу-рному середовищі, але які мають значення, що виходить за межі суто північноамериканського територіального та культурного ареалу. Інши-ми словами, йдеться про деякі аспекти становлення правової держави, які мають універсальний характер, оскільки їхніми підмурками є класичні теорії природного права. Але іншим боком такої постановки питання є також з'ясування можливостей та потенціалу цих ідей чи то як позитив-ного, чи то як негативного, чи то як індеферентного стосовно правового життя у нашій країні.

Для культурного розвитку європейських країн доба Модерну - Но-вий час - була природним продовженням історичного поступу з відповід-ними парадигмами втілення найважливіших досягнень у правовій сфері. Навіть термінологію ("природне право", "свобода", "природний закон" - "природні закони", "власність" - "приватна власність", "рівність" - "рів-ність перед законом", "юридична рівність" тощо) в основному було вироб-лено у часи, що передували цій добі, в основному це класичний та пізній періоди античності. Революційні зміни поглядів на права окремої люди-ни як *кожної* людини з надзвичайними труднощами торували шляхи у свідомості від філософських трактатів до практичного втілення в життя як політичні гасла та юридичні документи¹. І тут принциповим поло-женням виглядає висновок сучасного вітчизняного дослідника щодо то-

¹ Див.: Гуренко М.М. Розвиток політико-правової думки про гарантії прав і свобод людини та громадянина. - К.: Логос, 2002.

го, що "історія засвідчує, що найбільшого успіху соціальні, політичні, світоглядні моделі досягали не в процесі перетворення наявних і історично усталених відносин, а у освоєнні нових, нововиниклих суспільних "територій". І далі додає: "Яскравим прикладом цього є історія Сполучених Штатів. Нове суспільство постало на неосвоєному соціальному просторі, на "чистому аркуші" північноамериканських прерій ... Саме тут європейський "проект модерну" досяг нечуваного успіху – навіть значно більшого, ніж на своїй історичній батьківщині"¹. Висновок стосовно Сполучених Штатів у такому аспекті виглядає чітким і безперечним: свого роду "суспільна *tabula rasa*", яка дозволяє сприймати вистраждані ідеї та сподівання попередників як керівництво до дії, оскільки соціокультурний контекст складають переважно носії таких же сподівань та переконань. Цей висновок, звичайно, дещо спрощений, втім має сформувані певний кут зору і при вивченні поглядів провідників – "отців" молодого народу нації, яка формувала свою правову систему та свою державу. Але він значною мірою може пояснити, чому саме США надали перший в історії людства приклад втілення політико-правових ідей, що ґрунтуються на філософії природного права як світоглядну опору на абстрактні ідеали, включаючи ефемерне з точки зору позитивістів "прагнення до щастя", у практику розбудови держави. У підручниках цей процес викладається як досить гладкий, реально ж то була боротьба, і не тільки з Англією, а й тринадцятьма першими колоніями – потім штатами – у різних політично-спільних конфігураціях між собою. Якщо ж додати ще й проблему рабства, то ці світоглядні суперечки чи навіть війни були чи й не основною характеристикою подій того часу. Тим більше викликає інтерес до тих ідей та їхніх носіїв, які кінцево-кінцем перемогли й створили вільну та могутню державу, тобто йдеться про ліберальний або ліберально-демократичний напрямок філософсько-правової та політичної думки.

Тому слід обов'язково відзначити, що представників демократичного напрямку правової думки США з їхніми опонентами з табору консерваторів поєднували певні етичні та світоглядні уявлення та переконання. До перших слід віднести щире бажання знайти найкращий шлях розвитку своєї молоді держави, до других – опирання на теорії природного права і суспільного договору та їхній розвиток. Але більш суттєвими і важливими на той час були розбіжності в їхніх поглядах. Межею моральних розбіжностей стало питання про рабство, межею світоглядних – опирання на різні філософсько-антропологічні вчення. Демократично спрямовані ліберали були прибічниками англійця Джона Лока, який у

¹ Пролєс С.В. Модерна культура і глобальні трансформації сучасності // Бистрицький Є.К., Пролєс С.В., Кобець Р.В., Зимовець Р.В. Ідея культури: виклики сучасної цивілізації. К.: Альтерпрес, 2003. – С. 65.

своїх політичних поглядах виходив із переважно доброї сутності людини. Федералісти-консерватори спиралися на вчення іншого англійця, Дейвида Г'юма, який вважав, що у питаннях держави і встановлення різних конституційних обмежень необхідно виходити з настанови, що всі люди є негідники, а також на шотландську філософію "здорового глузду" (Common Sense), насамперед Томаса Реда¹.

Першим, насамперед за віком, ліберальним мислителем і діячем був **Бенджамін Франклін** (*Benjamin Franklin, 1706-1790*) – один з найавторитетніших представників демократичного напрямку взагалі у світовій державно-правовій думці XVIII століття. Автор багатьох памфлетів, філософського твору "Міркування про свободу та необхідність, задоволення та страждання" (*Dissertation on Liberty and Necessity, Pleasure and Pain*) та "Автобіографії" (*Autobiography of Benjamin Franklin*), яка і сьогодні належить до найвідоміших творів того часу.

Зважаючи на його вік (а він був одним з найстаріших діячів революції, яку багато в чому визначили й його ідеї та діяльність), а також на тісні стосунки, включаючи особисте спілкування, з видатними представниками Просвітництва в європейських країнах (де він неодноразово виконував дипломатичні місії), його вплив на перебіг подій напередодні набуття незалежності та в перші роки існування нової держави був надзвичайно великим. Це він ще наприкінці 1760-х років уже висловлював ідею політичного самовизначення північноамериканських колоній Британської корони і він першим назвав їх штатами (*state* (англ.) – держава), запропонувавши їхнє об'єднання в конфедерацію незалежних держав. І він є єдиною людиною, чий підпис стоїть під усіма основними документами, які юридично оформили появу на політичній карті світу Сполучених Штатів Америки: це Декларація незалежності, договір із Францією, мирна угода із Англією і Конституція.

---

¹ Див.: Бьховский Б.Э. Философия американского Просвещения // Американские просветители: Избранные произведения в двух томах. – М.: Мысль, 1968. – Т. 1. – С. 5-65.

Франклін, Бенджамін – філософ-просвітник, журналіст, вчений, пенсільванський громадський та державний діяч. Народився у Бостоні в родині ремісника, шляхом самоосвіти досягнув величезних успіхів: розробив трудову теорію вартості (за шістьоліття до А. Сміта), унітарну теорію електрики, створив громовідвід. Видавеш "Пенсільванської газети" (1729), засновник першої в північноамериканських колоніях публічної бібліотеки та міської лікарні (1731), Пенсільванського університету (1740), Американського філософського товариства (1743). Організував першу в колоніях міліцію (1747), автор плану створення Союзу колоній (1754), неодноразово представляв інтереси Пенсільванії, а потім й інших колоній при англійському уряді. Делегат Континентального Конгресу, брав участь у розробці Декларації незалежності (1776), представник США у Франції (1775-1785). Іноземний почесний член Санкт-Петербурзької (Російської) АН (1789), академія наук інших країн.

Світоглядно-філософські позиції Б. Франкліна, які спиралися на природно-правові концепції просвітників, досить вдало відбивали і специфіку життя в Новому Світові. Народившись у суворому пуританському Масахусетсі, він з 17 років стає пенсільванцем, переїхавши жити у квакерську колонію, де панували, крім властивого всім протестантам працелюбства, ще й віра у рівність усіх людей, природність і простоту взаємин, терпимість і впевненість у доброті як сутності кожної людини, самовідданість правді та віротерпимість.

Тому рівність і поміркованість були основою поглядів Б. Франкліна, який постійно відстоював позицію незалежного й гармонійного розвитку Америки як "країни праці". Просвітник Б. Франклін звичайно наполягав на необхідність опирання на розум у всіх діях, від побутових до політичних. Свої видатні наукові досягнення, насамперед у царині електрики, за які І. Кант назвав його "Новим Прометеем, що вкрав вогонь з небес", він екстраполював і на сферу державного управління, очоливши дослідження політико-правових проблем у "Товаристві політичних пошуків" (*Society of Political Inquiries*). Основні права Франклін виводив з ідеї про рівність людей: це право на життя, свободу і прагнення до щастя. Обґрунтовуючи просвітницький принцип щодо права народу на революцію, він спирався на необхідність заміни будь-якої форми державного управління, якщо вона не забезпечує прав людини. На цьому будувалася його активна й ефективна критика позиції метрополії в управлінні колоніями.

Нерівність і закони є результатом створення суспільства і держави, де відсутність справедливості й належного рівня моралі породжують злочинність. Справедливість і мораль мають універсальне значення, а тому повинні бути в основі відношень як громадян, так і держав¹. Звідси й його рішуче відстоювання рівності й справедливості як принципів конституційного устрою країни стосовно прав і повноважень штатів. Власність є не природним правом, як то вважав Лок, а наслідком суспільного договору – думка, яку підтримували більшість американських діячів того часу. Особливе значення мала позиція Франкліна стосовно рабства: він був за його скасування, наводячи важливий для релігійної свідомості американців аргумент, що всі істоти мають однакову цінність для Творця².

Погляди Б. Франкліна мали великий вплив на основоположні державотворчі акти США, починаючи з Декларації незалежності.

¹ Див.: Isaacson, Walter. Benjamin Franklin. An American Life. – N.-Y.; L.; Toronto; Sydney: Simon and Schuster Paperbacks, 2004. – P. 352.

² Див.: Франклин Б. Рассуждение о свободе и необходимости, удовольствии и страдании // Американские просветители: Избранные произведения в двух томах. – М.: Мысль, 1968. – Т. 1. – С. 74.

Ще більший вплив на цей документ мав **Томас Пейн** (*Thomas Paine, 1737-1809*)¹ – один з найбільш радикальних представників демократичної течії політичної ідеології й державно-правової думки цього періоду¹. Погляди Т. Пейна сформувалися під впливом ідей просвітитиків і багато в чому відбивали гасла англійської революції XVII століття. Долаючи часто неприязнь і шалені атаки багатьох самих колоністів, він поставив питання про відділення колоній від Англії та створення незалежної держави, для якої саме він запропонував назву "Сполучені Штати Америки". Основними творами цього активного громадського діяча є праці "Здоровий глузд" (*Common Sense*) і "Права людини" (*Rights of Man*), що зробили його ім'я знаменитим і популярним, а також антиклерикальний памфлет "Століття розуму" (*Age of Reason*), який суворо-християнські налаштовані американці не пробачили йому до кінця життя.

Як представник природно-правової теорії Т. Пейн розрізняв природні та громадянські права людини. У природному стані людина вже має право на щастя, свободу совісті, свободу слова. Природний стан Пейн, як і Лок, тлумачив скоріше в історичному, ніж у суто теоретичному сенсі, наводячи як приклад спосіб життя північноамериканських індіанців. Він вважав, що в процесі розвитку, із виникненням суспільства і держави, люди віддають частину своїх природних прав у "загальний фонд", і таким чином виникають громадянські права, тобто права, які людина не може захищати сама. До таких прав Т. Пейн відносив і право власності. У відношенні ж виникнення приватної власності позиція Т. Пейна була близькою до позиції Ж.-Ж. Русо: природному стані її не було, потім, у результаті "недоплати робітникам", і виникає розподіл на бідних і багатих. Рабство вважав неприродним станом і рішуче виступав про нього.

У своїх поглядах на виникнення держави він спирався на теорію "суспільного договору", який вважав єдиною можливою засобом її створення. При цьому Т. Пейн розрізняє суспільство і державу ("уряд"), пояснюючи, що перше створюється потребами людей, це їхній захисник, а друга –

---

¹ Пейн, Томас – американський просвітник, громадський діяч. Народився в Англії в родині ремісника. Під впливом і за рекомендаціями Б. Франкліна прибув до Америки (1774), активний учасник війни за незалежність (1775-1783). Редактор "Пенсільванського журналу" (1775), секретар комітету Конгресу з іноземних справ (1777-1779). За радикалізм поглядів його усунуто від роботи в Конституційному Конвенті (1787). Поїхав до Франції, де брав участь у революційних подіях і створенні тексту "Декларації прав людини та громадянина" (1789). За виступи проти яacobинського терору заарештований (1793), але не страчений за збігом обставин. Його крику Конституції не було підтримано політичною елітою.

¹ Існувала навіть думка, що саме він, Т. Пейн, а не Т. Джефферсон, був автором Декларації незалежності. Див.: Согрин В.В. Джефферсон. Человек, мыслитель, политик. – М.: Наука, 1989. – С. 64.

пороками, це їхній каратель, перше завжди є благо, друга – завжди зло, у найкращому випадку необхідне, у найгіршому нестерпне¹. Держава є результатом необхідності існування законодавців, засобів захисту власності, безпеки, але в будь-якому випадку природа й існування влади залежать виключно від згоди керованих, тобто, в основі її здійснення лежить народний суверенітет.

Це краща з двох можливих форм правління – республіканська, в якій владні повноваження спираються на принцип обрання і представництва. Друга (це монархія і аристократія), яка спирається на принцип успадкування, взагалі, на думку Пейна, не має права на існування. У республіці народне представництво найкращим чином забезпечує інтереси суспільства, оскільки кожен має право обирати і бути обраним, а звідси й кращі гарантії забезпечення прав громадян, захист особистості, власності тощо.

Громадянські права витікають із прав природних і належать людині як члену суспільства, в яке вона вступила добровільно, щоб краще їх забезпечити. Т. Пейн спирається також на інші теоретичні положення, розроблені класичною європейською думкою (Т. Гобс, Б. Спіноза, Дж. Лок, Ш. Монтеск'є та ін.). Це тлумачення громадянської влади як сукупності природних прав окремих індивідів, які вони не можуть здійснити самотійно, це заборона владі зазіхати на інші, "невід'ємні" права людини, це обов'язковість розподілу функцій державної влади між різними інституціями ("гілками"), це можливість заміни, навіть силою зброї, уряду, якщо він недостатньо переймається інтересами народу тощо. Звідси й його принципова позиція стосовно правового забезпечення республіканського правління: відміна майнового цензу і загальне виборче право, рівноправність жінок, державне соціальне страхування та інші пропозиції, включаючи скасування рабства. Т. Пейну належить положення, на яке багато десятичтіть орієнтувалися прихильники конфедеративного устрою країни – антифедералісти, що кращим є той уряд, який менше урядує².

Тому є зрозумілою завзята критика Т. Пейном Конституції 1787 р., оскільки вона надто не відповідає демократичним прагненням широкого загалу, інтереси якого він відбивав. Величезний вплив і значення ідей та діяльності Т. Пейна має конкретне втілення, насамперед у Декларації незалежності, а також у законодавстві багатьох штатів.

Декларація незалежності Сполучених Штатів Америки – перший в історії юридичний документ, у якому проголошено народний суверенітет основою державного життя. Автором його є **Томас Джефферсон** (*Tho-*

¹ Див.: Paine, Thomas. *Common Sense // The Complete Writings of Th. Paine.* - Vol. 1. - N.Y., 1945. - P. 132.

² Див.: Paine, Thomas. *Common Sense* - P. 152.

mas Jefferson, 1743-1826)" – єдиний з просвітників-демократів, причому не тільки в США, але й в усьому світові, який досягнув величезних успіхів у практичній політичній діяльності, хоча славу в віках принесли йому не найвищі державні посади, а ідеї, що часто набагато випереджали час. Іншими відомими творами Т. Джеферсона є "Загальний огляд прав Британської Америки" (*Summary View of the Rights of British America*) та "Нотатки про штат Вірджинія" (*Notes on the State Virginia*).

Спираючись на особисті прискіпливі дослідження історії правових відносин Англії з північноамериканськими колоніями, він знаходить тут багато протиріч, що дозволило йому обґрунтувати тезу про необхідність повернути народові права, які належать йому від природи. Цю загальну позицію Т. Джеферсона було відбито і в Декларації незалежності, де порушенням прав колоністів королем Англії присвячено більшу частину тексту. У позитивній частині документу викладаються погляди й правові устремління демократично налаштованих депутатів від 13 колоній, які затверджували текст Декларації. З нього, втім, було викинуто джеферсонівський пункт стосовно поширення прав людини на негрів-рабів, проти якого різко виступили представники південних штатів.

У поглядах Т. Джеферсона багато спільного із Т. Пейном. Так, він декларує як самоочевидні істини положення про те, що всі люди створені рівними і наділені невід'ємними правами на життя, свободу і прагнення до щастя. Право ж на власність він вважав громадянським, а не природним правом, умовою якого була свобода¹. Природними правами, за тлу-

---

¹ Джеферсон, Томас – вірджинський юрист, просвітник, громадський та державний діяч. 3-й Президент США (1801-1809). Народився в родині плантатора, отримав прекрасну освіту в коледжі Вільям енд Мері. Адвокат, мілпайський чиновник. з 1769 р. – депутат законодавчих зборів Вірджинії, з 1775 р. – делегат Континентального Конгресу. Обіймав посади губернатора Вірджинії (1779-1781), посла у Франції (1785-1789), державного секретаря (1790-1793), віце-президента США (1796-1800). Створив першу в колоніях кафедру права, засновник і перший ректор Вірджинського університету. Помер у день 50-річчя Декларації незалежності.

¹ Відомий російський дослідник історії ідейних течій в американській думці періоду боротьби за незалежність В.В. Согрін у своїй популярній монографії, присвяченій постаті Т. Джеферсона, так описує розмову останнього з Б. Франкліном під час написання тексту Декларації незалежності:

"Я вважаю, - делікатно перебиває співбесідника Джеферсон, - слід особливо підкреслити, що державу створюється з метою захисту невідчужених природних прав людини..."

"Так, - підтверджує Франклін, - це є її головним призначенням".

"А до складу невідчужених природних прав, - говорить Джеферсон, - я би включив життя, свободу, щастя..."

Франклін не може схвати задоволення таким вибором: "Прекрасно. Особливо важливою є згадка про право до прагнення щастя. Це право наповнює людське життя високим шляхетним сенсом, підіймає людину над бідами та негараздами, наповнює білних наліско та вірою".

маченням Джеферсона, були свобода віросповідання, право мислити і оголошувати свої думки усно чи письмово, право вільного листування та обміну думками, поглядами й інформацією. Природним правом людської спільноти є право на самоврядування, для чого волею людей засновуються держави, уряди яких отримують владу від народу. Тому народ-суверен має право скидати уряди, які скочуються до деспотичних форм правління¹. Звідси стає зрозумілим, що найприйнятнішою для США є республіканська форма державного правління із розподілом компетенцій трьох влад, заснована на загальному виборчому праві, рівному представництві в законодавчих установах, виборності виконавчих органів влади, суддів і присяжних, широкому місцевому самоврядуванні. Передбачав він і досить часте змінювання чи доповнення Конституції, оскільки перед кожним поколінням постають нові проблеми і завдання. Розглядаючи саме право як волю нації, він сподівався, що воно зможе обмежувати владу і корупцію, що виникає як результат владних зловживань. Єдиною їй протидією є правління більшості, тобто демократія, коли можливо організувати дієвий контроль над владою.

Надзвичайно важливим є внесок Т. Джеферсона у розвиток теорії прав людини. Так, він не тільки розрізняє права особистості і права уряду, а й протиставляє їх, причому перевагу надає особистості, обмежуючи стосовно неї функції державної влади. Він також доводить необхідність обрання всіх посадових осіб тільки на конкретний термін із умовою

Джеферсон наважився запитати у мудреця найголовніше: "Чи треба включати до природних прав людини право на власність, яке Лок й інші філософи піднімають над іншими правами?" У нього самого є власна відповідь, над якою він думав досить довгий час, але хоче перевірити її відповіддю Франкліна.

До надзвичайного задоволення Джеферсона, Франклін мов би читає його думки: "Так, у Лока індивідуум у природному стані перетворює все, до чого він торкається, у свою власність, на кшталт Мідаса, який перетворював доторканням своєї руки всі речі у золото. Але я вважаю, що вся власність є продуктом суспільної згоди, яка є підкореною потребам суспільства у всіх необхідних випадках".

"Повністю згоден з Вами, сер, - вигукнув Джеферсон, - власність виникла у процесі історичного розвитку, вона, безсумнівно, була відсутньою у природному стані і приклад індіанських племен, які не знають власності, цьому найкращий доказ. На жаль, я вважаю природну рівність втраченою назавжди, і також вважаю нездійсненим рівний розподіл власності. Але я певен, що суспільство, яке надало власності життя, має право обмежувати її контрасти, як і засоби її використання". (Див.: Согрин В. В. Джеферсон. Человек, мыслитель, политик. - С. 68-69. Диалоги у цій книжці відтворені за працями та листами Б. Франкліна та Т. Джеферсона. - О.Л.).

¹ "Але коли довгий ряд зловживань та насильства, невідмінно підкорених одній і тій же меті, свідчать про карний задум примусити народ упокорюватися з необмеженим деспотизмом, повалення такого уряду й створення нових гарантій безпеки на майбутнє стає правом та обов'язком народу" (Див.: Декларація незалежності. Конгрес, 4 июля 1776 г. Принята единогласно тринадцатью соединенными Штатами Америки // Соединенные Штаты Америки. Конституция и законодательные акты / Под ред. и со вступ. ст. О.А. Жидкова. - М.: Изд. группа "Прогресс"- "Универс", 1993. - С. 25).

обов'язкового контролю над їхніми діями. Тут важко переоцінити вчення видатного американського мислителя про "природну" та "штучну" аристократію, сутність якого – у наданні можливості громадянам обирати найкращих, найталановитіших, тобто "природну" аристократію, в органи державної влади, що має забезпечити необхідний розвиток суспільства і самої держави¹. Теоретична і практична діяльність Т. Джеферсона вважається вершиною демократичного напрямку розвитку філософсько-правової думки, яка відіграла вирішальну роль у політичній діяльності з формування державних і правових інституцій США.

У самих Сполучених Штатах при вивченні теоретичних основ й історичних досягнень демократично-ліберального напрямку правничої думки цього періоду обов'язково звертаються до спадщини видатного політичного і громадського діяча **Бенджаміна Раша** (*Benjamin Rush, 1745 або 1746 - 1813*)². Його підпис у Декларації незалежності стоїть перед підписом Б. Франкліна, з яким його пов'язували стійкі дружні стосунки і вплив якого він відчув ще за часів навчання в Единбургському університеті та роботи у лікарні в Лондоні. Після навчання в Англії він повертається на батьківщину в Філадельфію, де, крім лікарської практики і викладання в коледжі, він, на початку 1770-х років починає свою суспільну діяльність виступами проти рабоволодіння. У своїх творах, серед яких найбільш відомим є "Звернення до мешканців британських поселень в Америці стосовно рабоволодіння" (*An Address to the Inhabitants of the British Settlements in America, Upon Slave-keeping*), він намагається переконати своїх співвітчизників відмовитися від работоргівлі та рабоволодіння, апелюючи до християнських підмурків природно-правових теорій, згідно яких усі люди і всі народи є рівними перед Богом. Ще до проголошення незалежності Б. Раш був одним з головних організаторів Пенсільванського товариства сприяння скасування рабства негрів, де працював декілька десятків років, а на початку ХІХ століття стає президентом цього товариства.

Раш постійно доводив, що республіканський експеримент у США знаходиться в початковому стані, його переваги перед монархічними,

---

¹ Див. про це: Дробышевский С.А. История политических и правовых учений: основные классические идеи. – М.: Юрист, 2003. – С. 125. Додамо, що фактично йдеться про позитивну селекцію як принцип формування національної еліти, тобто про об'єктивні принципи відбору кращих для виконання (кращого виконання!) загальних або, іншими словами, державних функцій. Тут зазначена вище "соціальна *tabula rasa*", як і причини культурно-світоглядного (насамперед релігійного) характеру, мала величезне значення.

² Раш, Бенджамін – пенсільванський політичний і громадський діяч, лікар, хімік, педагог-просвітник. Народився в родині фермера поблизу Філадельфії, навчався в коледжі Нью-Джерсі, в Единбургському університеті, працював у лікарні для бідних у Лондоні. З 1769 р. у Філадельфії, професор коледжу. Військовий лікар часів Війни за незалежність (1775-1783), делегат Контиентального Конгресу (1776), організатор охорони здоров'я в країні, прихильник соціальних і просвітницьких реформ.

олігархічними та аристократичними державними устроями будуть збільшуватися із зростанням освіченості народу. Був противником потужних міліцейських формувань для підтримання внутрішнього порядку в країні, ініціював реформаційні заходи в пенітенціарній системі в напрямку її гуманізації, виступав проти смертної кари, що робить його значним представником демократичного напрямку в пенології – науці про покарання. Його виступи із загальносоціальних та освітянських проблем у розвиток ідей, викладених у Декларації незалежності, видано в збірці "Есе літературні, моральні та філософські" (*Essays, Literary, Moral and Philosophical*), (1798)¹, де його позицію відбиває вислів, що республіка повинна мати гідну її систему освіти².

Однак треба мати на увазі, що символ демократичного напрямку філософсько-правової думки – Декларація незалежності фактично народила не одну незалежну державу, а тринадцять, між якими часто точилася досить запекла політична боротьба протягом майже століття. Це була боротьба в різних площинах, де опонентами виступали різні сили – демократично-ліберальні і консервативно-федералістські, змагалися південні (рабовласницькі) і північні (вільні) штати, стикалися інтереси підприємців аграрних і промислових, а також існували інші варіанти, пов'язані із протиріччями, що існували між окремими штатами та їхніми представниками. Боротьба ця завершилася Громадянською війною Півдня й Півночі (1861-1865), яка принесла, крім скасування рабства, ще й загальне святкування Четвертого липня, тобто дати прийняття Декларації незалежності. До цього, тобто до другої половини XIX століття, воно святкувалося окремо в кожному штаті, у багатьох з яких ім'я її автора – Томаса Джефферсона не згадувалося десятиліттями, причиною чого були лише політичні уподобання. У самій американській історичній науці для визначення цієї довготривалої ситуації використовується поняття "сепаратистські тенденції". Втім, саме демократу Т. Джефферсону належить вислів, метою якого було знайти порозуміння навіть із найбільш непримиреними політичними супротивниками і, таким чином, сприяти знаходженню злагоди в країні: "Усі ми республіканці, усі ми федералісти".

Таким чином можна констатувати вельми напружену боротьбу ідей у період після оголошення незалежності США, але загальним напрямком розвитку філософсько-правової думки, який переважав у ті часи, був

¹ Див.: [Rush B.] *Essays, Literary, Moral and Philosophical*. By Benjamin Rush, M. D. and Professor of the Institutes of medicine and clinical practice in the University of Pennsylvania. - Philadelphia: Printed by Thomas and Samuel F. Bredford. №8, South Street, 1798. - 430 p.

² Цікаво відзначити й вплив класичних поглядів на Б. Раша, наприклад, відомий Стагіритів мотив з "Політики" щодо морально-виховного значення музики й необхідністю відповідного ставлення до нього у суспільстві та державі. (Див.: Раш Бенджамен. Впливние физических причин на моральную способность // Американские просветители: Избранные произведения в двух томах. - Т. 1. - С. 421).

напрямок демократичний, що значною мірою забезпечило можливість поступово позбавлятися відомих перешкод в історичному поступу молодій державі. Деякі чинники історичного характеру, наприклад, елемент випадковості здобуття незалежності або недовість писаної ("паперової") Конституції, як то відзначав свого часу Г. Спенсер¹, та деякі інші можуть сприйматися нами як певні історичні паралелі і навіть закономірності, що дозволяє більш тверезо оцінювати нашу наявну ситуацію, а також, за умов політичної волі до правового порядку, використати як державно-правовий досвід.

Є, втім, і чинники, значною мірою обумовлені культурно-історично з точки зору кардинальної відмінності Сполучених Штатів Америки та України, і які також слід враховувати, як на мій погляд, з такою ж необхідністю. Йдеться про більш глибокий, укорінений у сталі станів та класові підмурки як свідомості, так і відповідних форм організації суспільного життя, які для нашої країни слугують потужними гальмами на шляху торування до розбудови демократичної та правової держави, як то було у сучасних за часів становлення США країнах Європи. Йдеться про вплив станового або навіть кривно-родинного фактору впливу на процеси формування та функціонування державно-правових інституцій, яких Україна позбавляється надто повільно, оскільки переважають саме вони, які в цілому можна визначити як "негативну селекцію", що відбувається вже на самому початку життя кожного сучасного українця, починаючи із навчання у школі².

¹ Див.: Спенсер, Герберт. Американцы. Разговор с интервьюером и речь, сказанная автором во время его пребывания в Северо-Американских Соединенных Штатах в 1882 г. // Спенсер, Герберт. Опыты научные, политические и философские. - Мн.: Современный литератор, 1998. - С. 1388.

² Див. про це: Литвинов О.М. Місце освіти в здійсненні негативної селекції в соціальному та державному житті України (до постановки питання про визначення аморальних норм як чинників формування буденної свідомості) // Традиція і культура. Моральна традиція: інваріантність і поліфонічність: Матеріали Міжнародної наукової конференції. - К.: Асоціація "Новий Акрополь", 2007. - Ч. 2. - С. 25-26; Литвинов О.М. Народження негативпатерналізму: щодо бід, що насувається на нашу країну, або про принципи навчання по-українськи // Вісник Дніпропетровського університету: Філософія. Соціологія. Політологія. - 2007. - Вип. 15. - С. 285-292; Литвинов О.М. Освіта в Україні як соціокультурна фікція, або про системну деформацію культурних смислів // Українська освіта у світовому часопросторі: Матеріали Другого міжнародного Конгресу. - К.: Укргентент інформатії та друку "Рада", 2007. - Кн. 1. - С. 318-319; Литвинов О.М. Сучасний стан освіти як загроза національній державності України // Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору. - К.: Гнозис, 2008. - Додаток 3, том 1 (8). - С. 219-225; ін.

Див. також: Даренський В.Ю. Соціальна избыточність вищого образования: позитивний фактор или фактор социального кризиса? // Практична філософія. - № 2. - 2006 (№ 20). - С. 61-70; Петренко О.Д., Петренко О.О. Болонський процес: декларації і реалії // Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору. - К.: Гнозис, 2008. - Додаток 3, том 1 (8). - С. 338-344; Гадацький В.І. Критичний погляд на пропозиції змін до закону "Про вищу освіту": Болонський процес чи сицилійський тупик? // Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору. - К.: Гнозис, 2008. - Додаток 3, том 1 (8). - С. 56-62; ін.

Висловлюючись "по-джеферсоновські", правлячу "еліту" в Україні складає переважно "штучна аристократія", а звідси й досить прозорою може бути відповідь про причини наших постійних негараздів у вигляді криз, конфліктів правлячих кіл тощо. Як оцінювати досвід – у цьому випадку з історії суспільної думки США – досить зрозуміло, але зрозуміло перш за все те, що механічного або схематичного перенесення такого досвіду відбутися не може, точніше, таке перенесення не може дати відповідного – позитивного – очікуваного результату *a priori*. Згадаємо знову Спенсера, який, у свою чергу, нагадував – американцям! – думку Макінтоша про те, що "людські суспільства у всіх частинах своєї організації не створюються, а розвиваються..."¹, іншими словами, чинник культурний діє кумулятивно у всіх своїх проявах, включаючи суспільний, державний, правовий.

Стаття надійшла до редколегії 01.12.2009 р.

УДК 342.571:328.184

В.Ф. Нестерович

**КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ФОРМИ ЛОБІЮВАННЯ
ПІД ЧАС ПРИЙНЯТТЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ
АКТІВ У США**

У статті розглянуто конституційно-правові форми лобіювання під час прийняття нормативно-правових актів у США. Зокрема, лобіювання здійснюється шляхом: направлення петицій до органів влади; участь лобістів у роботі комітетів Конгресу США; взаємодія лобістів зі співробітниками Конгресу США; участь лобістів у роботі органів влади суб'єктів федерації; участь лобістів у роботі консультативно-дорадчих установ, які створені при федеральних органах виконавчої влади; організація та проведення лобістами громадських слухань.

Ключові слова: лобіювання, нормативно-правовий акт, лобіст, петиція, органи влади США.

В статье рассмотрены конституционно-правовые формы лоббирования при принятии нормативно-правовых актов в США. В частности, лоббирование осуществляется путем: направление петиций в органы власти; участие лоббистов в работе комитетов Конгресса США; взаимодействие лоббистов с сотрудниками Конгресса США; участие лоббистов в работе органов власти субъектов федерации; участие лоббистов в работе консультативно-совещательных учреждений, созданных при федеральных органах исполнительной власти; организация и проведение лоббистами общественных слушаний.

Ключевые слова: лоббирование, нормативно-правовой акт, лоббист, петиция, органы власти США.

¹ Спенсер, Герберт. Американцы. – С. 1388.

The article considers the constitutional and legal forms of lobbying during the adoption of regulations in the U.S. In particular, lobbying is done by: sending petitions to the authorities, participation of lobbyists in the committees of Congress, lobbyists interact with members of Congress, lobbyists involved in the government of the Federation; lobbyists involved in the consultative and advisory bodies, created by federal executive bodies, organization and lobbies for public hearings.

Key words: *lobbying, legal act, lobbyist, petition the U.S. authorities.*

Найбільшою перепоною у законодавчому врегулюванні інституту лобіювання в Україні є негативне, спотворене його сприйняття громадськістю та асоціювання лобіювання здебільшого з корупційними діяннями. Така ситуація зумовлена у першу чергу відсутністю інформації про легітимні форми лобіювання та активне використання в Україні його позаправових форм. Переконалий, що одним із шляхів зміни ситуації, що склалася, є дослідження та висвітлення конституційно-правових форм лобіювання у країнах західної демократії, де цей феномен отримав інституційне оформлення. Зарубіжний досвід також безумовно може бути використаний у нормопроектній діяльності щодо урегулювання лобіювання.

Тому метою цієї статті є дослідження конституційно-правових форм лобіювання під час прийняття нормативно-правових актів у Сполучених Штатах Америки, як країни родоначальника інституту лобіювання, та яка у найбільшій мірі урізноманітнює його конституційно-правові форми. У цьому автору значну допомогу надали роботи К. Джоста, Дж. Фергюсона, Д. Макгенрі, Л. Мілбрайта, Р. Бейкера, В. Олісезка, П. Файндлі, А. Сергуніна, В. Вільсона, М. Зяблюка, А. Хольцмана та інших зарубіжних, у першу чергу, американських вчених.

Конституційно-правовими формами лобіювання у США під час прийняття нормативно-правових актів є:

1. Направлення петицій до органів влади. Петиційна форма лобіювання є історично першою, найбільш поширеною формою, та полягає у направленні громадянами індивідуальних або колективних клопотань до органів влади, насамперед Конгресу США, для підтримки або на противагу певному нормативно-правовому акту. Саме право петицій, яке гарантоване першою поправкою до Конституції США, стало конституційно-правовим підґрунтям для інституційного оформлення американського лобіювання¹.

---

¹ The Constitution of the United States of America. Analysis and interpretation / Co-Editors Johnny H. Killian, George A. Costello. – Washington: U.S. Government printing office, 1996. – P. 321.

Владні інституції США на протязі усієї американської історії завжди мали реакцію громадськості у формі петицій на прийняття ними нормативно-правових актів. Наприклад, у 30-ті роки XIX століття коли у суспільстві йшло жваве обговорення питання щодо відміни рабства, Конгрес США отримав неймовірну кількість петицій з даної проблеми, що це заблокувало його роботу. Тому Палата представників вимушена була ухвалити постанову у 1840 році, яка була чинна на протязі подальших п'яти років, про заборону прийняття петицій, які направлені на скасування рабства¹.

Американські юристи у лобістському контексті дещо інтерпретують конституційне право громадян на звернення з клопотаннями до органів влади та зазначають, що самою переконливою петицією є добре розроблений лобістом законопроект². Загалом для конституційної практики США є закономірним, що більшість біллів спочатку розробляється саме у офісах лобістів, певна частина з яких є в сутності доповненням до офісів деяких парламентарів³. За законодавчою процедурою, внесення такого законопроекту до парламенту здійснюється через конгресменів чи сенаторів, які передають його для реєстрації Секретарю Палати або опускають у "хopper" (hopper) – невеликий дерев'яний ящик на його столі⁴.

Американський вчений Р. Бейкер підкреслює, що більшість "лобістських біллів" подається саме до Палати представників, члени якої більше співпрацюють з лобістами ніж сенатори⁵. Разом з тим, з цього питання варто звернути увагу на досить важливу деталь, яка має суттєве значення для ініціаторів законопроекту при подальшому стадійно-процедурному його проходженні у Конгресі США. Мова йде про внесення законопроекту, крім фінансового змісту, одночасно представниками Палати представників та Сенату. Такий алгоритм внесення законодавчої ініціативи додає значно більше шансів на позитивне її ухвалення Конгресом США.

Сутнісною рисою законодавчої ініціативи у США є право парламентаря вносити до своєї Палати не лише законопроект, але й пропозицію щодо ініціювання його розробки⁶. За такої ситуації конгресмен чи сена-

¹ Jost K. The Supreme Court A to Z. – Second Edition. – Washington, D.C.: Congressional Quarterly Inc., 1998. – P. 320.

² Ferguson J.H., McHenry D.E. The American system of Government. – New York-Toronto-London: McGraw-Hill Book Company, 1950. – P. 200.

³ Milbrath L.W. The Washington Lobbyist. – Chicago: Rand McNally, 1963. – P. 234.

⁴ Squire P., Lindsay J., Covington C. Smith E. Dynamics of Democracy. – Madison-Sydney: Brown & Benchmark, 1995. – P. 304.

⁵ Baker R.K. House and Senate. – New York-London: W.W. Norton & Company, 1989. – P. 154-155.

⁶ Oleszek W.J. Congressional Procedures and the Policy Process. – Fifth Edition. – Washington, D.C.: Congressional Quarterly Inc., 2001. – P. 75.

тор повинні подати до своєї Палати петицію про необхідність розробки бажаного законопроекту. Палата розглядає подану петицію та приймає щодо неї резолюцію. Якщо остання позитивного змісту, то комітету Палати, предмету відання якого відповідає зміст запропонованого законопроекту, доручається його розробити. У даному разі маємо дворівневий рівень реалізації права петицій. Перший – направлення громадянами клопотань парламентарю про розробку необхідного законопроекту. Другий – подання конгресменом чи сенатором на основі отриманих клопотань громадян власної петиції про розробку законопроекту.

Варто звернути увагу на той факт, що посадові і службові особи, які отримують петиції, з великою увагою відносяться до їх змісту. Вони вживають у межах своєї компетенції відповідні заходи та обов'язково дають офіційну відповідь громадянам на отримані від них петиції. Зокрема, член апарату Ради з національної безпеки, а згодом заступник Державного секретаря Г. Сондерс, пригадає лавину листів та телеграм, у яких висловлювалися прохання до Президента Л. Джонсона підтримати Ізраїль, коли Президент Єгипту Г. Насер заклав протоклу Тіран у гравні 1967 року. Так, посадовець зазначає, що на ім'я Президента США тоді надійшло 150 тисяч листів та телеграм від єврейської громади з цього питання. Коли Президенту США доповіли про кількість петицій, які надійшли до його офісу, він одразу ж видав декрет, яким встановив, що на кожен лист чи телеграму, які надійшли, необхідно дати відповідь¹.

Тим не менше, у конституційній практиці США є чимало зловживань правом петицій під час здійснення лобіювання. Одним із досить неординарних, яке до речі отримало свою юридичну оцінку ще в Акті 1919 року, це підштовхування службовцями федеральних органів виконавчої влади пересічних громадян до відправлення до Конгресу листів та телеграм з метою вплинути на федеральний законодавчий процес.

Для упередження подібної діяльності у вище зазначеному акті 1919 року було встановлено, що жодна частина коштів, яка асигнується Конгресом США, не повинна без його санкції використовуватися прямо чи опосередковано для сплати послуг, реклами, відправлення телеграм, листів, друкованого та рукописного матеріалу, здійснення телефонних дзвінків чи життя іншої будь-якої дії з метою впливу у той чи іншій формі на члена Конгресу США, щоб він використовуючи своє право голосу або в інший спосіб, сприяв чи навпаки протидіяв прийняттю Конгресом США того чи іншого закону чи фінансового акта незалежно від стадії його проходження у законодавчому процесі.

¹ Findley P. They Dare to Speak Out: people and institutions confront Israel's Lobby. – Westport, Connecticut: Lawrence Hill & Company, 1985. – P. 120-121.

З Акта 1919 року допускалося лише два виключення¹:

- по-перше, службовці виконавчої влади могли відповідати на запити з Конгресу США та передавати у свою чергу до Конгресу клопотання про прийняття законів та фінансових актів, які на їхню думку є необхідними;

- по-друге, якщо з вказаною метою були використані кошти, які не асигнувалися Конгресом США, а є залученими з інших джерел, за умови надання звіту про джерела фінансування.

2. Участь лобістів у роботі комітетів Конгресу США. В американському законодавчому процесі при здійсненні лобіювання комітетам Конгресу надається особливе значення. Впровадження в американському парламентаризмі моделі "сильних" комітетів, цілком закономірно призвело до виокремлення їх епіцентрами законодавчої роботи у Конгресі². Небезпідставно свого часу Президент США В. Вільсон назвав їх "малими законодавчими зібраннями"³.

Вплив комітетів на законодавчу діяльність Конгресу США був настільки результативним, що період в історії з початку 20-х і приблизно до кінця 70-х років XX століття американські науковці називають "правлінням комітетів"⁴, а їх голів - "Колегією кардиналів"⁵, котрі й на сьогодні після низки парламентських реформ мають вагомий вплив на законодавчий процес⁶. Безапеляційним аргументом на користь ефективності "комітетської системи" у лобіюванні, є те що вона фактично виключає необхідність впливати на всю Палату Конгресу США, адже члени комітету є для лобіста своєрідною "керованою кількістю", позитивна ухвала якої щодо законопроекту є орієнтиром для подальшого його обговорення у Конгресі⁷. Це досить наочно підтверджують і статистичні дані, згідно яких у 90% випадків, законопроекти, які схвалені профільним комітетом, приймаються Палатою Конгресу США без змін⁸.

¹ Сергунин А.А. США: апарат президента по связям с конгрессом и внешняя политика. - Нижний Новгород: Волго-Вятское книжное издательство, 1990. - С. 98.

² Keefe W.J., Ogul M.S. The American legislative process: Congress and the States. - Eighth edition. - New Jersey: Prentice Hall Inc., 1993. - P. 318-319.

³ Вильсон В. Государственный строй Соединенных Штатов / Перевод съ 20-го издания под ред. П.П. Гронскаго и Ф.И. Корсакова. - СПб., 1909. - С. 89.

⁴ Зяблук Н.Г. Лоббизм в США как политический институт // США: Экономика. Политика. Идеология. - 1995. - № 2. - С. 44.

⁵ Baker R.K. House and Senate. - New York-London: W.W. Norton & Company, 1989. - P. 198.

⁶ Cleszek W.J. Congressional Procedures and the Policy Process. - Fifth Edition. - Washington, D.C.: Congressional Quarterly Inc., 2001. - P. 89-90.

⁷ Wilson W. Congressional government: a study in American politics. - Boston: Houghton, Mifflin and Company, 1885. - P. 189-190.

⁸ Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Особенная часть: Учебник / Под ред. Б.А. Страшуна. - 3-е изд. - М.: Норма, 2008. - С. 104.

Комітети у Конгресі США зважаючи на його бікамерну структуру, створюються у Палатах окремо. Комітетами Палати представників, які найбільше привертають увагу лобістів є: з прибутків та податків; з енергетики та торгівлі; асигнування; бюджету; урядової реформи. У Сенаті такими комітетами є юридичний; фінансів; охорони здоров'я, освіти, праці та пенсій; торгівлі, науки та транспорту; асигнування. Цікаво, що саме з цих комітетів як Палати представників, так і Сенату, найбільше співробітників перейшло на лобістську роботу. Зазначу, що такий "перехід" будь-яка федеральна посадова особа у США, згідно з Актом чесного лідерства та відкритої влади 2007 року, може зробити лише після двох років з дня припинення своїх посадових повноважень¹.

**Комітети Конгресу США, співробітники яких
найбільше зробили переходів на лобістську роботу²**

№ з/п	Комітети Палати представників	Кількість співробітників	Комітети Сенату	Кількість співробітників
1.	Енергетики та торгівлі	141	Юридичний	101
2.	З прибутків та податків	95	Фінансів	94
3.	Асигнування	90	Охорони здоров'я, освіти, праці та пенсій	85
4.	Бюджету	67	Торгівлі, науки та транспорту	84
5.	Урядової реформи	61	Асигнування	77
6.	Освіти та праці	59	Національної безпеки та урядових справ	64
7.	Науки	58	Банківського сектору, ЖКГ та місцевого розвитку	55
8.	Транспорту та інфраструктури	54	Навколишнього середовища та громадських проєктів	45
9.	Юридичний	53	Енергетики та природних ресурсів	44
10.	Сільського господарства	53	Бюджету	43

¹ Honest Leadership and Open Government Act of 2007 // Public Law. – 110-81 – Sept. 14, 2007. – 121 Stat. 735-776.

² Information is from website the Center for Responsive Politics. [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.opensecrets.org/revolving/top.php?display=M>

11.	Збройних сил	47	Збройних сил	37
12.	Малого бізнесу	45	У справах с/г, харчування та лісового господарства	34
13.	Міжнародних відносин	38	З питань старіння	31
14.	Фінансових послуг	33	З питань розвідки	31
15.	З питань розвідки	27	Міжнародні відносини	27
16.	Регламенту	26	Регламенту та адміністрації	25
17.	У справах ветеранів	24	Малого бізнесу та підприємництва	23
18.	Адміністрації	24	У справах індіанців	20
19.	Ресурсів	16	У справах ветеранів	16
20.	Стандартів службової поведінки	15	З етики	7

У здійсненні лобіювання на рівні комітетів Конгресу США, все більшу роль починають відігравати підкомітети. Вони створюються у рамках постійних комітетів та мають більш вузьку спеціалізацію. Причиною посилення ролі підкомітетів у здійсненні лобіювання є збільшення їхньої активності через ускладнення законотворчої діяльності. Крім того, підкомітети мають в основному ті ж повноваження, що й комітети, за винятком права безпосереднього звернення до Палати.

3. Взаємодія лобістів зі співробітниками Конгресу США. Здійснення лобіювання в американському парламенті не обмежується лише впливом на конгресменів чи сенаторів. Не меншого значення має взаємодія лобістів зі службовцями Конгресу, яких на кінець 90-х років XX століття налічувалось 40 тис. осіб, з них 17 тис. службовців перебувало у особистих апаратах конгресменів і сенаторів¹. Провідні співробітники Конгресу, особливо керівники апарату комітетів та помічники з питань законодавства, набагато краще знають складні процедурні тонкощі законодавчого процесу ніж парламентарі. Самі лобісти відзначають, що при наявності добре налагоджених відносин зі службовцями парламенту, успіх у результативності лобіювання більш ніж на 60% забезпечений².

Результати проведених спеціальних досліджень уповноваженими комісіями Конгресу США свідчать, що більша частина внесених поправок членами парламенту, особливо тих, які не входять до складу коміте-

¹ Tarr D., O'Connor A. Congress A to Z. - Third Edition. - Washington, D.C: Congressional Quarterly Inc., 1999. - P. 414.

² Baker R.K. House and Senate. - New York-London: W.W. Norton & Company, 1989. - P. 159.

тів, є безпосереднім авторством службовців їх особистих апаратів¹. Більше того, законодавча практика знає випадки, коли службовці ставили ім'я "свого" конгресмена чи сенатора (навіть без його відома) на законопроекти подані лобістами та успішно вели їх по сходам законодавчого процесу². Зазначу, що помічники сенаторів мають більший вплив на законодавчий процес, ніж їх колеги з Палати представників³. Американські вчені звертають увагу на певну закономірність – збільшення у двох штату апарату службовців, неодмінно веде до збільшення фактично у двох й числа внесених поправок та кількості нових федеральних фінансових програм⁴.

4. Участь лобістів у роботі органів влади суб'єктів Федерації. Однією із тенденцій в американському лобіюванні є географічне переорієнтування здійснення лобіювання з центрального рівня на рівень штатів. Це призвело до того, що Вашингтонські лобістські фірми все частіше починають доповнювати перелік своїх послуг здійсненням лобіювання на регіональному рівні. Дана тенденція стосується й корпоративних суб'єктів лобіювання федерального рівня – спілок та асоціацій. Якщо раніше вони при виникненні погребі здійснення лобіювання в органах влади певного штату, вимушені були запрошувати у якості субпідрядників місцеві лобістські фірми, то сьогодні спілки та асоціації пішли шляхом створення власних лобістських офісів на рівні штатів. Це дозволяє здійснювати постійний моніторинг правотворчої діяльності органів влади штатів та своєчасно здійснювати лобіювання у власних інтересах.

Ще одним трендом лобіювання на регіональному рівні є диверсифікація лобістського представництва, зокрема, комерційними корпораціями. Яскравим прикладом цьому є всесвітньо відома компанія "Johnson & Johnson", яка здійснює активне лобіювання у Вашингтоні, має найнятих зареєстрованих лобістів у легіслатурі свого рідного штату Нью-Джерсі, оперує через Торгову палату Нью-Джерсі, Асоціацію промисловців Нью-Джерсі та групу компаній Нью-Джерсі з виробництва продукції для здоров'я. З поміж цього Johnson & Johnson систематично платить внески в асоціації промисловців Каліфорнії, Іллінойсу, Массачусетса й других штатів та має там своїх лобістів⁵.

¹ Шуrowsкий М. Соединенные Штаты Америки: может ли аппарат Конгресса стать лоббистом собственных интересов? // Бизнес и политика. – 1995. – № 7. – С. 51.

² Заблок Н.Г. Лоббизм в США как политический институт // США: Экономика. Политика. Идеология. – 1995. – № 2. – С. 47.

³ Oleszek W.J. Congressional Procedures and the Policy Process. – Fifth Edition. – Washington, D.C.: Congressional Quarterly Inc., 2001. – P. 27.

⁴ Шуrowsкий М. Соединенные Штаты Америки: может ли аппарат Конгресса стать лоббистом собственных интересов? // Бизнес и политика. – 1995. – № 7. – С. 53.

⁵ Иванов Н.Б. Лоббизм в легислатурах американских штатов // США-Канада: Экономика. Политика. Культура. – 1999. – № 2. – С. 117-118.

Основним об'єктом лобіювання на регіональному рівні є легіслатура (законодавче зібрання) штату. Характерно, що лобіювання у легіслатурах суб'єктів федерації, порівняно з лобіюванням Конгресу США та федеральних урядових установ, має значно вищий коефіцієнт корисної дії. Зокрема, згідно дослідження інституту лобіювання на рівні трьох штатів – Каліфорнії, Техасу і Айови, яке було проведене американськими вченими, у Каліфорнії, з усіх ініційованих лобістами законопроектів, 67% було ухвалено легіслатурою штату, у Техасі цей показник становив – 55%, а в Айові – 51%¹.

5. Участь лобістів у роботі консультативно-дорадчих установ, які створені при федеральних органах виконавчої влади. Головна мета лобіювання полягає не стільки у впливі на прийняття відомчих нормативно-правових актів, хоча це теж має місце, скільки в участі у розробці урядових законодавчих ініціатив. Останні складають досить значний відсоток – близько третини усіх законопроектів². З поміж цього, Президент США, згідно з Актом про бюджет та звітність 1921 року, має виключне право на внесення до Палати представників законопроекту про Бюджет на наступний рік.

Специфіка участі федеральних органів виконавчої влади у законодавчому процесі полягає у тому, що за Конституцією ні Президент США, ні підпорядковані йому урядові установи, формально не є суб'єктами права законодавчої ініціативи. Тому усі законодавчі пропозиції федеральних органів виконавчої влади матеріалізуються через щорічні послання Президента США³. Лобісти, котрі залучені до законопроектної роботи на урядовому рівні, не тільки намагаються вплинути на розробку нормативних положень біллів, а й досить часто прагнуть ініціювати їх внесення до Конгресу від імені урядових відомств або особисто Президентом США, оскільки за певних умов, це надає законопроекту додаткової ваги та збільшує шанси на кінцевий успіх. Наприклад, за роки президентства Л. Джонсона (1963-1969) ним особисто було подано 83 законодавчі пропозиції, 80 з яких були ухвалені Конгресом⁴.

Окрім Глави держави, наголошує американський вчений М. Нельсон, ключовою фігурою у лобіюванні урядових законодавчих ініціатив у

¹ Bingham R.D., Hedge D. State and Local Government in a Changing Society. - Second Edition. - New York: Mc Graw-Hill, Inc., 1991. - P. 93.

² Jillson C. American Government. Political Change and Institutional Development. - Orlando: Harcourt Brace College Publishers, 1999. - P. 182.

³ Holtzman A. Legislative Liaison: executive Leadership in Congress. - Chicago: Rand McNally, 1970. - P. 248.

⁴ Косопкин А.С. Нефедова Т.И. Президент, Конгресс, законодательство. (Опыт взаимодействия исполнительной и законодательной ветвей в США) // Государство и право. - 1998. - № 1. - С. 85.

парламенті є також Віце-президент, який може виступати як і індивідуальний лобіст, так і координатором лобістської групи¹. За статистикою, до 50% проєктів, які запропоновані федеральними органами виконавчої влади ухвалюються Конгресом США. У разі, якщо президентська адміністрація не змогла переконати Конгрес у необхідності прийняття бажаного білля, застосовується найдієвіший лобістський засіб – конституційне повноваження Президента США накладати вето на цей законодавчий акт.

У цілому конституційна практика США свідчить, що президентське вето відіграє досить значну роль у законодавчому процесі. До початку 90-х років ХХ століття Президенти США застосовували вето 1421 раз. І лише у 103 випадках Конгресу вдалося подолати його. Наприклад, Президент США У. Клінтон, який перебував на цій посаді з 1993 по 2000 роки, застосовував право вето десять разів, з яких у двох випадках воно було подолано. Дж. Буш-молодший за два строки свого президентства скористався правом вето лише один раз у травні 2005 року щодо Акта, який дозволяв Національному інституту здоров'я проводити дослідження стовбурових клітин та експериментів з ними, й який виділяв кошти з федерального бюджету для здійснення цієї програми. Дане вето Конгресом США подолане не було².

6. Організація та проведення лобістами громадських слухань. Для конституційної практики США винесення органами влади на обговорення суспільства проєктів нормативно-правових актів є невід'ємною складовою правотворчого процесу. Це одна з найпоширеніших та найпопулярніших форм залучення громадськості до правотворчого процесу, особливо на регіональному та субрегіональному рівнях³. Досить часто ініціаторами організації громадських слухань виступають саме суб'єкти лобіювання, особливо коли мова йде про прийняття фінансових біллів⁴. Головною ж метою громадських слухань є з'ясування максимальної кількості обставин, що стосуються проєкту акта, винесеного для обговорення.

Важливим урівноважуючим чинником в інформаційному забезпеченні процесу прийняття правових актів на федеральному рівні є функціонування при парламенті США спеціальної аналітичної установи – Дослідницької служби Конгресу (Congressional Research Service). Остання на протигагу лобістам надає законодавцям вільний від будь-яких оцінок матеріал, необхідний для адекватного віддзеркалення у законі різномані-

¹ Nelson M. The Presidency A to Z. – Second Edition. – Washington, D.C.: Congressional Quarterly Inc., 1998. – P. 95.

² Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Особенная часть: Учебник / Под ред. Б.А. Страшуна. – 3-е изд. – М.: Норма, 2008. – С. 122.

³ Bingham R.D., Hedge D. State and Local Government in a Changing Society. – Second Edition. – New York: Mc Graw-Hill Inc., 1991. – P. 88.

⁴ Manley J.E. The Politics of Finance. The House Committee on Ways and Means. – Boston: Little, Brown, 1970. – P. 317.

тних суспільних інтересів. У даній установі працює більше шести тисяч службовців та має річний бюджет близько 45 млн. доларів США. Щороку Дослідницька служба відповідає близько на 500 тисяч запитів від конгресменів, комітетів і працівників апарату. Відповіді надаються у формі доповідей, бюлетенів, бібліографій, аналітичних повідомлень, семінарів, аудіо- та відеозаписів, інформації з автоматичної бази даних чи навіть особисте консультування по телефону¹.

Таким чином, лобіювання у США є однією з констант процесу прийняття нормативно-правових актів. Американські вчені його характеризують як систему всебічного наскрізного лобіювання². Це можна пояснити з двох позицій. По-перше, особливостями конституційного ладу США, у якому не має домінуючого центру влади, а скоріше є чисельні його осередки як на федеральному, так і на штатному рівнях. По-друге, надзвичайно високою гетерогенністю американського соціуму та розвиненістю інститутів громадянського суспільства. Зокрема, близько 65% населення США перебуває у членстві як мінімум однієї організації, яких наразі налічується понад 138 тисяч³. Лобіювання є дієвим конституційно-правовим інститутом у забезпеченні врахування інтересів американських громадян у нормативно-правових актах. Не дарма, в американських наукових джеделах його кореспондують з "п'ятою гілкою влади"⁴.

Стаття надійшла до редакції 18.02.2010 р.

УДК 343.346.8(РФ):343.985

І.О. Воронов

**АНТОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ В РОСІЙСЬКІЙ
ФЕДЕРАЦІЇ ПРОБЛЕМ РОЗКРИТТЯ
ТА РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ У СФЕРІ
ВИСОКИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ**

У статті розглядаються сучасний стан та перспективи розвитку вітчизняних дисертаційних досліджень проблем розкриття та розслідування злочи-

¹ Tarr D., O'Connor A. Congress A to Z. - Third Edition. - Washington, D.C.: Congressional Quarterly Inc., 1999. - P. 280-281.

² Bentley A. F. The process of government: a study of social pressures / New ed., with introd. by H.T. Davis. - Evanston: Principia Press of Illinois, 1949. - P. 222; Dahl R.A. Who Governs? - Democracy and Power in American City. - New Haven: Yale University Press, 1989. - P. 5; Truman D.B. The governmental process: political interests and public opinion. - 2-d ed. - New York: Knopf, 1971. - P. 158.

³ Davidson R.H., Oleszek W.J. Congress and its Members. - Eighth Edition. - Washington, D.C.: Congressional Quarterly Inc., 2002. - P. 349.

⁴ Zorack J.L. The Lobbying Handbook. - Washington, D.C.: Professional Lobbying and Consulting Center, 1990. - P. 24.

нів у сфері високих інформаційних технологій. Внесено пропозиції щодо організації нових досліджень та їх оптимізації.

Ключові слова: *дисертаційні дослідження, злочини у сфері високих інформаційних технологій, цифрова інформація, методика розслідування.*

В статье рассматривается современное состояние и перспективы развития отечественных диссертационных исследований проблем раскрытия и расследования преступлений в сфере высоких информационных технологий. Внесены предложения по организации новых исследований, их оптимизации.

Ключевые слова: *диссертационные исследования, преступления в сфере высоких информационных технологий, цифровая информация, методика расследования.*

The article deals with the modern state and prospects of development of domestic dissertation researches of problems of investigation of high-tech information crimes. The proposals for organization of new researches and their optimization have been made.

Key words: *dissertation researches, high-tech information crimes, digital information, criminal investigation.*

Вивчення зарубіжного досвіду у будь-якій сфері життєдіяльності суспільства, зокрема наукової, завжди привертало до себе увагу вчених і практичних працівників, оскільки дає змогу скористатися вже існуючими напрацюваннями закордонних колег у вирішенні власних наявних проблемних питань або удосконаленні певної галузі, окремого напрямку. Крім цього, запозичення позитивного досвіду дозволяє уникати значних витрат, оптимізувати використання допоміжних матеріальних ресурсів та досягати бажаних результатів у найкоротший термін. Особливо це стосується прикладних наук, результати наукових пошуків яких відносно швидко можуть бути впроваджені у конкретну практичну діяльність.

Боротьба зі злочинністю у сфері високих інформаційних технологій є новим напрямком вітчизняної та зарубіжної науки. Специфіка даних злочинів, їх постійний розвиток привернули увагу російських науковців, багато з яких й обрали відповідні теми дослідження.

Одним із важливих засобів пізнання, як відомо, є класифікація явищ, фактів, обставин, що вивчаються. Криміналістичні знання про злочини у сфері високих інформаційних технологій вже досить чисельні і різноманітні, їх аналіз потребує чіткої систематизації та періодизації. Наукова значимість та вагомість даної роботи вбачається у тому, що вона стала результатом наукових пошуків по збиранню, узагальненню, систематизації та вивченню наявного масиву російських досліджень проблем розкриття та розслідування означених видів злочинів для забезпечення нагальної потреб правоохоронної діяльності. Ретельне вивчення наявного дисертаційного масиву дозволяє показати існуючу систему організації,

планування та координації досліджень, виявити в них деякі диспропорції. Саме для цього варто проводити аналіз виконаних робіт, що дозволить сформулювати максимально повну "карту" наукових пошуків та розробити пропозиції щодо організації власних досліджень та їх оптимізації.

Вивчення різних джерел інформації в аспекті їх інформативності переконливо свідчить про те, що найбільш змістовними у цьому відношенні є дисертаційні дослідження. Насамперед, це пояснюється процедурою вибору теми дослідження, яке пов'язано з її обговоренням та схваленням, порядком експертизи матеріалів опонентами членами спеціалізованої вченої ради та Вищою атестаційною комісією. Висока інформаційна змістовність дисертацій вбачається і у тому, що такі форми оприлюднення результатів наукових розробок як статті, посібники та монографії у багатьох випадках пов'язані саме з дисертаційними дослідженнями. Дисертації містять науково обґрунтовані висновки і пропозиції, використання яких позитивно впливає на вирішення складних проблем правоохоронної практики. Зазначене спонукало автора здійснити загальний огляд криміналістичних наукових досліджень в Російській Федерації. Уявлення про динаміку їх підготовки та тематичну спрямованість можуть висвітлити наступні дані.

Як і в Україні, значна увага російських вчених приділяється питанням методики розслідування різноманітних видів злочину. Роботи цієї спрямованості можна поділити на кілька груп за тематикою наукових пошуків, а саме присвячених розслідуванню: комп'ютерних злочинів¹, незаконного доступу до комп'ютерної інформації², злочинів у сфері на-

---

¹ Киселев С.В. Проблемы расследования компьютерных преступлений: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Санкт-Петербург, 1998. - 23 с.; Крыгин С.В. Расследование преступлений, совершаемых в сфере компьютерной информации: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Нижний Новгород, 2002. - 200 с.; Остроушко А.В. Организационные аспекты методики расследования преступлений в сфере компьютерной информации: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Волгоград, 2000. - 226 с.; Рогозин В.Ю. Особенности расследования и предупреждения преступлений в сфере компьютерной информации: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Волгоград, 1998. - 281 с.; Хомколов В. П. Организационно-правовые аспекты расследования и предупреждения преступлений в сфере компьютерной информации: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Иркутск, 2004. - 184 с.; Белевский Г.А. Методика расследования преступлений, связанных с неправомерным доступом к компьютерной информации в сетях ЭВМ: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Санкт-Петербург, 2006. - 176 с.

² Гавришян Ю.В. Расследование неправомерного доступа к компьютерной информации: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Москва, 2000. - 206 с.; Егоршпьев А.С. Расследование и предупреждение неправомерного доступа к компьютерной информации: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Уфа, 2004. - 230 с.; Иванова И.Г. Выявление и расследование неправомерного доступа к компьютерной информации: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Красноярск, 2007. - 197 с.; Поляков В.В. Особенности расследования неправомерного удаленного доступа к компьютерной информации: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Омск, 2008. - 247 с.

дання Інтернет-послуг¹ і мобільних телекомунікацій², розповсюдження шкідливих програм³, злочинів у сфері економіки, що вчиняються засобами комп'ютерної техніки⁴, використання платіжних карток⁵. У спеціалізованих радах Російської Федерації захищалися кандидатські дисертації підготовлені громадянами інших держав⁶. Стже, вибір іноземцем певної спеціалізованої ради може свідчити про авторитетність вчених саме цього наукового центру та високий рівень наукової кваліфікації його співробітників.

Проблеми використання електронних документів у кримінальному судочинстві вивчалися Т.Е. Кукарніковою⁷ та О.В. Рыбнін⁸, а Л.Б. Краснова наводить та досліджує узагальнюючу категорію для групи об'єктів, з якими доводиться мати справу при розслідуванні високотехнологічних злочинів⁹. Привертало значну увагу науковців і кримінально-проце-

¹ Илюшин Д.А. Особенности расследования преступлений, совершаемых в сфере предоставления услуг Интернет: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Волгоград, 2008. - 233 с.

² Семенов Г.В. Расследование преступлений в сфере мобильных телекоммуникаций: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Воронеж, 2003. - 242 с.; Лазарева Инна Владимировна. Расследование преступлений, связанных с несанкционированным доступом к сети сотовой радиотелефонной связи: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Хабаровск, 2007. - 222 с.

³ Менжега М.М. Криминалистические проблемы расследования создания, использования и распространения вредоносных программ для ЭВМ: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. / Саратов, 2005. - 238 с.; Соловьев Л.Н. Расследование преступлений, связанных с созданием, использованием и распространением вредоносных программ для ЭВМ: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. / Москва, 2003. - 275 с.

⁴ Распопова А.В. Организационно-методическое обеспечение первоначального этапа расследования преступлений, совершаемых в сфере экономике с использованием средств компьютерной техники: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: 12.00.09 / Москва, 2007. - 29 с.; Никитин И.И. Основы методики расследования преступлений в сфере экономики, совершаемых с использованием компьютерной информации: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Волгоград, 1999. - 260 с.

⁵ Абдурагимова Т.И. Раскрытие и расследование изготовления, сбыта и использования поддельных кредитных и расчета пластиковых карт: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Москва, 2001. - 201 с.; Тлиш А.Д. Проблемы методики расследования преступлений в сфере экономической деятельности, совершаемых с использованием компьютерных технологий и пластиковых карт: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: 12.00.09 / Краснодар, 2002. - 30 с.

⁶ Ян Вэй Фэн. Расследование компьютерных преступлений в Китайской Народной Республике (криминалистические аспекты): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Туля, 2006. - 192 с.

⁷ Кукарникова Т.Э. Электронный документ в уголовном процессе и криминалистике: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Воронеж, 2003. - 211 с.

⁸ Рыбин А.В. Электронный документ как вещественное доказательство по делам о преступлениях в сфере компьютерной информации (Процессуальные и криминалистические аспекты): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Краснодар, 2005. - 192 с.

⁹ Краснова Л.Б. Компьютерные объекты в уголовном процессе и криминалистике: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: 12.00.09 / Воронеж, 2005. - 202 с.

суальне значення комп'ютерної інформації на досудових стадіях кримінального судочинства¹.

Також є роботи, присвячені питанням тактики виявлення і фіксації комп'ютерної інформації², дослідження її носіїв³ та слідів злочину⁴.

Деякі вчені визначають можливості та розглядають специфіку розшукової діяльності слідчого⁵. Використанню здобутих даних у кримінальному процесі та оперативно-розшукової діяльності присвятили свої наукові роботи Р.О. Нікітін⁶ та Ю.М. Соколов⁷.

Крім того, активно аналізуються можливості використання інноваційних засобів у криміналістичному забезпеченні виявлення та розслідування злочинів. Дисертації, безпосередньо присвячені цій тематиці, були підготовлені О.В. Харанжевською⁸ та І.М. Яковенко⁹.

---

¹ Григорьев О. Г. Роль и уголовно-процессуальное значение компьютерной информации на досудебных стадиях уголовного судопроизводства: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Тюмень, 2003. – 221 с.

² Касаткин А.В. Тактика собирания и использования компьютерной информации при расследовании преступлений: дис. ... канд. юрид. наук:12.00.09 / Москва, 1997. – 215 с.

³ Костин П.В. Исследование машинных носителей информации, используемых при совершении преступлений в сфере экономики: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: 12.00.09 / Нижний Новгород, 2007. – 30 с.

⁴ Милашев В.А. Проблемы тактики поиска, фиксации и изъятия следов при неправомерном доступе к компьютерной информации в сетях ЭВМ: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: 12.00.09 / Москва. – 204 с.; Шаповалова Г.М. Возможность использования информационных следов в криминалистике (вопросы теории и практики): автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: 12.00.09 / Владивосток, 2006. – 21 с.

⁵ Мусаева У.А. Розыскная деятельность следователя по делам о преступлениях в сфере компьютерной информации: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Тула, 2002. – 201 с.

⁶ Никитин Р.О. Правовое обеспечение использования электронно-информационных технологий в уголовном процессе: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: 12.00.09 / Владимир, 2005. – 191 с.

⁷ Соколов Ю.Н. Использование результатов электронного наблюдения в уголовном судопроизводстве и оперативно-розыскной деятельности: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: 12.00.09 / Екатеринбург, 2004. – 218 с.

⁸ Харанжевская Е.В. Криминалистические основы компьютерно-технологического обеспечения деятельности по выявлению и раскрытию преступлений: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: 12.00.09 / Нижний Новгород, 2008. – 24 с.

⁹ Яковенко И.Н. Современное состояние и перспективы использования информационных технологий в раскрытии и расследовании преступлений: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: 12.00.09 / Краснодар, 2005. – 22 с.

Окрему роботу дослідженню криміналістичної характеристики злочинів присвятили В.Б. Вехов¹ та П.Б. Смагоринський².

Серед дисертаційних робіт з'являються дослідження, присвячені новим видам судових експертиз. Такі теми обрали В.В. Васильєв³, А.І. Семікаленова⁴, М.А. Іванов⁵ та Б.К. Давлетов⁶.

Була захищена й робота, у якій досліджувалися особливості використання спеціальних знань у сфері комп'ютерних технологій при розслідуванні злочинів⁷.

Особливий інтерес являє тематична спрямованість докторських дисертацій, оскільки такого рівня роботи присвячені саме фундаментальним проблемам. Так, основи методики розслідування злочинів досліджував В.В. Крилов⁸ та В.О. Мещеряков⁹. Автором роботи з концептуальних основ судової комп'ютерної експертизи став О.І. Усов.¹⁰ Криміналістичному вченню про комп'ютерну інформацію і засобам її обробки було присвячено дисертацію В.Б. Вехова¹¹. На початку 2010 року Ю.В. Гавриліним

---

¹ Вехов В.Б. Криминалистическая характеристика и совершенствование практики расследования и предупреждения преступлений, совершаемых с использованием средств компьютерной техники: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Волгоград, 1995. - 279 с.

² Смагоринский П.Б. Криминалистическая характеристика хищений чужого имущества, совершенных с использованием пластиковых карт и ее применение в следственной практике: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Волгоград, 2000. - 237 с.

³ Васильев А.А. Судебная аппаратно-компьютерная экспертиза: правовые, организационные и методические аспекты дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Москва, 2003. - 246 с.

⁴ Семікаленова А.І. Судебная программно-компьютерная экспертиза по уголовным делам: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Москва, 2005. - 228 с.

⁵ Іванов Н.А. Теоретические и методические основы комплексной судебной компьютерно-технической экспертизы и судебно-технической экспертизы документов: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Москва, 2005. - 188 с.

⁶ Давлетов Б.К. Научные основы становления и развития судебно-экспертных исследований компьютерных систем: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Челябинск, 2008. - 156 с.

⁷ Шаевич А.А. Особенности использования специальных знаний в сфере компьютерных технологий при расследовании преступлений: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: 12.00.09 / Иркутск, 2007. - 24 с.

⁸ Крилов В.В. Основы криминалистической теории расследования преступлений в сфере информации: автореф. дис. на соискание ученой степени д-ра юрид. наук: 12.00.09 / Москва, 1998. - 50 с.

⁹ Мещеряков В.А. Основы методики расследования преступлений в сфере компьютерной информации: автореф. дис. на соискание ученой степени д-ра юрид. наук: 12.00.09 / Воронеж, 2001. - 46 с.

¹⁰ Усов А.И. Концептуальные основы судебной компьютерно-технической экспертизы: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09 / Москва, 2002. - 402 с.

¹¹ Вехов В.Б. Криминалистическое учение о компьютерной информации и средствах ее обработки: дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.09 / Волгоград, 2008. - 45 с.

подано на захист дисертацію на тему розслідування злочинів, що посягають на інформаційну безпеку у сфері економіки¹.

Деякі доктори наук не змінили обраний загальний тематичний напрямок, що свідчить про стійкий інтерес до розроблюваних питань, підтверджує глибину пошуку та збільшує вірогідність отримання нових результатів (В.Б. Вехов, Ю.В. Гаврилін).

Відомо, що офіційне притягнення опонентів є вагомим фактором у об'єктивній оцінці дисертацій. Очевидно, найбільш кваліфіковану оцінку дисертації може дати вчений, який плідно працює над дослідженням проблем, близьких до викладених у роботі, яка подана для захисту, що знаходить своє відображення у його публікаціях та, що особливо важливо, підготовлених під його керівництвом дисертаціях.

Вивчення питання про організацію керівництва та вибір опонентів по дисертаціях за досліджуваною у даній роботі тематикою показує, що спеціалізація у цьому відношенні характерна для В.Б. Вехова, Ю.В. Гавриліна, В.В. Крилова, В.О. Мещерякова та Л.М. Соловйова.

Підсумовуючи розгляд наведених досліджень, необхідно підкреслити деякі характерні особливості організації та здійснення наукових робіт російськими вченими. Безсумнівно, тематико-кількісні дані свідчать про загальне зростання інтересу серед вчених до теоретичних і практичних проблем розкриття та розслідування злочинів епохи інформатизації суспільства. Як наслідок, збільшується кількість вчених, які доклали зусиль для здобуття відповідної наукової кваліфікації. За цим показником Російська Федерація лідирує серед інших країн СНД. Відбувається становлення та розвиток наукових центрів у Москві, Санкт-Петербурзі та Волгограді.

На жаль, поряд із позитивними сторонами розвитку наукових досліджень за цією тематикою, є підстави для роздумів щодо деяких факторів, які гальмують розвиток напрямку. Гострою є проблема адекватного визначення понятійно-термінологічного інструментарію, що використовується у цій сфері, оскільки залучаються поняття і категорії різноманітних галузей знання та практики. Йдеться про значний перелік понять і термінів, що вимагає уніфікації їх трактування та використання. Аналіз списку наведених у дисертаціях джерел свідчить, що посилення на спеціальну технічну літературу є більш винятком, ніж нормою. Звідси й довільне визначення важливих понять, їх змісту та властивостей специфічних процесів. Як наслідок, це може утримувати процес формування

¹ Гаврилін Ю.В. Расследование преступлений, посягающих на информационную безопасность в сфере экономики: теоретические, организационно-тактические и методические основы: автореф. дис. на соискание ученой степени д-ра юрид. наук: 12.00.09 / Москва, 2010. - 46 с.

та уніфікації системи основних понять. Таким чином, необхідно позбавлятися помилкових ілюзій про загальновідомість, елементарність деяких понять, категорій, уявлень та положень, які насправді не такі вже й прості і зрозумілі. З цією метою важливо розробляти міждисциплінарні зв'язки юридичних та технічних наук.

Іншою, не менш важливою проблемою, є значний часовий розрив між науковими розробками і нагальними потребами правоохоронної діяльності. Переважна кількість дисертаційних досліджень "відстає" від реальностей сьогодення, оскільки сфера високих інформаційних технологій є найпродуктивнішою у плані свіжих протиправних ідей.

Результати проведеного аналізу, сподіваємося, можуть бути використані у діяльності окремого вченого для проведення глибокого порівняльного аналізу, коригування власного напрямку наукової діяльності, а також об'єднувати зусилля вчених та практиків на державному і міждержавному рівні.

Стаття надійшла до редколегії 03.03.2010 р.

УДК 340.15(РФ)

Є.О. Бутирін

РОЛЬ ЗЕМСЬКИХ ДІЛЬНИЧНИХ НАЧАЛЬНИКІВ У ПЕРІОД СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ

Дана стаття присвячена діяльності земських начальників в період впровадження століпінської аграрної реформи. У статті є спроба передивитися традиційний погляд на інститут земських начальників, довести, що земським начальникам вдалося відіграти неабияку роль в житті тогочасного села.

Ключові слова: *начальники, реформа, селяни, уряд, інститут земських начальників.*

Данная статья посвящена деятельности земских начальников в период введения столыпинской аграрной реформы. В статье осуществлена попытка пересмотреть традиционные взгляды на институт земских начальников, доказать, что земским начальником удалось сыграть немаловажную роль в жизни села того времени.

Ключевые слова: *начальники, реформа, крестьяне, правительство, институт земских начальников*

This article highlights the activities of authorities in local communities called zemstvo over the period of implementation of the agrarian reform under Stolypin's aegis. The article makes an attempt of revising the traditional approach to the institute of Zemstvo authorities and substantiating the idea that heads of local communities managed to have an outstanding role in the life of a village of that time.

Key words: *chiefs, reform, peasants, the government, institute of zemsky chiefs.*

Підвищений інтерес громадськості до епохи, яку прийнято пов'язувати з ім'ям колишнього прем'єр-міністра Російської імперії Петра Столипіна, значною мірою пояснюється актуальністю реформування аграрно-промислового комплексу України на сучасному етапі. Сьогодні, як і століття тому, в українському суспільстві точиться гостра політична боротьба навколо приватизації землі, неминучим наслідком якої є перетворення землі на повноцінний товар.

Мета статті полягає в аналізі ролі інституту земських дільничних начальників у період столипінської аграрної реформи, дослідити та об'єктивно оцінити діяльність земських начальників за конкретно - історичних умов, а саме: у період столипінської аграрної реформи.

Наукова новизна роботи визначається фактично першою у вітчизняній історіографії спробою комплексного розгляду місця та ролі земських дільничних начальників у столипінській аграрної реформи.

Історики, політологи та економісти по-різному ставляться до столипінської аграрної реформи та її наслідків. Одні - нещадно критикують, інші - вбачають у ній багато цікавого і корисного навіть для сьогодення.

Спробуємо з'ясувати, що являла собою ця аграрна реформа, як вона здійснювалася на території України та які були її наслідки для України, а головне - проаналізуємо діяльність земських начальників у період вищезгаданої реформи.

Слід зазначити, що оцінка діяльності земських начальників у зазначений період неоднозначна.

Так, наприклад, Герасименко Г.А. таким чином оцінював аграрну реформу. Як відомо, аграрна реформа Столипіна проводилася на території 47 губерній. Селяни зустріли реформу з ворожістю. Опозиція селян новій політиці царизму охопила всі повіти, села цих губерній. Влада розраховувала легко та швидко подолати негативне ставлення селян до реформи та здійснити її за короткий проміжок часу. Але, як свідчать факти, селяни чинили опір протягом всіх років реформи.

Починаючи з 1906 року з метою прискорення проведення реформи МВС почало відвідувати губернії та повіти. Відвідуючи повітові центри, вищі чини запрошували до себе земських начальників та пояснювали політичне значення указу від 9 листопада. Від земських начальників вимагали, щоб вони використовували всі сили та засоби для здійснення наказу: "...все остальные дела... должны отойти на задний план перед проведением этой крупной реформы." Після цього кожний земський начальник звітував про хід землепорядних робіт на його дільниці. Тим з них, хто досягав хоча б будь - яких результатів - виносили подяку, тих,

хто діяв недостатньо енергійно – звільняли. Звільнених по губерніях, за підрахунками Герасименко Г.А., було до 10 осіб. Подібні заходи впливу давали свої результати. Після нарад земські начальники посилювали тиск на селян, робили все можливе, щоб здвинути землеперебудову з мертвої точки. Є свідчення про те, що навіть самі земські начальники погрожували старшинам та писарям звільненням.

За умови поширення опозиції селян аграрній політиці царизму, головною зброєю царського уряду виступало МВС із всіма своїми службами та чиновниками: губернаторами, справниками, земськими начальниками тощо. Спеціальним циркуляром наказувалося губернським чиновникам особисто виїжджати в повіті та волості та на місцях впливати на селян: скликати з'їзди земських начальників, накладати стягнення на чиновників, які недостатньо наполегливо займаються реформою, заохочувати тих, хто працює краще за інших. Більшість газет того часу писали наступне: "Министерство подгоняло губернаторов, губернаторы – земских начальников, земские начальники – сельских старост." При цьому уряд зробив ставку на земських начальників, основну політичну фігуру на селі того часу. Земський начальник безпосередньо зіткнувся з селянами, йому було надано право вирішувати їхню долю.

Роль земських начальників у земельній перебудові визначилася не відразу. Спочатку земські начальники мали право брати участь у роботі повітової землеперебудовчої комісії лише втих випадках, коли мова йшла про дільницю, якою керував земський начальник. При обговоренні питань, які виходили за межі дільниці, він не мав права бути присутнім на засіданні комісії. Але практика надзвичайно швидко довела, що без земських начальників, тобто без політичного та адміністративного тиску на селян, подолати опозицію буде неможливо. Тепер постає питання про необхідність визнати всіх земських начальників членами комісії.

Слід зауважити, що поступово роль земських начальників у проведенні реформи збільшується. Їх вводять до складу землеперебудовчих комісій, запрошують на з'їзди та наради, забезпечують грошима та засобами пересування. Аналізуючи все вищезазначене, слід зауважити, що на долю земських начальників випала неабияка відповідальність – розв'язати нагальне питання сучасності. Здійснення реформи на практиці носило винятковий характер. Губернатори усвідомлювали всю відповідальність та складність положення земських начальників. Крім земельних справ земські начальники були завалені іншими справами, включаючи судові. Губернатори обіцяли звільнити земських начальників від судових справ, відмічаючи, що головна справа, якою вони повинні займатися – це здійснення земельної реформи.

Які ж функції виконували земські начальники під час земельної реформи? На території своїх дільниць вони впроваджували в життя всі постанови повітових землевпорядних комісій: давали санкцію на скликання сільських та волосних сходів, затверджували їхні вироки, видавали акти на землю, розв'язували суперечки тощо. Їм було надано право санкціонувати виходи селян із громади. Але не зважаючи на повноваження, якими було наділено земських начальників, їх якісний склад вимагав кращого. Безліч газет того часу зазначали, що серед земських начальників майже не було людей, які вміли та бажали працювати, відмічався формалізм, яким позначалася діяльність земських начальників. Виходячи з цього уряд намагався вжити заходів, щоб активізувати діяльність земських начальників. Найпоширенішим було заохочення та покарання. Укладалися спеціальні ревізійні комісії, які влаштовували іспити земським начальникам, але виявлялося, що більшість з них не відповідає посаді, яку обіймає [1].

Важливу роль в стимулюванні діяльності земських начальників відігравали заохочення: подяки, грошові допомоги, нагороди тощо. Причому коштів, спрямованих на матеріальні заохочення було немало. Саме просування земських начальників по службі було поставлено в залежність від результатів здійснення реформи.

Столипінська аграрна реформа значно розширила повноваження земських начальників. Земські начальники на території своєї дільниці проводили в життя усі постанови повітових землевпорядних комісій: давали санкцію на скликання сільських та волосних сходів, затверджували їх вироки, видавали засвідчувані акти на землю, вирішували суперечки. Їм було надано право санкціонувати виходи селян із общини. Згідно ст. 6 указу від 9 листопада домохозяїн, який забажав вийти із общини, повинен був подати заяву сільському старості. У місячний термін сільський сход повинен був розглянути цю заяву і прийняти вирок. Після вищезазначеного терміну рішення питання переходило до земського начальника. Газета "Київський вісник" повідомляла, що восени 1908 р. у Полтавській губернії отримали право вийти з общини на підставі постанови земських начальників більш ніж 2000 селян (з 3000); у Пovolградському повіті Катеринославської губернії - 3083 селян (з 4489).

Слід зазначити, що протидія селян реформі було суцільною, вона охопила територію всіх губерній, включаючи Київську, Полтавську, Харківську, Херсонську тощо. Селяни постійно виступали проти землевпорядних чиновників. Земські начальники один за одним проводили сходи, але потрібних результатів не досягали. За таких обставин навіть найенергійніші намагання земських начальників не приводили до потрібних результатів. Губернатори ретельно стежили за тим, як земські начальники займаються земельною перебудовою: якщо вони (земські

начальники) послабляли свою діяльність, відразу накладалися санкції. За недостатню енергійність, недбале ставлення до виконання обов'язків земських начальників відлучали від виконання обов'язків. Газети повідомляли, що земських начальників знімали з посади за те, що вони недостатньо енергійно використовували примусові засоби здійснення наказу.

У своєму дослідженні Герасименко Г.А. наголошує на тому, що земські начальники використовували головним чином примусові засоби здійснення указу. При чому засоби впливу були найрізноманітніші: арешти без пояснень, штрафи, тиск, роз'яснювальна робота на сходах тощо.

Найголовніше, що відмічає Герасименко: столипінська аграрна реформа досягла свого апогею в 1910 році. Зіткнення та конфлікти були суцільними. Найбільше виступів відбулося в Київській губернії. Виступи селян позначаються на швидкості проведення реформи. Тривали ці виступи до 1915 року. Саме тому дослідник констатує слабку результативність діяльності земських начальників.

Подібне ставлення до діяльності земських начальників демонструє Сідельников С.М. Він наголошує на тому, що провідну роль в насадженні реформи відігравав адміністративно - поліцейський апарат, враховуючи земських начальників. Він відмічає, що без участі земських начальників не проходило жодної справи з землевпорядження. У 1910 році більше 500 земських начальників були відповідальними землевпорядниками та членами землевпорядних комісій. Дослідник наголошує на тому, що роль земських начальників в проведенні аграрної реформи поступово зростає. Якщо в 1909 році в проведенні реформи брало участь 21% земських начальників, то в 1914 - 75% [2]. Незважаючи на всі намагання, земські начальники не досягли тієї мети, яку перед ними ставив уряд.

Як і Герасименко, Сідельников наголошує на різноманітних заходах, які застосовували земські начальники та уряд для впровадження аграрної реформи, а саме: агітація серед селян на користь новітніх форм землекористування, роз'яснення селянам користі від реформи тощо. Крім того, земські начальники брали безпосередню участь у зборах, на яких обговорювали заходи, що мали на меті вдале впровадження в життя урядової аграрної реформи.

Дослідник вкрай негативно оцінює діяльність земських начальників, звинувачуючи їх в тому, що вони не зупинялися перед незаконними, злочинними діями, щоб укріпити якомога більше наділів. Більшість селян, які укріпили наділи, зробили це примусово. Сідельников відмічає, що проти селян, які протидіяли реформі, земські начальники застосовували каторжні роботи, а іноді навіть зброю [2]. Але й такі заходи були безуспішними. Таким чином, у діяльності земських начальників дослідник виділяє багато негативних моментів.

Таке ставлення до діяльності земських начальників під час столипінської аграрної реформи висловлювали дослідники у 80-х роках ХХ століття. Слід відзначити, що така вкрай негативна характеристика діяльності земських начальників є однобічною й неправильною. Діяльність земських начальників під час аграрної реформи була складною. Оцінити її слід об'єктивно.

Столипінська аграрна реформа була суперечливою, мала капіталістичну направленість, тобто відображала інтереси багатих верств населення. Інша частина суспільства – середняки, селянська біднота, частина інтелігенції не підтримали реформу і були готові боротися за збереження общинної власності на землю.

У центрі такої складної ситуації опинився земський начальник, який як представник низової ланки системи управління, був з одного боку провідником державної політики на місцях, а з іншого, стоячи найближче до селян, знаючи їх спосіб господарювання, побут та світогляд, мав стати джерелом, яке наповнювало цю політику певним змістом.

Не варто й говорити про те, яке значення для успіху будь-якої реформи, а тим більше такої складної, як аграрна, має законодавче забезпечення діяльності органів державного управління, особливо на місцях. Саме тому, найбільш суттєві зміни у характер адміністративної діяльності земських начальників, пов'язаної із контролем за поземельними відносинами селян, були привнесені столипінськими аграрними законами від 9 листопада 1906 р. та 14 червня 1910 р. Вони були спрямовані на індивідуалізацію селянської земельної власності. Земський начальник як адміністратор мав сприяти утвердженню на селі інституту особистої земельної власності. Ця діяльність контролювалась повітовою комісією з землеустрою, яка керувала процесом запровадження столипінських реформ у життя. З усіх питань своєї роботи у межах дільниці вона співпрацювала із земським начальником. У цьому плані повноваження земських начальників поширювались на всіх жителів дільниці, у тому числі й на дворян-поміщиків.

Законодавство зобов'язувало земських начальників у обов'язковому порядку перевіряти і затверджувати правильність, добровільність та законність рішень товариств з розподілу земель та передачі їх у власність, чи зі створення відрубних і хуторських господарств. Усі такі рішення земський начальник разом із своїми зауваженнями передавав до повітової комісії.

Ця діяльність потребувала від земського начальника чималих зусиль, бо він особисто мав об'їхати усі клантики землі, яка передавалась члену товариства, що виділявся, пересвідчитись у правильності замірів та видати документи на землю. До цього ще треба додати масу підготовчої роботи яка полягала у роз'ясненні законів, переконуванні селян у вигоді

таких перетворень, узгодженні з окремими членами товариства місця розташування їхніх наділів тощо.

На неабиякій ролі земських начальників у проведенні аграрної реформи наголошує й дослідниця Звонцова А.В. Вона стверджує (на відміну від Герасименко, який зауважує, що роль земських начальників у проведенні реформи визначилася не відразу), що вже на першому етапі проведення реформи влада усвідомила ключову роль земських начальників. Саме від їх компетентності та старанності багато в чому залежала аграрна реформа. Саме тому Міністерство внутрішніх справ поновлює роботу щодо поліпшення кадрового складу земських начальників [3].

Всі труднощі, які виникали під час проведення аграрної реформи на місцях, лягли на плечі земських начальників. Тому їх називають провідниками нового аграрного курсу. У 1908 році місцева влада, зокрема земські начальники, демонструють високу адміністративну активність. Дії земських начальників були спрямовані на вихід з громади максимального числа селян.

Хоч відсоток виходу селян із громади був високий, це не означало, що на Україні царизму вдалося здійснити свою політику щодо руйнування селянської общини. В південних губерніях в общині залишалось ще 45,7% господарств, кількість землі яких складала більше ніж 60% всіх надільних земель. Навіть ті, хто вийшов з общини, не всі отримали згоду громад. З часу видання указу від 09.11.1906 р. було подано заяви про закріплення землі в приватну власність від 391555 господарів. З них 6824 господарів відмовилися від заяв ще до селянських сходів, 7706 господарів самі відібрали свої заяви у земських начальників. Отже, 14560 господарів (або 37,2%) добровільно відмовились від виділу. Сільські сходи відмовили у виділенні 275112 господарствам. Таким чином, згоду своїх громад на виділ в південних губерніях України одержали лише 109612 господарств або 28,4%. Останні 71,6% вийшли з общини за однією актом, - інакше кажучи, за рішенням земських начальників.

Бузанова Н.А. у своєму дослідженні наголошує на тому, що ХХ століття принесло земським начальникам нові повноваження, не передбачені законом від 12 червня 1889 року. На шкоду своїм безпосереднім обов'язкам їм довелося брати участь у проведенні аграрної реформи. За розпорядженням міністерства внутрішніх справ вони звільнялися від участі в судових та адміністративних справах, могли закінчити свою звичайну роботу, тільки б множилися землепорядні справи.

Бузанова Н.А., як і Герасименко констатує, що земським начальникам необхідно було постійно відвідувати свої дільниці, скликати сходи з метою роз'яснення селянам переваг та користі нової реформи. Вагомою причиною старанної діяльності земських начальників з землеперебудови була видача добових грошей. Кожному на добу видавалося по чотири карбованці, таким чином кожен з них міг подвоїти свої прибутки.

Аналізуючи діяльність земських начальників під час аграрної реформи, дослідниця дійшла висновку, що адміністративного управління недостатньо для подолання аграрного перенаселення, селянського малоземелля, агротехнічної відсталості тощо. Саме тому інститут земських начальників, на її думку, був історично безперспективним, створений 1889 року до 1917 викоренив себе [4].

На сьогодні є всі підстави по новому поставити питання про історичні функції земських начальників. Поле діяльності земських начальників було величезним. Необхідно визнати широту та невизначеність повноважень земських начальників. Історіографічний аналіз свідчить про недостатнє висвітлення проблеми діяльності інституту земських начальників науковцями. Історична література радянського періоду не представлена ґрунтовними дослідженнями інституту земських начальників. Звернення до цієї проблеми відбулося епізодично, при цьому збереглося негативне ставлення до цього інституту.

Під час проведення столипінської аграрної реформи вони відіграли достатньо суперечливу роль. Зміни, що відбувалися в українському суспільстві на початку ХХ століття проводили до постійного ускладнення повноважень земських начальників. Слід зазначити, що під час активізації селянського руху Міністерство внутрішніх справ саме на земських начальників покладало великі надії щодо заспокоєння селян та попередження агітації серед них. На них було покладено завдання встановити уважний нагляд за селянами, допомагати місцевій поліції. Саме у такій ситуації можна говорити про адміністративно – поліцейський характер повноважень земських начальників під час проведення столипінської реформи.

Корпус земських начальників відігравав в тогочасному суспільстві неабияку роль, серед них було чимало осіб, які ставилися до своїх обов'язків не просто функціонально, а за переконанням, їх діяльність була корисна для селян. Земських начальників слід сприймати як охоронний інститут на селі. Проте в самому інституті земських начальників під час проведення реформи є й негативні моменти, які полягають в тому, що вони придушували селянське самоуправління, дещо посилили бюрократичний контроль над селянами, впроваджуючи політику влади. Неможна не помітити, що за час дії цього інституту істотно змінився й характер державної влади. Покладаючи надії на земських начальників у проведенні реформи, влада втягнула їх та селян у політику, наділивши їх функцією політичного контролю. Саме це вплинуло на долю інституту земських начальників.

Використана література:

1. Герасименко Г.А. Борьба крестьян против столыпинской аграрной политики / Г.А. Герасименко / Издательство Саратовского университета. – 1985.

2. Сидельников С.М. Аграрная политика самодержавия в период империализма / Сидельников С.М. – М.: Издательство Московского университета. – 1980.

3. Звонцова А.В. Институт земских начальников в России в эпоху консервативной стабилизации и реформаторском процессе в 80-е гг. 19 нач. 20вв (на материале Тульской губернии). Автореферат диссертации на соискание уч. ст. к. и. н.-Тула, 2006.

4. Бузанова Н.А. Земские начальники Тамбовской губернии (1889-1917 гг.). Автореферат диссертации на соискание уч. ст. к. и. н. – Тамбов, 2005.

УДК 340.15(477):326.77

О.О. Ткаченко

Стаття надійшла до редакції 19.03.2010 р.
**РОЛЬ ЗЕМЕЛЬНИХ БАНКІВ У КРЕДИТУВАННІ
СЕЛЯН ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ
ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Селяни Лівобережної України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. за допомогою кредитів, які видавали кредитні установи та земельні банки, розплачувалися з ростовщиками, скуповували земельні наділи, закуповували необхідний сільгоспінвентар, впроваджували нові технології обробітку землі та інше. Що в свою чергу, призвело до утвердження індивідуального селянського землеволодіння на Лівобережній Україні.

Ключові слова: *поземельні відносини, кредит, земельні банки, кредитні установи, Лівобережна Україна, Селянський земельний банк, Дворянський земельний банк.*

Крестьяне Левобережной Украины во второй половине ХІХ – начале ХХ в. с помощью кредитов, которые выдавали кредитные учреждения и земельные банки, расплачивались с ростовщиками, покупали земельные наделы, приобретали необходимый сельхозинвентарь, внедряли новые технологии обработки земли и другое. Что в свою очередь, привело к утверждению индивидуального крестьянского землевладения на Левобережной Украине.

Ключевые слова: *поземельные отношения, кредит, земельные банки, кредитные учреждения, Левобережная Украина, Крестьянский земельный банк, Дворянский земельный банк.*

Left-Bank Ukraine farmers in the second half of ХІХ - early ХХ century with the help of loans that were given by credit institutions and land banks were able to pay to money-lenders, buy parcels of land, acquire necessary agricultural equipment, introduce new technologies of land cultivation etc. In its turn that led to the approval of individual peasant land tenure on the Left Bank Ukraine.

Key words: *agrarian relations, credit, land banks, credit institutions, left-bank Ukraine, Peasant Land Bank, Land Bank of the Nobles.*

Правове регулювання поземельних відносин, та питання кредитування селян надзвичайно важливе в сучасний період аграрних реформ. Конституція України кожному громадянину гарантує "право власності на землю" (ст. 14) [1]. Однак через об'єктивні і, нерідко, суб'єктивні причини приватизація землі йде надто повільно, що, в свою чергу, гальмує розвиток селянського індивідуального землеволодіння, а значить, і ефективність суспільного виробництва в аграрному секторі економіки України.

Окрім законодавчого регулювання, однією з визначальних умов для успішної приватизації землі є її кредитне забезпечення. Тільки за рахунок кредиту можлива інтенсифікація процесу сільськогосподарського виробництва через закупівлю сільськогосподарських машин, обладнання, впровадження нових технологій. Тому в ринкових умовах існування ефективних приватних селянських господарств неможливе без довгострокового кредитування.

Приватизаційні процеси в Україні зумовлюють зростання інтересу в сучасному суспільстві до кредитування. У цьому плані значний науковий інтерес має історико-правовий досвід діяльності земельних банків в українських губерніях Російській імперії в цілому та зокрема на Лівобережній Україні. Сільськогосподарський кредит, у першу чергу іпотечний, був важливим фактором, який включав сільське господарство в єдину економічну систему країни. Іпотечні банки виступали одним з чинників процесу мобілізації земельної власності в сільському господарстві.

В історико-юридичній літературі проблема, що є об'єктом нашого дослідження, з різних причин майже не висвітлювалась. Виключення в цьому плані становлять праці Д.А. Батуриного, В.А. Вдовина, М.С. Симонової та А.В. Опрі [2], в яких з марксистсько-ленінських позицій проаналізовано діяльність Селянського земельного банку. Про інші земельні банки майже невідомо зовсім, їх діяльність досліджувалась лише в окремих наукових статтях, зокрема дане питання розглядала О.М. Краснікова [3]. Окрім того, що кількість наукових досліджень по даній тематиці дуже мала, в них до того ж, по-перше, майже зовсім немає даних, стосовно нормативного регулювання діяльності банківських установ, по-друге, висвітлені лише окремі сюжети даної проблеми, а, по-третє, відповідні праці є бібліографічною рідкістю, а тому широкому загалу практично недоступні. Тому, зважаючи на зазначену актуальність, метою нашої статті, буде дослідження питань пов'язаних з нормативним регулюванням діяльності земельних банків та їх роллю у кредитуванні селян Лівобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст.

Перші кооперативні заклади дрібного кредиту на Лівобережній Україні були створені в 60 - х роках XIX ст. – позико-зберешні товариства. Вступний внесок в подібне об'єднання був встановлений на рівні 1 крб., а пайовий – 50 крб. Максимальний розмір позики був можливий до 80 крб.

терміном на 6 місяців. Однак при нестандартних обставинах позика могла бути продовжена ще на три місяці. Позико-збережні товариства виручали селян, що не могли розплатитися з розтовщиками, допомагали знижувати та ліквідувати недостачі, перешкоджали тенденції до розорення села. При видачі кредиту в позико-збережних товариствах враховувалась працездатність позичальника, його належність, та інші переваги. В якості забезпечення кредиту в заставу допускався придбаний інвентар, надлишки сільськогосподарської продукції та домашня худоба.

Також, фактично відразу ж після селянської реформи 1861 р. уряд підготував до публікації Положення про міські громадські банки (1862 р.). Через 10 років почали діяти загальнодержавний закон про порядок відкриття кредитних установ земствами (17 травня 1872 р.) та загальні правила про порядок заснування кредитних установ приватними особами (31 травня 1872 р.) [4, с. 27].

В 70-80-х роках XIX ст. в Україні практично завершилося становлення іпотечного кредиту в його ринковому розумінні: 4 травня 1871 р. було затверджено Статут Харківського земельного банку [5]. Через рік (8 квітня 1872 р.) розгорнув свою діяльність Полтавський земельний банк [6]. Дещо пізніше (27 листопада 1905 р.) почали функціонувати Київський [7] та Бессарабсько-Таврійський земельні банки [8].

Як зазначає О.М. Краснікова, окрім акціонерних, за ініціативою уряду було засновано державні Селянський (1882 р.) та Дворянський (1885 р.) земельні банки [3, с. 65]. Селянський поземельний банк, надаючи позики переважно заможній частині селян, допомагав дворянству на вигідних умовах продати свою землю. За 1883 -1900 рр. було надано 170 тис. позик і продано селянам 12,6 тис. десятин землі. Державний Дворянський земельний банк видавав довгострокові кредити спадковим дворянам-землевласникам під заставу їхньої земельної власності. За позиками банку позичальники зобов'язані були сплачувати певний відсоток зростання, на відшкодування позик тощо, проте менше, ніж платили позичальники Селянського банку. Банк діяв на території Європейської Росії (крім Польщі, Прибалтики і Фінляндії) та Закавказзя. Царський уряд сповна допомагав Дворянському банку - за рахунок держави він сплачував його збитки, знизив у 1897 р. розмір процента за позиками, які видавав банк, дозволив приєднати до капітального боргу недоплати дворян за одержаними позиками тощо.

Створюючи умови для розвитку дрібного іпотечного кредиту, царський уряд не міг, звичайно, не турбуватися про кредит насамперед для крупних поміщиків. Провівши реформу 1861 р., урядові кола розв'язали проблему заборгованості великого поміщицького землеволодіння за рахунок селян, перекидавши, по суті, на їх плечі поміщицькі борги.

Поміщики на своїх губернських дворянських з'їздах дедалі частіше стали висувати на перший план вимогу забезпечення їх пільговим державним кредитом. Проблема була розв'язана у 1885 р., коли в день 100-річчя "жалуваної грамоти дворянству" Катерини II Олександр III підписав закон про організацію Дворянського земельного банку. Позичка в цьому банку, що перебував у безпосередньому віданні міністра фінансів, видавалася під заставу землі лише потомственным дворянам [3, с. 65]. Спочатку термін позички був обмежений – 48,8 роки. Що ж до суми кредиту, то вона не могла бути більшою за 60% вартості маєтку. Тільки у виключних випадках допускалась позичка в 75% його вартості. Проценти складали 6,25 крб. на кожні 100 крб. кредиту [4, с. 96]. Боржникам, що впродовж 6 місяців після останнього терміну внесення платежів так і не змогли виконати взятих на себе зобов'язань, загрожував продаж маєтку з публічних торгів.

Маючи на меті припинення подальшого зростання боргів, Міністерство фінансів через кілька років після початку діяльності банку понизило розмір платежів по кредитах на 0,5%, а термін позички збільшило до 51,9 року. В 1889 р. обігові кошти банку були збільшені шляхом випуску п'ятипроцентних закладних зобов'язань, що на практиці дало 80 млн. крб. Враховуючи побажання дворянства, уряд дозволив видавати позички не процентними паперами, а готівкою. При цьому пільги поширювалися не тільки на наступних клієнтів, а й на всіх попередніх, чого раніше не практикував жоден банк [3, с. 65-66].

Зміни в умовах кредитування вимагали нової редакції Статуту банку, який був затверджений 12 червня 1890 р. Відтепер, замість попередніх двох, встановлювалося 9 термінів кредитування. Мінімальний – 11 років, а максимальний – 66 років і 6 місяців. Нові пільги були надані дворянству в 1891 р. у зв'язку з неврожаєм, коли була скасована публікація оголошень про торги збанкрутілих латифундистів. Окрім того, поміщики одержали право на розстрочку боргів до 20 півріч. Пеню ж з недоїмок було анульовано [3, с. 66].

Підсумовуючи сказане, можна звернутися до економічних результатів діяльності земельних банків в Україні, кредити яких використовувалися з більшою чи меншою ефективністю [9]. Досить помітну роль у мобілізації дрібної земельної власності відіграв, як уже згадувалося, Селянський банк, який упродовж 1883-1915 рр. видав селянам України 113 682 позички, що дало можливість придбати 4 038 914 дес. землі. Це була приблизно п'ята частина усієї ріллі. Основну частину кредитів було надано індивідуальним землевласникам (81,7%). Друге місце за кількістю позичок посідали товариства, що утворювалися для купівлі єдиним масивом поміщицьких земель (17,6%). Сільські громади використали всього 0,7% позичок, завдяки яким було куплено 437 123 дес. (13,8%) усієї площі [10].

Станом на 8 січня 1915 р. залишалися непроданими 148 954 дес. банківських земель на загальну суму понад 20 млн. крб. [11, с. 7]. За допомогою до Селянського банку дуже часто звертались землероби Лівобережної України, їм було видано 54 749 позичок [3, с. 67].

Якщо брати до уваги не лише селянське, а все землеволодіння, що було в торговому обігу, то операції Селянського банку значно поступалися не тільки акціонерним і приватним земельним банкам, а й Дворянському банку [3, с. 67].

У Дворянському банку було закладено 5 000,4 тис. дес, або 36,4%. Питома вага Селянського банку була порівняно незначною – 11,3% (1557,8 дес). Що ж до окремих регіонів, то найбільші площі закладалися в південних губерніях – 45%. Далі йде Правобережжя (32,1%) і, нарешті, Лівобережжя – 12,9%. Таку закономірність функціонування іпотечних банків у різних регіонах України спостерігаємо і при аналізі кредитів, одержаних землевласниками в той самий час. Всього станом на 1 січня 1909 р. в Україні під заставу землі було видано 800 932,5 тис. крб., з яких акціонерні і приватні банки видали 47,7% коштів (382 239,4 тис. крб.). Питома вага Дворянського банку склала 36,2% (290 068,8 тис. крб.), а Селянського – 16,1% (128 624,3 тис. крб.). Як і у випадку з кількістю закладеної землі, найбільше коштів було видано на Півдні України – 347657,1 тис.крб. (43,4% усіх позичок). Далі йде Правобережжя – 254 645,5 тис. крб. (31,8%) і, нарешті, Лівобережжя – 198 629,9 тис. крб. (24,8%) [12, с. 17-18].

Підбиваючи підсумки дослідження, ролі земельних банків у кредитуванні селян Лівобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст, можна з певністю констатувати незаперечний факт великого значення діяльності земельних банків на території Лівобережної України у кредитуванні сільськогосподарських товаровиробників. Зокрема, за допомогою кредитів селяни, розплачувалися з розтовщиками, скуповували земельні наділи, закупувалось необхідний сільгоспінвентар та таке інше. Тобто, земельне кредитування відіграло важливу роль в утвердженні індивідуального землеволодіння на Лівобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.

Використана література:

1. Конституція України від 28.06.1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 131.
2. Багуринский Д. А. Аграрная политика правительства и Крестьянский поземельный банк. – М., 1925. – 144 с.; Вдовин В. А. Крестьянский поземельный банк (1882-1895). – М., 1959. – 271 с.; Симонова М. С. Крестьянский поземельный банк в системе общей аграрной политики самодержавия (1895-3.XI. 1905 г.) // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1968. – Л., 1972. – С.

471-484; Опря А. В. Роль Крестьянского поземельного банка в проведении столыпинской аграрной реформы на Украине (1906-1916 гг.): Автореферат дисс. ... канд. ист. наук. 07.00.02. Днепропетровский гос. ун-т, 1982. – 24 с.

3. Краснікова О.М. З історії становлення та функціонування земельних банків в Україні (1861-1918) // Український історичний журнал. – 1999. – № 6. – С. 64-69.

4. Гурьев А. Очерк развития кредитных учреждений в России. – СПб., 1904. – 149 с.

5. Устав Харьковского земельного банка. – Харьков, 1910. – 53 с.

6. Устав Полтавского земельного банка. – Полтава, 1904. – 48 с.

7. Устав Киевского земельного банка. – СПб., 1905. – 51 с.

8. Устав Бессарабско-Таврического земельного банка. – СПб., 1909. – 63 с.

9. Отчет Крестьянского поземельного банка за 1908 год. Денежный отчет и обзор деятельности банка. – СПб., 1910. – С. 118.

10. Підраховано на основі даних: Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств. – Пг., 1917. – С. 596.

11. Російський державний історичний архів (далі - РДІА), ф. 592, оп. 44, спр. 1017: "Сведения о земельном запасе Крестьянского поземельного банка".

12. Таблиця складена на основі даних: Статистический справочник по Югу России. – Полтава, 1910.

Стаття надійшла до редакції 09.02.2010 р.

УДК 343.352:343.353
А. С. Нерсесян

**ЮРИДИЧНА ОСОБА ПРИВАТНОГО ПРАВА
ЯК СУБ'ЄКТ КОРУПЦІЙНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ**

В статті автор аналізує нове для України явище – застосування до юридичних осіб приватного права відповідальності за корупційні правопорушення, вчинені фізичною особою. Автор встановлює ряд недоліків перспективного українського законодавства в цій сфері. Також автором робиться ряд пропозицій щодо вдосконалення цього законодавства.

Ключові слова: *кримінальне право, корупція, хабарництво, службова злочинність, юридична особа приватного права.*

В статье автор анализирует новое для Украины правовое явление – применение к юридическим лицам частного права ответственности за коррупционные правонарушения, совершенные физическими лицами. Автор устанавливает ряд недостатков перспективного украинского законодательства в данной сфере. Также автор предлагает ряд предложений по совершенствованию этого законодательства.

Ключевые слова: уголовное право, коррупция, взяточничество, служебная преступность, юридическое лицо частного права.

The author examines the new legal phenomenon for Ukraine - the application of legal persons of private law liability for corruption offenses committed by individuals. The author establishes some of shortcomings perspective of the Ukrainian legislation in this area. Also, the author proposes some suggestions to improve this legislation.

Key words: *criminal law, corruption, bribery, official crime, a legal persons of private law.*

З прийняттям 11.06.2009 року Закону України "Про відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень" в українській правовій реальності по-новому постала така проблема – чи може юридична особа приватного права бути суб'єктом злочину. Адже фактично, незважаючи на використання в назві закону терміна "правопорушення" дана відповідальність, згідно ст. 2 згаданого закону передбачається виключно за вчинення злочинів, передбачених ст. 209 "Легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом", частиною першою або другою статей 235-4 "Комерційний підкуп", 235-5 "Підкуп особи, яка надає публічні послуги", статтями 364 "Зловживання владою або службовим становищем", 365 "Перевищення влади або службових повноважень", 368 "Одержання хабара", 369 "Пропозиція або давання хабара" і 376 "Втручання в діяльність судових органів" Кримінального кодексу України. Ця ж стаття передбачає, що підставою для притягнення юридичної особи до відповідальності є вчинення від її імені та в її інтересах керівником такої юридичної особи, її засновником, учасником чи іншою уповноваженою особою самостійно або у співучасті одного з вищезгаданих злочинів. Отже, фактично юридична особа є додатковим, "вторинним" суб'єктом службових або корупційних злочинів.

За ст. 1 Закону "Про відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень" дія цього Закону не поширюється лише на юридичних осіб публічного права, які повністю утримуються за рахунок державного чи місцевих бюджетів, а також на міжнародні організації.

Проблемним, з нашої точки зору, є те, що для української правової реальності інститут кримінальної відповідальності юридичних осіб є абсолютно новим. Адже, ані в кримінальному праві Російської імперії, ані, тим більше в кримінальному праві УРСР і СРСР така відповідальність не передбачалась. Вперше на доктринальному рівні радянського кримінального права питання кримінальної відповідальності юридичних осіб постало після визнання на Нюрнберзькому процесі злочинними

таких нацистських організацій як НСДАП, СС, СД, гестапо тощо¹. Проте, А.Н. Трайнін, аналізуючи природу випадків визнання організацій злочинними та винними у вчиненні злочинів проти миру і людяності, зазначає, що санкції, які застосовуються до юридичних осіб, слід називати заходами безпеки, а не кримінальною відповідальністю юридичних осіб².

З переходом пострадянських держав до ринкової економіки постала проблема встановлення меж відповідальності юридичної особи за злочини, вчинені її керівниками або засновниками в інтересах даної юридичної особи.

Ряд дослідників зазначає щодо необхідності введення такого інституту в кримінальне законодавство України. Так, А.В. Савченко зазначає, що значна частина злочинів проти українського народу (голодомор, репресії 30-х рр.) була вчинена саме юридичними особами³. В той же час, вважаємо, що дані злочини були вчинені в основному юридичними особами публічного права, зокрема, органами НКВС. Та й Компартія, що фактично підм'яла під себе весь державний апарат, навряд може вважатись юридичною особою приватного права.

О.О. Михайлов пропонує вважати підставою для притягнення юридичних осіб до кримінальної відповідальності скоєння в інтересах юридичної особи її працівником (працівниками) винного, протиправного, суспільно-небезпечного діяння, що заподіяло шкоду або створило загрозу заподіяння шкоди, яке передбачене кримінальним законом⁴.

Інститут кримінальної відповідальності юридичних осіб, на думку практично всіх радянських та значної частини російських і українських вчених, суперечить одному з основних принципів кримінального права – принципу персоналізації кримінальної відповідальності.

В той же час слід зауважити, що такий принцип був введений в абсолюти лише в з початком буржуазної епохи (та й то лише в державах континентальної системи права).

---

¹ Нюрнберзький процес: збірник матеріалів. Під ред. К.П. Горшеніна, Р.А. Руденко, І.П. Нікітченка. Вид 2-е, исправленное и дополненное. - Т. 2 - М.: ГосЮриздат, 1954 - С. 943-1108.

² Трайнін А.Н. Защита мира и борьба с преступлениями против человечества / Арон Наумович Трайнін. - М.: ИПП АН СССР, 1956. - С. 36-37.

³ Савченко А.В. Кримінальне законодавство України та федеральне кримінальне законодавство Сполучених Штатів Америки: комплексне порівняльно-правове дослідження. Монографія. - К.: КНТ, 2007. - С. 524-530.

⁴ Михайлов О.О. Юридична особа як суб'єкт злочину: іноземний досвід та перспективи його застосування в Україні: автореф дис. ... кюл.: спец. 12.00.08. - кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право / Олексій Олексійович Михайлов. - К.: Академія адвокатури України, 2008. - С. 5-6.

В Руській правді (Коротка редакція, Правда Ярославичів) передбачалась відповідальність верви (сільської громади) за приховування вбивці (п. 19)¹. У Салічній правді (джерело права франкської держави у VI-X ст.) передбачалась можливість накладення відповідальності за вбивство натовпом, на всіх учасників натовпом, незалежно від того, чи брали вони участь у самому вбивстві (§ XLI – § XLIII)².

В той же час слід зауважити, що позиція А.С. Нікіфорова³, згодом підтверджена А.В. Савченком⁴, про те, що впровадженню інституту кримінальної відповідальності юридичної особи заважає перш за все інертність мислення, що традиційно пов'язує кримінальну відповідальність з фізичною особою, не повною мірою відображає складність ситуації.

Так, сформована у Законі "Про відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень" підстава накладення такої відповідальності – вчинення від імені та в інтересах юридичної особи керівником такої юридичної особи, її засновником, учасником чи іншою уповноваженою особою самостійно або у співучасті будь-якого із згаданих вище злочинів. Значною мірою це формулювання схоже зі ст. 2.07 Примірного КК США, яка передбачає кримінальну відповідальність юридичної особи у випадку, якщо:

1) передбачений злочин визначається не кодексом, а спеціальним статутом;

2) злочин було вчинено шляхом невиконання покладеного на корпорацію спеціального обов'язку або дозволено, було вчинено згідно наказу, виконано або допущено радою директорів або агентом-керуючим високого рангу⁵.

Ст. 121-2 КК Франції передбачає, що юридичні особи за винятком держави, підлягають кримінальній відповідальності у відповідності з положенням статей 121-4 – 121-7 (ці статті визначають поняття "виконавця злочину", "співучасті" та "замаху") в випадках, передбачених законом

---

¹ Русская правда в Краткой редакции. Режим доступа: <http://zakon.rin.ru/cgi-bin/view.pl?id=542&id=541>

² Салическая правда. Перевод Н.П.Грацианского. – М., Образц. тип. им. Жданова. 1950. – С. 41-44.

³ Никифоров А.С., Юридическое лицо как субъект преступления и уголовной ответственности. – М.: АО "Центр ЮрИнфор", 2003. – С. 11.

⁴ Савченко А.В. Кримінальне законодавство України та федеральне кримінальне законодавство Сполучених Штатів Америки: комплексне порівняльно-правове дослідження. Монографія. – К.:КНТ, 2007. – С. 524-530.

⁵ Примерный уголовный кодекс (США). Официальный проект Института американского права: Перевод с английского / Под ред. и с предисл. Никифоров Б.С.; Пер. Никифоров А.С. – М.: Прогресс, 1969. – С. 56 (303).

або регламентом, вчинені на їх користь представниками юридичної особи¹.

Ч. 1 §. 14 КК ФРН передбачає розповсюдження закону, який визначає необхідними для караності окремі ознаки чи особливості особи (наприклад, керівник підприємства), на іншу особу, якщо вона діяла: 1) в якості повноважного органу юридичної особи або як член такого органу; 2) як повноважений представник торговельного товариства; 3) як законний представник іншої особи. § 75 КК ФРН визначає, що злочинні дії ставляться в вину юридичній особі, якщо особа діяла: 1) в якості представницького органу юридичної особи або члена такого органу; 2) в якості керівника неправомочного об'єднання або члена правління такого об'єднання; 3) в якості члена повного торговельного товариства; 4) будучи повноважним представником, або займаючи керівне становище в якості особи, що має генеральну довіреність від торговельного підприємства, що є юридичною особою, або від осіб, вказаних у п.п. "2", "3"².

Таким чином, наведене у ст. 2 згаданого Закону положення в цілому схоже з аналогічними законами іноземних держав. Проте, слід зауважити, що вперше інститут кримінальної відповідальності юридичної особи було запроваджено в країнах "загального права" – у англосаксонській правовій сім'ї, більше ніж 100 років тому³. Слід зауважити що для більшості країн цієї правової сім'ї характерне високе значення правових традицій, правової свідомості та культури. Саме тому великої небезпеки не становить те, що ряд нормативних визначень, в т.ч. і в сфері кримінальної відповідальності юридичних осіб, в цих країнах є нечіткими, "розпливчастими".

Інкорпоровані в джерела кримінального права країн континентальної системи права, такі визначення значно уточнюються – достатньо порівняти лише відповідні статті кримінального законодавства ФРН та Франції з Примірним Кримінальним кодексом США. Але ж Примірний КК США є документом, спеціально розробленим для використання Інститутом американського права, на відміну від досить хаотичного законодавства окремих штатів. Отже, французькі та німецькі законодавці знайшли можливість адаптувати інститут кримінальної відповідальності юридичних осіб до своєї правової системи шляхом вдосконалення його нормативно-правового регулювання.

¹ Уголовный кодекс Франции / Науч. редактирование канд. юрид. наук доц Л. В. Головки, канд. юрид. наук доц Н. Е. Крыловой; перевод с французского и предисловие канд. юрид. наук доц Н. Е. Крыловой – СПб.: Юридический центр Пресс, 2002. – С. 62.

² Уголовный кодекс ФРГ / Пер. с нем. – М.: ИКД "Зерпало-М", 2001. – С. 15, 55.

³ Никифоров А.С.. Юридическое лицо как субъект преступления и уголовной ответственности. – М.: АО "Центр ЮрИнфор", 2003. – С. 47-48.

Що ж маємо на нинішній час в Україні? При низькому рівні загальної і правової культури, що існує наразі в нашій державі, в тому числі і серед працівників органів кримінальної юстиції, будь-яка, навіть найкорисніша норма може бути використана для протизаконного тиску на юридичних осіб, в т.ч. для здійснення рейдерства. При цьому, нажаль, реального контролю над законністю винесення рішень судів в Україні фактично не існує, а постанова у справі відносно юридичної особи може бути переглянута лише в апеляційному порядку (ч. 8 ст. 21 Закону) та за нововиявленими обставинами (ст. 22 Закону). Складність в оскарженні постанов судів неодмінно спричинятиме пошук юридичними особами можливостей неправового вирішення даного питання.

Саме тому будь-яка неточність, будь-яке недосконале формулювання норми, особливо кримінально-правової, може лише погіршувати і без того поганий стан використання органів кримінальної юстиції в протизаконних цілях, яке, до речі, теж є одним з проявів корупції.

Серед згаданих неточностей слід окремо зупинитися на наступних. По-перше, використання в визначенні підстави накладення відповідальності на юридичну особу згадується така дефініція як вчинення "від її імені та в її інтересах" одного з вищезгаданих злочинів. Перше, що дивує, яким саме чином можна вчинити злочин від імені певного суб'єкта права – неважливо, природного чи штучно створеного. Адже, як правило, підприємства, установи чи організації не дають уповноваженими особам довіреність на вчинення злочину. Тому важко довести, що винна фізична особа діяла саме "від імені" юридичної особи. З іншого боку, при значному рівні корумпованості органів кримінальної юстиції така дефініція може бути використана для тиску на юридичних осіб, навіть якщо вчиненням їх службовою особою було завдано шкоди самій юридичній особі приватного права.

Те саме фактично стосується такої ознаки як відповідальності, як вчинення злочину "в інтересах" юридичної особи. Інтереси юридичної особи закономірно впливають з її мети, що визначаються установчими документами юридичної особи, відповідно до ч. 3 ст. 88 Цивільного кодексу України, ч. 2 ст. 57 Господарського кодексу України та інших актів законодавства України. Автору цих строк ще жодного разу не доводилось бачити установчі документи юридичних осіб, в яких би зазначалось, що метою даного підприємства, установи організації є вчинення злочину. Саме тому, враховуючи крайній формалізм українського правосуддя, довести факт вчинення злочину в інтересах юридичної особи (навіть якщо вона отримала від вчинення цього злочину матеріальну вигоду або інші переваги) видається досить важким.

Крім того, слід зауважити, що за своїм змістом поняття "юридичної особи" в англосаксонській правовій системі серйозно відрізняється від аналогічного поняття в правовій системі України. В США та Великій Британії юридична особа приватного права – це, як правило підприємницька організація. У нас же до числа юридичних осіб приватного права входять також ряд не підприємницьких (некомерційних) організацій – громадські об'єднання, релігійні організації, політичні партії, споживчі кооперативи тощо.

Тож недоцільно було б через, наприклад, вчинення злочину ігуменом монастиря фактично обмежувати всіх монахів у реалізації права на свободу совісті. В той же час навіть незначні штрафи для некомерційної організації можуть стати обмеженням у її діяльності. Для релігійних організацій України проблема впорядкування юридичної відповідальності є ще більш актуальною через міжконфесійні сутички, в яких сторони вдаються до не зовсім правомірних засобів протистояння.

Враховуючи все вищевикладене, слід, на нашу думку, вказати наступні напрями реформування законодавства, що регулює протидію корупції в сфері економічної діяльності в юридичних особах приватного права.

1. Призупинити чинність законів "Про засади запобігання та протидії корупції", "Про відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень", "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення" на строк не менше одного року.

2. Щодо відповідальності юридичних осіб доцільно було б визначити підставу цієї відповідальності як "вчинення керівником, засновником, іншою особою, уповноваженою діяти від імені юридичної особи, злочину, передбаченого ст. ... якщо в результаті вчинення цього злочину юридичною особою було отримано матеріальну чи іншу вигоду, покращено її становище на ринку або отримано інші незаконні пільги чи переваги".

3. Виключити з числа суб'єктів відповідальності підприємницьких юридичних осіб приватного права через недоцільність їх притягнення до відповідальності за злочин, що вчинено їх службовими особами.

Стаття надійшла до редакції 16.02.2010 р.

Розділ II. ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАКОНОДАВСТВА

УДК 343.37

О.Б. Полторацький

■ ДОСЛІДЖЕННЯ СУБ'ЄКТИВНОЇ МОДЕЛІ
ОЗНАК ЛЕГАЛІЗАЦІЇ (ВІДМИВАННЯ) ДОХОДІВ,
ОДЕРЖАНИХ ЗЛОЧИННИМ ШЛЯХОМ

У статті автор аналізує питання використання суб'єктивної моделі ознак легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, під час розслідування відповідних злочинів. Автор встановлює певні недоліки та слушні моменти законодавства у цій царині. Також робляться пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства та правозастосовчої практики.

Ключові слова: *легалізація (відмивання); доходи, одержані злочинним шляхом; суб'єктивна модель; об'єктивна модель.*

В статье автор анализирует вопросы использования субъективной модели признаков легализации (отмывания) доходов, полученных преступным путем, во время расследования соответствующих преступлений. Автор устанавливает определенные недостатки и позитивные моменты законодательства в данной сфере. Также сформулированы предложения по поводу совершенствования действующего законодательства и правоприменительной практики.

Ключевые слова: *легализация (отмывание); доходы, полученные преступным путем; субъективная модель; объективная модель.*

In the article the author analyses some aspects of application of subjective model of the legal essential elements of legalization (laundering) of criminal proceeds while investigating corresponding offences. The author enlightens negative and positive moments of the legislation in this sphere. Some propositions for improving effective legislation and its application formulated.

Key words: *legalization (money-laundering) of criminal proceeds; proceeds obtained from a crime committed; subjective model; objective model.*

Актуальність досліджуваної теми полягає у необхідності в процесі кримінально-правової оцінки матеріалів оперативно-розшукової діяльності визначити суб'єкта відповідальності для більш ширшого застосування в практиці розслідування суб'єктивної моделі ознак легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом.

У юридичній літературі дослідженню суб'єктивних ознак легалізації (відмивання) доходів, отриманих злочинним шляхом, приділяли увагу С. Ніколаюк, Д. Никифорчук, А. Семчук, С. Шутенко, Б. Слободянюк, Т. Качка, Д. Бахарєв, проте, зазначене питання залишається не до кінця дослідженим.

Здебільшого в літературі аналізується законодавчий підхід до визначення суб'єктивних ознак легалізації коштів, отриманих злочинним шляхом, при цьому часто не береться до уваги суб'єктивна модель злочину, а також не враховується зв'язок кожної з ознак злочину з суб'єктом злочину.

Суб'єктивна сторона злочину, як у всіх міжнародно-правових актах, так і у кримінальному праві України (зокрема, у Законі України "Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом" [2]), характеризується прямим умислом. За законодавчим визначенням прямим є "... умисел, якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і бажала їх настання".

Таке визначення узгоджується з вимогами Конвенції Ради Європи 1990 року, відповідно до якої, діяння, визначені конвенцією (зокрема, відмивання грошей), визнаються злочинними "... в будь-якому або всіх з нижченаведених випадків, коли правопорушник:

- а) повинен був припускати, що власність є доходом;
- б) діяв з метою одержання прибутку;
- в) діяв з метою сприяння продовженню злочинної діяльності" [3, с. 68].

Наявність умислу, мети та усвідомлення визначаються відповідно до фактичних об'єктивних обставин справи.

У випадку, коли особа сумлінно помиляється щодо походження доходів, тобто оперує з ним без усвідомлення їхнього кримінального походження, кримінальна відповідальність за відмивання грошей виключається.

І навпаки, коли особа вважає, що оперує з доходами, одержаними злочинним шляхом, але вони такими не є, то її дії можуть розцінюватись як фактична помилка і тягнути за собою відповідальність за замах на злочин.

Суб'єктом даного злочину, відповідно до Кримінального кодексу України, є фізична осудна особа, якій до вчинення злочину виповнилося

16 років. Суб'єкт даного злочину повинен мати повну цивільну дієздатність, визначену законодавством.

Суб'єктом даного злочину може бути не тільки безпосередній виконавець діянь, але й особа, яка дала розпорядження на проведення таких дій (наприклад, керівник фінансової або банківської установи).

Особи, які в той чи інший спосіб сприяють здійсненню дій, які становлять об'єктивну сторону даного злочину, можуть нести відповідальність як співучасники відповідно до КК України [1, ст.ст. 27, 29].

Законодавчий опис легалізації як здійснення одних тільки "фінансових операцій", "угод", і "використання предметів легалізації в підприємницькій або іншій економічній діяльності", є не виправдано вузьким. Дія вказує на те, що деяке правопорушення скоєно певною особою або колом осіб, тобто слід акцентувати увагу на суб'єктивну модель поведінки, яка призвела до скоєння зазначеного правопорушення.

Ураховуючи те, що відмивання грошей найбільшою мірою має місце у фінансовому секторі, цілком виправданим буде підхід до аналізу моделі поведінки суб'єкта саме по відношенню до фінансових операцій.

У визначенні поняття фінансової операції зазначено, що вона здійснюється за допомогою суб'єкта первинного фінансового моніторингу, якими на даний момент, відповідно до Закону "Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом" є банки, страхові та інші фінансові установи; платіжні організації, члени платіжних систем, еквайрінгові та клірингові установи; товарні, фондові та інші біржі; професійні учасники ринку цінних паперів; інститути спільного інвестування; гральні заклади, ломбарди, юридичні особи, які проводять будь-які лотереї; підприємства, організації, які здійснюють управління інвестиційними фондами чи недержавними пенсійними фондами; підприємства і об'єднання зв'язку, інші не кредитні організації, які здійснюють переказ грошових коштів; інші юридичні особи, які відповідно до законодавства здійснюють фінансові операції [2].

За висновками дослідників, суб'єктивна модель є значно більш складнішою ніж об'єктивна, однак, попри це, суб'єктивна модель відрізняється більшою ефективністю, оскільки дозволяє зрозуміти поведінку особи при скоєнні як конкретного злочину, так і багатьох пов'язаних злочинів, та провести аналогії між скоєними злочинами [3, с. 71].

У той же час не варто вважати суб'єктивну модель ідеальною, оскільки вона вимагає надмірного розкриття інформації, саме про це зараз і точиться дискусія у фінансових колах України. Вітчизняні фінансові установи занепокоєні намаганням правоохоронних органів отримати більшу інформацію про операції клієнтів на власних рахунках, заявляючи про порушення права клієнтів на приватність. Недоліки цієї системи

також пов'язані із наданням установ надмірної дискреції у визначенні операцій, про які належить звітувати, що не в останню чергу впливає із нечіткості поняття "підозрілість". Крім того, недостатність досвіду персоналу банку може мати наслідком помилки у визначенні підозрілих транзакцій, а нерівнозначне розуміння "підозрілості" транзакцій різними установами стати у нагоді злочинцям.

Тобто, для того, щоб застосовувати на практиці суб'єктивну модель при розслідуванні злочинів, пов'язаних із легалізацією коштів, здобутих незаконним шляхом, слід більш чітко виділити та закріпити в законі поняття "підозрілості" транзакцій. При цьому можна керуватися такими загальновідомими ознаками, які свідчать про можливість відмивання грошей:

1. Великі платежі готівкою. Злочинці часто акумулюють велику кількість купюр невеликого номіналу, а потім мають ввести ці банкноти у банківську систему для того, щоб отримати можливість вільно користатись цією власністю.

2. Нетипові та такі, що не мають економічної мети, транзакції фондів із або до іноземних юрисдикцій. У ряді випадків здійснювалась передача фондів закордон без належного пояснення цих операцій із точки зору підприємництва.

3. Нетипова ділова діяльність або транзакція. Рух фондів, який тягне за собою втрати або нижчий рівень прибутку, без будь-якої видимої компенсації для клієнта, може свідчити про те що діяльність пов'язана із переміщенням фондів через фінансову систему.

4. Велике та/або різке переміщення фондів. Особи, які провадять відмивання грошей, часто намагаються здійснити їх перекидання між кількома рахунками у різних установах, намагаючись заплутати відстеження, у той час як добropорядний підприємець прагне мінімізувати бюрократичні процедури та плату за банківські послуги.

5. Нереалістична заможність у порівнянні з даними клієнта. У ряді випадків виявлялось, що особи, які не є надто заможними або не мають роботи, сплачували великі суми грошей на рахунки.

6. Захищена позиція при опитуванні. Зазвичай "чесний" клієнт готовий відповісти на запитання про свої фінанси, оскільки це дозволяє фінансовим установам надавати свої послуги належним чином.

Але навіть у випадку істотного розширення ряду індикативних ознак повного та всеохоплюючого визначення досягти неможливо, принаймні через те, що схеми відмивання грошей завжди носять індивідуальний характер, притаманний конкретній особі.

На відміну від системи нормативного закріплення ознак підозрілості, механізм, запроваджений у Європі Директивою 91/308 є більш від-

повідним цілям системи звітування про підозрілі транзакції. Він полягає у закріпленні обов'язку держав надавати особам, які мають звітувати, доступ до інформації про практику відмивання грошей та про ознаки, за якими розпізнаються підозрілі транзакції, при чому така інформація має постійно оновлюватись. Джерелом такої інформації можуть бути дані, які надаються національними компетентними органами [3, с. 72].

Проте, українська система фінансового моніторингу, попри її ефективність, містить також ряд недоліків, які не дозволяють без попередніх змін до законодавства застосовувати суб'єктивну модель.

По-перше, вимога про обов'язкове звітування про операції, які підлягають обов'язковому фінансовому моніторингу, є запозиченою з об'єктивної моделі. Ця невідповідність впливає з того, що обов'язковому звітуванню підлягають не всі операції, сума яких перевищує встановлену межу, а лише ті з них, що визначені законом. Той аргумент, що таке звуження пов'язане з прагненням уникнути покладення надмірного тягара на суб'єктів первинного моніторингу, не є переконливим у даному випадку.

По-друге, зважаючи на постійне удосконалення схем відмивання грошей, запровадження саме позитивного переліку операцій, які підлягають звітуванню, на рівні закону є недоцільним через потребу постійного оновлення такого переліку.

По-третє, українська система фінансового моніторингу не є ефективною з точки зору інформації та розподілу операцій на "підозрілі" та "не підозрілі", у зв'язку з чим вимоги щодо внутрішнього та обов'язкового моніторингу на практиці дуже складно виконати.

Для усунення зазначених проблем щодо більш ширшого застосування суб'єктивної моделі злочину та чіткого визначення суб'єкта відповідальності при наданні кримінально-правової оцінки матеріалам оперативно-розшукової діяльності, слід більш детально вивчити такі аспекти та внести відповідні зміни до чинного законодавства:

- нормативне закріплення ознак підозрілих транзакцій тягне за собою ряд недоліків, бо саме поняття "підозрілий" не знаходить чіткого вираження в законодавстві, а тлумачення терміну проводиться без врахування суб'єктивного фактору;

- нормативне закріплення ознак підозрілості істотно зменшує ефективність системи звітування, оскільки схеми відмивання грошей постійно удосконалюються та змінюються з урахуванням особливостей, притаманних конкретному злочинцю, а закріплені ознаки є чіткими сигналами для злочинців, яких саме діти виконати;

- слід вдосконалити систему фінансового моніторингу таким чином, щоб не порушити особисті права клієнтів на приватність, але при цьому врахувати особливості суб'єктивної моделі. Для цього, у першу чергу, слід

у системі фінансового моніторингу в Україні замінити місцями вимоги щодо внутрішнього та обов'язкового моніторингу з рівноспрямованою орієнтацією на суб'єкт та об'єкт злочину. У другу чергу – закріпити як обов'язок надавати особам, які мають звітувати про проведені через фінансові установи транзакції, доступ до інформації про практику відмивання грошей та про ознаки, за якими розпізнаються підозрілі транзакції, при чому така інформація має постійно оновлюватись.

Використана література

1. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III.
2. Закон України "Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом" від 28.11.2002 № 249-IV.
3. Качка Т. Борьба с отмыванием денег: Комплексный порівняльно-правовий аналіз відповідності законодавства України *acquis* Європейського Союзу в сфері боротьби та запобігання легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом. – Центр європейського та порівняльного права Міністерства юстиції України. – 2003. – 120 с.

Стаття надійшла до редколегії 19.05.2010 р.

УДК 343.535

Г.Є. Болдарь

ПОКАРАННЯ ЗА ЗЛОЧИНИ У СФЕРІ БАНКРУТСТВА

У статті розглянуті розміри та види покарань за вчинення злочинів у сфері банкрутства. Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення санкцій статей 218–221 КК України.

Ключові слова: *покарання, банкрутство, санкція.*

В статье рассмотрены размеры и виды наказаний за совершение преступлений в сфере банкротства. Сформулированы предложения по усовершенствованию санкций статей 218–221 УК Украины.

Ключевые слова: *наказание, банкротство, санкция.*

In the article measures and kinds of punishments for the offences concerning bankruptcy are considered. Propositions on improvement of the sanctions in the art. 218–221 of the Criminal Code of Ukraine are formulated.

Key words: *punishment, bankruptcy, sanctions.*

Інститут банкрутства є одним з найважливіших інструментів трансформації вітчизняної економіки в напрямі соціально орієнтованої ринкової: на сучасному етапі він створює справедливий баланс між приватними та

публічними інтересами, будучи покликаним забезпечувати як справедливе задоволення вимог кредиторів, так і охорону інтересів самого боржника від несумлінних кредиторів і збереження суб'єкта господарювання. Кримінально-правова охорона відносин, пов'язаних із неспроможністю і банкрутством, виступає важливою складовою частиною механізму правового регулювання цих суспільних відносин.

Питання кримінальної відповідальності за злочини у сфері банкрутства плідно аналізувалися в роботах вітчизняних і зарубіжних учених, зокрема П.П. Андрушка, П.С. Берзіна, Б.В. Волженкіна, Л.Д. Гаухмана, В.В. Гордієнка, Н.О. Гурорової, О.О. Дудорова, А.Е. Жалінського, І.А. Клепицького, Б.І. Колба, А.Г. Кудрявцева, Н.О. Лопашенко, І.Ю. Михальова, В.О. Навроцького, О.І. Перепелиці, А.М. Ришелюка, П.А. Светачева, Є.Л. Стрельцова, В.Я. Тація, А.Х. Тімербулатова, В.І. Тюніна, М.І. Хавронюка, І.В. Шишко, П.С. Яні. Останнім часом в Україні було захищено кілька кандидатських дисертацій, в яких висвітлювалися певні кримінально-правові аспекти злочинів, пов'язаних з банкрутством, - це роботи Н.М. Ляпунової (2001 р.), Б.М. Грека (2005 р.), О.О. Круглової (2005 р.), О.В. Фролової (2006 р.), Г.Є. Болдарь (2007 р.), Г.М. Зеленова (2009 р.). Однак вивченню проблем покарання за вчинення цих злочинів не приділялось достатньої уваги, без чого, безумовно, дослідження кримінальної відповідальності не можна вважати повним. Слід зазначити, що певні пропозиції, висловлені вченими щодо необхідності внесення змін до диспозицій ст. ст. 218-221 КК України, були враховані законодавцем у Законі України від 15 квітня 2008 року № 270-VI "Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо гуманізації кримінальної відповідальності" [1]. На жаль, санкції цих кримінально-правових норм не зазнали жодних коректувань.

Метою цієї статті є дослідження видів та розмірів покарання, передбачених у санкціях ст. ст. 218-221 КК України, та формулювання на цій підставі пропозицій щодо їх вдосконалення.

Як відомо, суспільна небезпека злочину відображається в санкції кримінально-правової норми. Загальновизнаним є і той факт, що суспільна небезпека злочину визначається сукупністю його об'єктивних і суб'єктивних ознак.

Аналіз складів злочинів, передбачених ст. ст. 218-221 КК України, показав, що вони мають багато спільних рис, зумовлених єдністю їхнього видового об'єкта. З об'єктивної сторони склади злочинів, передбачених ст. ст. 218-221 КК, є матеріальними та вважаються закінченими з моменту настання великої матеріальної шкоди. Суб'єктами всіх злочинів у сфері банкрутства є службова особа суб'єкта господарської діяльності, а також громадянин-засновник (учасник). Фіктивне банкрутство може бути вчи-

нено ще й громадянином – суб'єктом підприємницької діяльності. Суб'єктивна сторона всіх злочинів у сфері банкрутства характеризується умисною формою вини. Про це прямо зазначено в диспозиціях кримінально-правових норм словами "умисне" (ст. ст. 219, 220, 221 КК України) і "завідомо неправдива офіційна заява" (ст. 218 КК України).

Порівняння видів та розмірів покарань за злочини у сфері банкрутства, указаних у ст. ст. 218–221 КК України, дає підстави зробити висновок про те, що санкції вказаних норм не скориговані між собою та не відповідають суспільній небезпеці цих злочинів.

По-перше, звернемо увагу на основні покарання. За вчинення всіх указаних злочинів передбачено штраф. Розміри штрафу дуже різняться між собою. Так, найбільший розмір штрафу встановлено в санкції ст. 220 КК України (від двох до трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян). За вчинення незаконних дій у разі банкрутства може бути призначено найменший розмір штрафу (від ста до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян).

Крім того, санкції ст. ст. 218, 219, 220 КК України містять покарання у виді обмеження волі на строк до трьох років. За вчинення незаконних дій у разі банкрутства передбачено альтернативне штрафу покарання у виді арешту на строк до трьох місяців.

На наш погляд, той факт, що в КК України незаконні дії у разі банкрутства визнано найменш тяжким, ніж інші злочини у сфері банкрутства, не відповідає суспільній небезпеці цього злочину, яка визначається сукупністю всіх елементів складу злочину. Усі злочини у сфері банкрутства мають матеріальні склади та умисну форму вини. Більше того, склади незаконних дій у разі банкрутства та доведення до банкрутства мають багато схожих ознак. Важливою особливістю цих злочинів є те, що з об'єктивної сторони вони можуть виражатися в одних і тих самих діях: 1) у передачі майна в інше володіння; 2) відчуженні майна; 3) знищенні майна; 4) приховуванні відомостей про майно; 5) знищенні документів, які відображають господарську чи фінансову діяльність суб'єкта господарювання (боргових зобов'язань, договорів, векселів тощо); 6) фальсифікації таких документів. Такі способи вчинення злочину, передбаченого ст. 219 КК України, є найбільш поширеними. Наприклад, службові особи ВАТ "Євпаторійське АТП", зловживаючи своїм службовим становищем у власних інтересах, здійснили відчуження майнових активів підприємства, що потягло за собою процедуру банкрутства останнього. Аналогічний факт встановлено прокуратурою м. Сімферополя щодо дій службових осіб ВАТ "Шківзуття" [2]. Крім того, обов'язковим елементом об'єктивної сторони обох злочинів є наслідки у виді спричинення великої матеріальної шкоди.

Розрізняють доведення до банкрутства та незаконні дії в разі банкрутства за ознакою обстановки вчинення злочину. Зазначені в диспозиції ст. 221 КК України дії можуть бути скоєні в період, протягом якого здійснюється провадження у справі про банкрутство. Як слушно зауважує А.М. Ришелюк, у разі вчинення дій, перелічених у диспозиції ст. 221 КК України, до порушення справи про банкрутство дії винного за наявності підстав підлягають кваліфікації за ст. 219 КК України [3, с. 588]. Подібним чином розмірковує О.О. Дудоров, який пише, що відчуження або знищення майна можна розглядати як прояв доведення до банкрутства, передбаченого ст. 219 КК України. Науковець зазначає, що для того, щоб бути кваліфікованими за ст. 221 КК України, указані дії мають бути вчинені "у разі банкрутства", тобто після винесення судом ухвали про порушення провадження у справі про банкрутство [4, с. 638].

По-друге, розглянемо питання додаткового покарання. Так, за доведення до банкрутства, приховування стійкої фінансової неспроможності, а також незаконні дії в разі банкрутства передбачено додаткове обов'язкове покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років. Однак у санкції ст. 218 КК України воно не вказано ні як обов'язкове, ні як факультативне.

Така позиція законодавця видається не зовсім обґрунтованою, адже суб'єктом фіктивного банкрутства як і злочинів, передбачених ст. ст. 219-221 КК України, також є службова особа суб'єкта господарської діяльності або громадянин-засновник (учасник). Більше того, незрозуміло, чому за незаконні дії в разі банкрутства, який визначено як найменш тяжкий з усіх злочинів у сфері банкрутства, передбачено призначення вказаного обов'язкового додаткового покарання, а за вчинення фіктивного банкрутства – ні. На наш погляд, таке положення речей суперечить і національній законодавчій тенденції призначати за вчинення злочинів із використанням службового становища покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю, яка закріплена в багатьох кримінально-правових нормах Особливої частини КК України, наприклад, у ст. ст. 151, 157, 158, ч. 2 ст. 168, 175, ч. 2 ст. 191, ст. ст. 364-368 тощо.

По-третє. Покарання за незаконні дії у разі банкрутства не скоординовано із санкціями норм, що встановлюють відповідальність за вчинення суміжних злочинів, зокрема проти власності.

Наприклад, оскільки однією з форм об'єктивної сторони незаконних дій у разі банкрутства є знищення майна, то цей злочин є суміжним із умисним знищенням або пошкодженням чужого майна.

Предметом злочину, передбаченого ст. 194 КК України, є чуже для суб'єкта злочину майно, яке може належати на праві власності фізичній

або юридичній особі. Відмітною рисою майна як предмета злочину, передбаченого ст. 221 КК України, є те, що воно належить на праві власності суб'єкту господарської діяльності (юридичній особі), стосовно якого порушено справу про банкрутство.

Слід відзначити, що за конструкцією складу злочинів, передбачених ст. 194 та ст. 221 КК України, є матеріальними. Наслідками вчинення обох злочинів є спричинення матеріальної шкоди, однак є певна відмінність у визначенні її розмірів. Незаконні дії в разі банкрутства, як зазначалося вище, вважаються закінченими з моменту настання великої матеріальної шкоди, розмір якої чітко вказано в примітці до ст. 218 КК України. А поняття "великий" у ч. 1 ст. 194 КК України та "особливо великий" у ч. 2 цієї статті розміри є оціночними, їхній зміст установлюється в кожному конкретному випадку з урахуванням матеріального становища потерпілого.

Звернемо увагу на санкцію ч. 1 ст. 194 КК України. Умисне знищення або пошкодження майна, що заподіяло шкоду у великих розмірах, карається штрафом до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадськими роботами на строк від ста двадцяти до двохсот сорока годин, або виправними роботами на строк до двох років, або обмеженням волі на строк до трьох років, або позбавленням волі на той саме строк.

Таким чином, порівняльний аналіз видів та розмірів основних покарань, які визначені в санкціях ч. 1 ст. 194 та ст. 221 КК України, дає підстави зробити висновок, що: 1) більший розмір штрафу передбачено в ст. 221 КК України; 2) покарання у виді громадських або виправних робіт, обмеження або позбавлення волі за незаконні дії в разі банкрутства не передбачено; 3) у санкції ч. 1 ст. 194 КК України не названо таке покарання, як арешт.

Підбиваючи підсумок усьому вищевикладеному, хотілося б зазначити наступне.

1. Санкції ст.ст. 219–221 КК України не скориговані між собою, а також із санкціями кримінально-правових норм, які встановлюють відповідальність за суміжні складі злочинів.

2. Видається безпідставним і несправедливим визначення незаконних дій в разі банкрутства як найменш тяжкого злочину у сфері банкрутства, адже аналіз його об'єктивних та суб'єктивних ознак дає підстави стверджувати, що він не є менш суспільно небезпечним, ніж злочини, передбачені ст. ст. 218–220 КК України. Це випливає з юридичної природи цих злочинів, а також із порівняння їхніх об'єктивних і суб'єктивних ознак: усі злочини у сфері банкрутства спричиняють велику матеріальну шкоду, вчиняються з умисною формою вини, мають практично однакове коло суб'єктів.

3. З метою реалізації принципів справедливості та обґрунтованості покарання, його гуманізації, а також з метою оптимізації санкцій за суміжні злочини, які мають схожий ступінь суспільної небезпеки, вважаємо за необхідне включити до санкції ст. 221 покарання у виді громадських робіт.

4. Суперечливою видається позиція законодавця щодо визначення позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю в санкціях ст. ст. 219–221 КК України як додаткового обов'язкового, а в санкції ст. 218 КК України взагалі його відсутність, адже суб'єктом усіх злочинів у сфері банкрутства є службова особа суб'єкта господарської діяльності та громадянин-засновник (учасник).

У зв'язку з цим пропонуємо передбачити за вчинення фіктивного банкрутства додаткове обов'язкове покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років. Це дозволить судам у кожному випадку вчинення цього злочину особою з використанням службового положення звести до мінімуму вірогідність його вчинення в майбутньому. Як слушно зауважує А.О. Данилевський, таким чином буде виконуватись така мета покарання, як спеціальна превенція [5, с. 154].

Перспективним напрямком подальших наукових досліджень вважаємо вивчення проблем кваліфікації злочинів у сфері банкрутства та відмежування їх від суміжних складів злочинів.

Використана література:

1. Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо гуманізації кримінальної відповідальності : Закон України № 270-VI від 15 квітня 2008 р. / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. – 2008. – № 24. – Ст. 236.

2. Інтерв'ю кореспондента газети "ДЕНЬ" з прокурором АРК В. Шемчуком 30.08.2006 [Електронний ресурс] // ДЕНЬ. – 2006. – № 138. – 17 серпня. <<http://www.ark.gp.gov.ua>> (19.10.2006).

3. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – К. : Канон, А.С.К., 2002. – 1104 с.

4. Дудоров О. О. Злочини у сфері господарської діяльності: кримінально-правова характеристика : [монографія] / Дудоров О. О. – К. : Юридична практика, 2003. – 924 с.

5. Данилевський А.О. Кримінальна відповідальність за матеріальне, організаційне чи інше сприяння створенню або діяльності терористичної групи чи терористичної організації : [монографія] / Данилевський А.О. – Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2009. – 230 с.

Стаття надійшла до редакції 21.05.2010 р.

УДК 343.122

В.М. Сергеев
Б.Г. Розовский

**ГЛАВНЫЙ СУБЪЕКТ
УГОЛОВНОГО ПРОЦЕССА – КТО ОН?**

У статті порушуються деякі спірні питання організації кримінального правосуддя в Україні. Розглядаються права та законні інтереси потерпілого на різних стадіях кримінального процесу, визначені недоліки в правовому врегулюванні та практичному застосуванні діючого законодавства.

Ключові слова: *кримінальний процес, потерпілий.*

В статье поднимаются некоторые спорные вопросы организации уголовного правосудия в Украине. Рассматриваются права и законные интересы потерпевшего на различных этапах уголовного процесса, определены недостатки в правовом регулировании и практическом применении действующего законодательства.

Ключевые слова: *уголовный процесс, потерпевший.*

The article is devoted to some moot questions of criminal law organization in Ukraine. Rights and legal interests of victim are examined on different stages of criminal procedure, failings in the legal adjusting and practical application of current legislation are determined.

Key words: *criminal process, victim.*

В международной практике существует множество критериев ранжирования государства при составлении своего рода таблицы неофициальных рейтингов. Это – исторический возраст, тип правления, территория, население, запасы важнейших природных ресурсов, экономические показатели и т.д. Все они, безусловно, важны. Но в настоящее время на первый план в качестве основного показателя выходит уровень соблюдения демократических прав и свобод граждан. Его оценка производится, в основном, по качеству и справедливости правосудия.

В независимой Украине осуществляется планомерная работа по совершенствованию законодательства, практики деятельности правоохранительных и судебных органов. Существенную помощь в решении данной задачи нам оказывает Европейское Сообщество. Известно, например, что финансирование разработки Гражданского кодекса Украины осуществлялось с использованием грантов ЕС. Однако говорить о достижении совершенства пока явно преждевременно. Достаточно упомянуть так и не преодоленные противоречия в практике применения того же Гражданского и Хозяйственного кодексов, неисчислимые поправки в другие основополагающие законодательные акты. Мы не выполнили или не полностью выполнили обязательства по заключенным Европейским конвенциям и др.

Наиболее неблагоприятная ситуация в правовой регламентации уголовно-процессуальной деятельности. За истекшие годы было разработано восемь проектов УПК, ни один из них законом не стал. Внесенные изменения в действующий кодекс во многом бессистемны, порой носят декларативный характер, не подтверждены механизмом их практической реализации. Так, в ст. 65 действующего УПК перечень источников доказательств был дополнен протоколами с соответствующими приложениями, составляемыми уполномоченными органами по результатам оперативно-розыскных действий. Шаг, безусловно, прогрессивный. Он отражает необходимость адекватной реакции на все возрастающий уровень преступности и серьезные качественные изменения в ее структуре. Однако ни процедура, ни механизм получения результатов проведения оперативно-розыскных действий, которые подлежат регистрации в протоколе, не разработаны. В итоге данная норма на практике во многом оказалась мертворожденной.

Даже непосвященному понятно, любые пробелы и недостатки уголовно-процессуальной деятельности на любом этапе досудебного следствия в конечном итоге "всплывают" в суде. И если эти погрешности значимы, перед судьей возникает дилемма:

- либо, строго придерживаясь регламентированных Конституцией Украины функций суда, оценивать только представленные доказательства вины подсудимого и, закрыв глаза на очевидные пробелы в их собирании, выносить приговор по известной максиме: "Формально правильно, а по-существу издевательство";

- либо, во имя справедливости, в той или иной форме организовывать работу по устранению ошибок, допущенных на стадии досудебного следствия.

Надо признать, решая данную, далеко не простую проблему, судья отнюдь не редко должен преодолевать противоречие между требованием закона и своими чисто человеческими чувствами. Уместно привести в качестве примера показательное заявление председателя Конституционного Суда РФ В. Зорькина: "Лично я, как человек и гражданин, против отмены смертной казни в России. Но до тех пор, пока я являюсь председателем КС РФ, я не имею права ориентироваться на собственные человеческие и гражданские пристрастия. Никто не спрашивает меня как председателя, каково мое личное представление о должном, необходимом. Об этом меня могут спросить как человека и гражданина. ... Меня, как председателя КС, спрашивают только об одном: "Такое-то и такое-то решение соответствует имеющейся конституции или нет?" Только на этот вопрос я должен ответить как профессионал"¹.

---

¹ Зорькин В. "Нельзя сохранять самоуважение, теряя хребет - профессию" / Закон и бизнес. - 2009. - № 51. - С. 17.

Проблема существует века, если не тысячелетия. Небольшие подвижки произошли с созданием на Западе прецедентного права. Но в целом нужны кардинальные решения, особенно сейчас, когда мы ставим задачу строительства гуманного, справедливого общества.

Отметим неизбежное обострение ситуации, если будет реализовано содержащееся в проекте УПК предложение лишить суд направлять дело на дополнительное расследование. Как всегда, идет ссылка на западные образцы. Но при этом не учитывается, что в силу объективных причин наши кадры следователей по стажу работы и уровню профессиональной подготовки оставляют желать лучшего, не выигрывают в сравнении с зарубежными. Намного хуже техническая оснащенность, материальное обеспечение. Надежда на улучшение положения в результате замены возвращения судом дела на дополнительное расследование вынесением оправдательного приговора – утопия. Следователь, допустивший брак в работе, ныне подвергается суровому дисциплинарному наказанию – эффект известен. С оправдательными приговорами смирятся так же, как ныне с доследованием. Но если мы кладем на одну чашу весов идеологический канон о невмешательстве суда в процесс сбора доказательств, то на другую надо положить статистику: из 10 дел, возвращенных судом на дополнительное расследование, 8 после устранения недостатков или – что становится уже системой, нейтрализации криминального давления на свидетелей, попыток фальсификации доказательств – повторно направляются в суд, и по ним выносятся обвинительные приговоры. Ныне по статистике возвращается на доследование каждое 7-10 дело – нетрудно подсчитать, сколько преступников смогут избежать справедливого наказания.

Можно долго теоретизировать по многим спорным вопросам организации уголовного правосудия, как в независимой Украине, так и в государствах, которые мы считаем образцом демократии и порядка. Однако, представляется более перспективный путь – проанализировать недостатки и пробелы в регулировании и практическом применении действующего законодательства на каждом этапе, в каждом звене, где происходит сбор и оценка доказательств, выносимых в конечном итоге на рассмотрение суда. Полагаем, в существующих реалиях тем самым звеном, взявшись за которое можно вытащить всю цепь, является процессуальный статус потерпевшего.

На первых этапах становления общества каждый человек сам защищал от посягательств соплеменников свою жизнь, здоровье и то, что ныне именуется имуществом. Наказывать или не наказывать обидчика, – было делом его выбора. И коль решение наказать принималось, реализовывать его должен был он сам. Помощь могли оказать лишь члены семьи (пле-

мени, рода). К чему это приводило мы можем судить, если не по историческим анналам, то по литературным произведениям классиков. (Известно, представители некоторых родов враждовали столетиями). Прогресс цивилизации ознаменовался прекращением длительных междоусобиц, сокращением сферы применения института кровной мести. Был заключен, наверное, первый в истории неписанный общественный договор, которым человек делегировал право на защиту своих интересов государству. Со временем договор получил закрепление в законе, на его базе сформировалась самостоятельная отрасль – уголовно-процессуальное право¹.

Сегодня – это отрасль, продуцировавшая обширное законодательство, есть целый арсенал исследователей, многие из них вошли в историю юридической науки. Но на фоне такого благополучия – парадокс: и теория, и практика как-то незаметно отошли от прасосновы, былого договора с государством, который заключил далекий предок. Да, предметом договора была его защита, говоря современным языком, от преступных посягательств. Естественно, договор был направлен против преступника, в нынешней терминологии – против обвиняемого (подозреваемого). Но, повторяем, договор заключался (опять-таки в современной терминологии) с потенциальным потерпевшим. В таком качестве свои права и обязанности государства по их защите определял, оговаривал прапрапредок. Он был не просто главным – единственным субъектом, стороной в договорных отношениях с государством. Как получилось, что в современном уголовном процессе он отошел на второй план? Почему главным субъектом стал обвиняемый? На каком основании в УПК Украины даже перечень субъектов уголовного процесса начинается не с потерпевшего, а с обвиняемого?

Формальность? – Отнюдь! Достаточно проанализировать регламентированный законом перечень процессуальных прав и обязанностей потерпевшего и обвиняемого, степень их детализации – и становится очевидной дискредитация современного потерпевшего, явное сужение его возможностей, в сравнении с далеким предком, в участии в изобличении и определении наказания преступника.

---

¹ Обязанность государства, которое монополично использует средства борьбы с преступностью, охранять своих граждан от причинения преступными действиями вреда обосновывается, в числе других, в работах: Маерс Д. Международный обзор программ восстановительного правосудия. – К.: Пульсары, 2004. – 100 с. – С. 40; Головки Л.В. Реформа уголовного процесса во Франции // Государство и право. – 2001. – № 8. – С. 97; Kunz E., Zellner G. Opferentschädigungsgesetz. Kommentar. – Muenchen: C.H.Beck, 1999. – 361 S. – S. 12. Eppstein D. Kriminalitaetsopfer im Spannungsfeld der Interessen - Dasein fuer Opfer - Beruf oder Berufung // Mainzer Opferforum "Kriminalitaetsopfer im Spannungsfeld der Interessen". – Mainz: Weisser Ring Verlags - GmbH. – S.13-25. – S.13.

Мы тысячекратно согласны с классиком: вне всякого сомнения, лучше оправдать сто виновных, нежели осудить одного невиновного. Поэтому необходимо продолжать создавать максимум гарантий обвиняемому и подозреваемому, чтобы они могли доказать свою невиновность, если это действительно так. Но отсюда отнюдь не следует, что в уголовном процессе не должен регламентироваться столь же достаточный, максимальный арсенал средств, исключающих возможность избежать виновному разоблачения и назначения справедливого наказания. Одно из стратегических направлений решения данной задачи – расширение прав потерпевшего, предоставление ему возможности активно участвовать в расследовании преступления и рассмотрении дела в суде.

Нам могут возразить: откройте ст. 49 УПК Украины – потерпевший наделен целым набором прав, которые конкретизируются в ряде других норм. Более того, исследованию процессуального статуса потерпевшего посвящены работы многих дореволюционных исследователей и близких нам по времени: Х.Д. Аликперова, С.А. Альперта, В.П. Божьева, Л.В. Брусницина, Л.В. Головки, Н.И. Гошовского, Ю.М. Грошевой, Ю.А. Гурджи, П.С. Дагеля, А.Н. Джужи, И.В. Жеребятьева, В.С. Зеленецкого, И.Я. Калашникова, Л.Д. Кокарева, О.П. Кучинской, Л.И. Кукреш, В.Т. Маляренко, А.Р. Михайленко, М.М. Михеенко, Т.И. Присяжнюк, Р.Д. Рахунова, В.М. Савицкого, М.В. Сенаторова, Н.П. Сильчевой, Н.С. Строгович, В.Е. Юрченко и др.

Да, в УПК регламентирован перечень прав потерпевших, в работах уважаемых ученых подробно исследованы многие из них. Казалось, писать больше не о чем, не говоря уже о внесении каких-либо дополнений в законы. Но, парадокс, на котором не акцентируется внимание: *прав у потерпевшего якобы много, а примеры реализации их на практике – величина, стремящаяся к нулю*. К сожалению, ситуация – не исключение, и не только в уголовном процессе, а нечто типичное в целом в наше время. Сегодня довольно часто можно встретить политические публикации, в которых авторы жалуются на якобы существующие в стране чуть ли не тотальное ограничение свободы слова, других прав. И, то ли по наивности, то ли в полемическом задоре не замечают, что эти их заявления публикуют на страницах печатных изданий, транслируют по телевидению (не говоря уже об Интернете). То есть свободы слова, хоть отбавляй.

Несмотря на внешнюю абсурдность, логика в таких заявлениях все же есть. Да, каждый гражданин имеет право на свободу слова. Но само по себе любое право есть ничто, если нет обязанности у соответствующего адресата услышать это слово и принять должные меры реагирования. Иначе – труби, сотрясай воздух, и не более. Близкая аналогия с правами потерпевшего. В.В. Сташис, рассматривая перспективы судебной рефор-

мы, писал: "Процессуальное право должно обеспечить все необходимые условия для того, чтобы лицо имело в суде все возможности защищать свои права и интересы независимо от правового статуса и качеств противоположной стороны"¹. А что же этому мешает? Ответ дают Н.И. Гошовский и О.П. Кучинская: "Прежде всего следует подчеркнуть несовершенство правового статуса института потерпевшего, что оказывает негативное влияние на его участие в процессе, ставит в неравное положение с обвиняемым. Это проявляется в диспропорции объема прав потерпевшего и обвиняемого (у первого он значительно уже), в регламентации процессуальной процедуры в отношении потерпевшего (иногда она нечестно определена), в проблеме возмещения потерпевшему ущерба, причиненного преступлением, общем характере, что приводит к меньшей гарантированности реализации потерпевшим своих прав"².

Можно согласиться с авторами. Даже если оставить без комментария не влияющие на суть дела погрешности в законодательной технике³. Дисбаланс прав потерпевшего и обвиняемого /подсудимого имеет место. Так, в УПК однозначно не определяет, с какого момента лицо, которому причинен вред преступником, признается потерпевшим. Анализ показал, что нередко такое постановление выносится чуть ли не перед окончанием расследования.

Обвиняемому по окончании расследования вручается текст обвинительного заключения, потерпевшему такое право не регламентировано. В итоге в процессе судебного рассмотрения потерпевший ограничен в своих возможностях оценивать возникающие отклонения в анализе собранных доказательств и адекватно на них реагировать.

В соответствии со ст.232 УПК прокурор, после утверждения обвинительного заключения уведомляет обвиняемого, в какой суд направлено уголовное дело. Обязанность уведомить об этом потерпевшего законом не регламентирована. Перечень можно продолжать.

Однако вопрос не в количестве, не в недостатке перечня прав потерпевшего. Их можно множить и множить. Проблема куда глубже. Она за-

---

¹ Сташич В.В. Задавання нового етапу судової реформи // Судова реформа в Україні: проблеми і перспективи. Матеріали наук.-практ. конф. - К., - X., 2002. - С. 5-8. - С. 7.

² Гошовський М.І., Кучинська О.П. Потерпілий у кримінальному процесі України. - К.: Юрінком Інтер, 1998. - 189 с. - С. 5.

³ В.М. Савицький обратил внимание на то, что близкие по смыслу нормы закона, касающиеся прав потерпевшего и обвиняемого при окончании расследования по-разному выражены терминологично. Обвиняемому следователь объявляет об окончании расследования и предъявляет материалы для ознакомления, а потерпевшему лишь сообщается об этом. (Савицький В.М. Потерпевший от преступления: расширение прав, усиление процессуальных гарантий // Сов. государство и право. - 1986. - № 5. - С. 77.)

ключається в ограниченности возможности потерпевшего воспользоваться даже теми правами, которые у него имеются.

Так, чтобы воспользоваться своим правом, скажем, ходатайствовать об истребовании новых доказательств, потерпевший, как минимум, должен знать, какой информацией следователь уже обладает. А здесь глухая стена. УПК не обязывает следователя предоставлять потерпевшему какую-либо информацию, знакомить с выдвинутыми версиями, планом расследования. Для этого у него есть даже официальное прикрытие – обязанность обеспечить тайну расследования.

Полагаем, все накопившееся в теории и практике отправления правосудия обилие проблем и противоречий, препятствующих обеспечению дееспособности и повышению эффективности борьбы с преступностью необходимо решать, начиная с *кардинального пересмотра, переосмысления роли потерпевшего в уголовном процессе, уточнения его процессуального статуса, конкретизации его прав и обязанностей других субъектов уголовного процесса.*

Потерпевший – не проситель, не просто обиженный преступником человек, которому сочувствуют, хлопнут по плечу: "Не тужи, не волнуйся, делаем что можем, подожди..." Потерпевший – это, используя аналогию с гражданским процессом, истец по уголовному делу, инициатор, максимально заинтересованное лицо. По логике уже в силу этого ему должна быть уготована роль не пассивного наблюдателя, ожидающего развязки перед дверьми следователя, а мотора, двигателя уголовного процесса. Образно говоря – это солист в хоре его субъектов.

В отличие от обвиняемого, потерпевший – позитивный деловой партнер органов дознания и следствия, максимально заинтересованный в раскрытии преступления и изобличении виновного. Он вправе знать, насколько квалифицировано и добросовестно эти органы исполняют свои обязанности, участвовать в обсуждении следственных версий и способов их отработки, выдвигать свои версии и ходатайствовать об их проверке. (Отказ в ходатайстве подлежит процессуальному оформлению).

Может предложение экзотично, является процессуальным излишеством? – Давайте реально оценим ситуацию, непредвзято посмотрим, насколько эффективно правоохранительные органы осуществляют борьбу с преступностью, защищая и восстанавливая тем самым нарушенные права потерпевшего. Понятно, основной показатель здесь – раскрываемость. Но известно даже школьникам, что практикуемая со времен СССР процентно-палочковая система отчетности на деле искажает действительность до неузнаваемости. Ни один здравомыслящий человек не поверит, что наши шерлокхолмсы якобы раскрывают порядка 98 из 100 совершенных убийств, а в США их раскрываемость составляет где-то 20-25 процентов. Но вдали от строк отчетности о насильственных преступлениях тихо сто-

ит мало упоминаемая, но внушительная цифра количества лиц, именуемых без вести пропавшими, судьба которых так и не установлена.

Если в 1992 г. в правоохранительные органы поступило 1125789 заявлений о совершенных преступлениях и по ним было возбуждено 469072 уголовных дела, то в 2008 г. по 2874355 заявлениям возбуждено только 335441 уголовное дело. (Для сравнения, в России по официальной статистике на каждые три заявления возбуждается два уголовных дела.) А как пишет Т.И. Присяжнюк, "если принять во внимание нераскрытые преступления прошлых лет (следствие по которым приостановлено в связи с не розыском или не установлением лиц, совершивших преступление), то есть основания говорить о миллионах граждан, в отношении которых гарантии государства по их защите не действуют"¹.

Естественно, при таком положении сограждане правоохранительных органов не заинтересованы иметь в лице потерпевшего объективного очевидца их некомпетентности и недобросовестности в исполнении служебных обязанностей. В итоге по данным Центра международных опросов жертв преступности 62% украинцев или не имеют намерений обращаться в правоохранительные органы, или вообще никогда не обращались. То есть у населения, у потерпевших нет чувства защищенности из-за существенной потери доверия к силовым структурам².

Не лучше ситуация и в судах. Немало уголовных дел, после рассмотрения которых квалификация содеянного подсудимым в приговоре отличается от обвинительного заключения, значителен удельный вес дел, приговоры по которым изменяются или отменяются вышестоящей судебной инстанцией. Предоставление потерпевшему права участвовать с его согласия в организации проверки заявления и проведении следственных действий (осмотр, выемка, обыск, допрос, очная ставка, опознание и др.), причем, не только тех, которые проводятся по его ходатайству³, в существенной мере позволит оптимизировать столь неутешительную ситуацию.

Данная позиция гребует комментария. Повторяем, ст. 49 УПК Украины наделяет потерпевшего безликим правом заявлять ходатайства, которые следователь обязан рассмотреть в течение суток. План расследо-

---

¹ Присяжнюк Т.: Потерпілий від злочину: проблеми правового захисту. - К.: Центр учбової літератури, 2007. - 240 с. - С. 7.

² Семішовський Л. Кримінал розрісся до смертельної загрози. Проте в МВС заповнили, що злочинність під контролем // Закон і бізнес. - 2009. - № 18 (902). - С. 5.

³ Предложение допустить участие потерпевшего в проведении отдельных следственных действий, если они реализуются по его ходатайству, выдвигалось Н.И. Гошовским и О.П. Кучинским (Цит. раб. - С. 80).

вания потерпевшему неизвестен, отсюда становится понятно, о каких ходатайствах может идти речь. Учитывая условия заключенного прадоговора, исходя из задачи обеспечения максимальной эффективности правосудия, в УПК требуется регламентировать обязанность следователя поставить в известность потерпевшего о планируемом проведении следственных действий (их перечень предусматривается законом) и выяснить, имеет ли он намерение принять в них участие. Процедура повторяется по мере получения новых данных, меняющих ход расследования. Для этого согласовывается приемлемая для сторон технология оперативного обмена информацией, не затрудняющая процесс расследования. В случае проведения неотложных следственных действий потерпевший уведомляется о них в установленный срок.

Непонятно, почему закон (ст. 267 УПК) делегирует ему такое право, да и то в усеченном виде, только в суде по делам так называемого частного обвинения. Подавляющее большинство дел публичного (государственного) обвинения инициируется потерпевшим, направлено на защиту его интересов, и ограничение возможности защищать свои интересы при досудебном расследовании и в суде – алогично.

Закономерен вопрос: не усложняет ли такие предложения и без того нелегкий труд следователя? Логичный ответ не может быть получен, если не поставить встречный вопрос: а какова цель труда следователя? Если его задача – раскрыть преступление и изобличить преступника, то при наличии позитивного делового сотрудничества потерпевшего и следователя отпадают основания даже для самой постановки вопроса.

Параллельно зафиксируем, что новации в части роли потерпевшего в уголовном процессе неизбежно должны привести в определенной мере к изменению понимания его потенциала в криминалистической методике и тактике раскрытия преступления.

Предметом дискуссии может быть роль потерпевшего в судебном заседании. Поскольку преступление – это опасное деяние, посягающее не только на права и свободы потерпевшего, но и на основы общественного правопорядка, вполне логично в его оценке приоритет отдается защите интересов общества. Отсюда обязанностью поддерживать обвинение в суде наделен прокурор. Однако столь же логично, чтобы по процедуре вслед за ним должен быть заслушан потерпевший, у которого суд обязан выяснить, согласен ли он с формулой обвинения.

Ратуя за расширение прав потерпевшего в целом, не можем не поставить вопрос и о дискуссионности предлагаемого в проекте УПК его право отказаться от ответа на поставленные следователем и судом вопросы и, тем самым, от дачи показаний. Констатируем главное: за исключением дел частного обвинения, квалификация деяния виновного как пре-

ступлення означає, що, наряду с конкретным потерпевшим, пострадавшим признается общество. Поэтому отказ потерпевшего от обвинения не влечет автоматически прекращения производства по делу или вынесение оправдательного приговора. Но отказ потерпевшего, как участника конфликта с обвиняемым / подсудимым дать показания по обстоятельствам, проясняющим суть, причины, обстоятельства конфликта может лишить суд возможности сделать объективную оценку произошедшего события. (Например, имело ли место умышленное убийство, или убийство в состоянии сильного душевного волнения, или даже необходимой обороны.) Поэтому потерпевшему должно быть разъяснено, если иным путем вина подсудимого / подсудимого не может быть доказана, следовательно имеет право выносить постановление о прекращении производства по делу, а судья – оправдательный приговор.

Размеры статьи не позволяют даже поставить все вопросы, вытекающие из предложения внести коррективы в понимание роли потерпевшего в уголовном процессе. Выражаем надежду, что в ходе обсуждения многие из них найдут решение.

Стаття надійшла до редколегії 19.03.2010 р.

УДК 342.553:352

Ю.В. Делія

ЗАСАДИ ПРАВОТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ

У статті піддано дослідженню теоретичні й практичні питання правотворчої діяльності суб'єктів місцевого самоврядування в Україні, а саме засади (принципи), на яких ґрунтується така діяльність. Розкриваються принципи правотворчої діяльності суб'єктів місцевого самоврядування, а також практика їх застосування в сучасних умовах. Сформульовано рекомендації щодо вдосконалення законодавства у зазначеній сфері.

Ключові слова: засади (принципи) правотворчої діяльності, суб'єкти місцевого самоврядування, нормативно-правові акти, муніципальний правотворчий процес.

В статье исследуются теоретические и практические вопросы правотворческой деятельности субъектов местного самоуправления в Украине, а именно принципы, на которых базируется такая деятельность. Раскрываются принципы правотворческой деятельности субъектов местного самоуправления, а также практика их применения в современных условиях. Сформулированы рекомендации относительно совершенствования законодательства в указанной сфере.

Ключевые слова: принципы правотворческой деятельности, субъекты местного самоуправления, нормативно-правовые акты, муниципальный правотворческий процесс.

In article theoretical and practical questions legislation activity of subjects of local government in Ukraine are investigated, namely principles on which such activity is based. Principles legislation activity of subjects of local government, and also practice of their application in modern conditions reveal. Recommendations concerning legislation perfection in noted sphere are formulated.

Key words: principles of legislation activity, subjects of local government, regulatory legal acts, municipal legislative process.

Аналізована нами проблема є важливою, невід'ємною складовою конституційного права України - провідної галузі права. Норми цієї галузі беруть початок із конституційного ладу України й визначають порядок формування та провідні напрямки діяльності та компетенції органів державної влади й місцевого самоврядування. З прийняттям Конституції України в 1996 році виникла ситуація, коли нові права, обов'язки та принципи, які містив Основний Закон, потребували глибокого наукового аналізу, аби закріплені в ньому норми більш повно втілювались у повсякденне життя.

Не претендуючи на безапеляційність твердження, автор усе ж вважає, що проблема місцевого самоврядування є найменш вивченою у вітчизняному правознавстві. Пояснюється це тим, що саме поняття "міське самоврядування" є практично новим на сучасному етапі становлення конституційного аналізу в Україні, й тим, що впродовж останніх років щонайменше чотири рази повністю змінювалося законодавство в галузі місцевого самоврядування або зазнавали істотних змін та доповнень документи, які становили основоположну правову базу місцевого самоврядування. На нашу думку, варто зазначити, що навіть у колах провідних науковців немає однастайності в оцінці типу моделі місцевого самоврядування в Україні. Одні вважають її державницькою, другі громадською, треті дуалістичною, тобто такою, яка поєднує риси вище названих двох моделей.

Тому видається важливим уже на самому початку визначитися з тим, які основні засади слугують базисом місцевого самоврядування в Україні та правотворчої діяльності суб'єктів місцевого самоврядування, яким є законодавче регулювання їх на сучасному етапі державного будівництва.

У спеціальній літературі питання юридичної природи засад правотворчості суб'єктів місцевого самоврядування залишається недостатньо дослідженим. Щоправда, певні аспекти означеної проблематики досліджували у своїх працях науковці різних поколінь, серед них: М.О. Баймуратов, О.В. Батанов, В.М. Кампо, М.І. Корнієнко, В.В. Кравченко, М.В. Пітшик, М.П. Орзіх, В.Ф. Погорілко, М.О. Пухтинський, О.О. Майданник, Ю.М. Тодика, О.Ф. Фрицький, В.Л. Федоренко, В.М. Шаповал, Ю.О. Тихомиров, К.Ф. Шермет та інші автори. Зверталися до проблеми і

зарубіжні вчені М.С. Бондар, М.А. Васильєв, С.В. Кабишев, С.Н. Лопатін, В.В. Таболін, В.І. Фадєєв, В.В. Черніков, К.С. Шугріна та ін. Однак дослідження цього питання не можна вважати завершеним.

Метою пропонованої увазі статті є аналіз юридичної природи засад правотворчої діяльності суб'єктів місцевого самоврядування як конституційного принципу діяльності місцевого самоврядування, а також розроблення відповідних практичних рекомендацій.

Для досягнення визначеної мети було розв'язано такі завдання:

- проаналізувати наявні наукові розробки і стан чинного законодавства у контексті досліджуваної тематики;
- розробити відповідні пропозиції щодо вдосконалення законодавства України в зазначеній сфері.

Аналіз статей та розділів Основного Закону України, якими регламентовано діяльність місцевого самоврядування в Україні, свідчить, що розробники Конституції, а зрештою і депутати Верховної Ради України поклали в її основу вимоги, сформульовані в таких основоположних міжнародних правових документах як Всесвітня декларація місцевого самоврядування та Європейська хартія про місцеве самоврядування.

Однією з головних засад, на якій будується місцеве самоврядування в будь-якій країні, є Всесвітня декларація місцевого самоврядування, що гарантує його законодавче забезпечення, тобто визнання місцевого самоврядування Конституцією, або основним законом про урядові структури країни. Цьому основоположному принципу відповідає ст. 7 Конституції України, в якій зазначено: "В Україні визнається і гарантується місцеве самоврядування".

Згідно зі ст. 92 Конституції України, засади місцевого самоврядування в нашій державі визначаються виключно законами України.

Російським відповідником українського слова "засада" є "основание", "начало", "принцип". Тлумачний словник української мови також тлумачить слово "засада" як "основу", "підстави", "головне положення", "принцип", "правило поведінки".

Як бачимо, в обох випадках синонімом слова "засада" постає лексема "принцип". "Словарь русского языка" С.И. Ожегова поняття принципу трактує як "основне вихідне положення якої-небудь теорії, вчення, науки і т.ін.". Короткий тлумачний словник української мови визначає принцип як основне вихідне положення якої-небудь наукової системи, теорії, політичного устрою [1].

Говорячи про основні засади місцевого самоврядування в Україні, не можемо не відзначити, що імпульсом стала прийнята в нашій державі Декларація про державний суверенітет, адже принципи побудови місцевого самоврядування та соціалістичної демократії за радянських часів

були такими: керівна і спрямовувальна роль робітничого класу та його партії; диктатура пролетаріату, що переростала з побудовою розвинутого соціалізму у владу всього народу, очолювану робітничим класом; зростаюча керівна роль марксистсько-ленінської партії в суспільстві та державі; міцне та незламне поєднання робітничого класу з іншими трудовими класами і верствами; домінування соціалістичної громадської власності на засоби виробництва, плановий розвиток економіки, підпорядкованість інтересам соціалізму та комунізму, підвищення рівня добробуту народу; зміцнення соціалістичної держави як основного інструменту суспільних перетворень, поєднання державних та громадських початків його організації та діяльності; розширення самостійності й підвищення ролі громадських організацій та трудових колективів; постійне розширення і поглиблення прав і свобод громадян, зміцнення економічних, політичних, юридичних та ідеологічних гарантій цих прав і свобод; домінування марксистсько-ленінізму в ідейно-духовному житті суспільства, рішуча боротьба з буржуазною ідеологією (особливо антикомуністичною), а також із опортунізмом і ревізіонізмом – як правим, так і "лівим"; соціалістичний інтернаціоналізм внутрішньої та зовнішньої політики держави [2, с. 43].

На зазначених вище принципах будувалося не тільки місцеве самоврядування, а й усі державні та суспільні інституції. В переважній своїй більшості це принципи-лозунги єдиної політичної сили в державі, які, своєю чергою, зазнавали незначних часових змін та були малоприсадибними для повсякденного реального життя. Говорити про народовладдя в широкому його сенсі не доводиться взагалі. Наступною особливістю принципів було їх декларативне закріплення та проголошення, чого не можна сказати про нинішні принципи місцевого самоврядування.

Зміст засад місцевого самоврядування дає підстави для висновку, що головне їх призначення – це створення політико-правової бази для утвердження та діяльності органів місцевого самоврядування, створення правотворчих можливостей для суб'єктів місцевого самоврядування, піднесення їх ролі в побудові правової держави. Адже, за оцінками міжнародних та вітчизняних експертів, потребуватиметься приблизно два десятиліття для завершення намічених політичної, конституційної, муніципальної реформ.

Отже, виходячи з цього, основними засадами місцевого самоврядування слід вважати його принципи, викладені в ст. 4 Закону України "Про місцеве самоврядування в Україні": народовладдя; законність; гласність (відкритість); колегіальність; поєднання місцевих і державних інтересів; виборність; правову, організаційну та матеріальну самостійність у межах повноважень; підзвітність і підконтрольність органів та посадових осіб їх територіальним громадам; державну підтримку та гарантії місцевого самоврядування; судовий захист місцевого самоврядування.

Водночас зазначеними вище принципами місцевого самоврядування регламентовано як діяльність місцевого самоврядування взагалі, так і правотворчу діяльність суб'єктів місцевого самоврядування. Говорячи про принципи правотворчої діяльності суб'єктів місцевого самоврядування, слід зазначити, що основними принципами правотворчої діяльності суб'єктів місцевого самоврядування необхідно вважати: народовладдя; демократизм; гуманізм; законність; професіоналізм; наукову обґрунтованість; постійне вдосконалення прийнятих локальних нормативно-правових актів.

Поняття "народовладдя" хоч і близьке, але жодним чином не тотожне поняттю "самоврядування", оскільки є лише одним із основних принципів самоврядування. Також близьким до принципу народовладдя є принцип демократизму, що покликаний побудувати в українському суспільстві демократичну державу.

Складний іменник "народовладдя" походить від двох основ простих іменників – "народ" і "влада". На підставі ст. 5 Конституції України, носієм суверенітету та єдиним вигоком влади в Україні є народ. Він здійснює владу як безпосередньо так і через органи державної виконавчої влади та місцевого самоврядування. Ст. 38 Конституції України передбачено такі форми здійснення безпосередньої участі громадян у розв'язанні державних справ: участь у всеукраїнських та місцевих референдумах; участь у виборах органів державної влади та місцевого самоврядування.

Участь громадян у проведенні місцевих референдумів є одним із шляхів їх безпосередньої участі у правотворчій діяльності. Адже на місцевий референдум виносяться питання, що стосуються найважливіших рішень, які потребують саме колективного розгляду і ухвали. Щоправда, коли на порядку денному постає питання щодо припинення повноважень ради, сільського, селищного, міського голови, тут уже слід вбачати участь населення безпосередньо в заходах державотворення. Державотворчий процес за участю всього населення характерний для проведення виборів рад та сільських, селищних і міських голів.

Обидві ці форми нормотворчості й державотворчості є найвищим та найбільш масовим правом народовладдя. Проведення виборів і референдумів є здійсненням громадянами їх природного права, реалізацією ч. 1 ст. 21 Загальної декларації прав людини, яка передбачає, що кожна людина має право на участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних працівників [3].

Принцип гуманізму базується на ст. 3 Конституції, де закріплено, що життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека людини визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Також слід відзначити, що в деяких випадках навіть законопроекти, прийняті найвищим за-

конодавчим органом, потребують затвердження їх всеукраїнським референдумом і лише після цього набувають сили закону. Йдеться про внесення змін до першого, третього і шістнадцятого розділів Конституції України.

Важливою ознакою демократизму в підготовці та проведенні місцевих референдумів є передбачене чинним законодавством оголошення місцевого референдуму на вимогу громадян, які постійно проживають на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці й мають право на участь у референдумі (ст. 8 Закону України "Про всеукраїнський та місцеві референдуми").

Широкий демократизм цієї форми волевиявлення громадян полягає в тому, що саме шляхом референдуму можуть розв'язуватися питання змінення або скасування рішень із питань, віднесених законодавством України до відання органів місцевого самоврядування відповідних територіальних громад. До цього слід додати, що населення під час проведення місцевих референдумів має змогу брати безпосередню участь у формуванні та затвердженні порядку денного референдуму. Одним із проявів демократизму місцевих референдумів є те, що ніхто інший, а саме місцевий референдум уповноважений Законом України "Про всеукраїнський та місцеві референдуми" припинити повноваження відповідної ради та сільського, селищного, міського голови (ст. 6). Щоправда, зміни у зв'язку з набуттям нового статусу головою ради до вищезазначеного закону поки що не внесені. Саме така правова норма передбачається п. 3 ст. 79 Закону України "Про місцеве самоврядування в Україні".

Однак, як зазначає колектив науковців, котрі активно досліджують проблематику місцевого самоврядування в Україні, пошуки отриманої системи прямого волевиявлення ще не вичерпані. На думку В. Борденюка, окремі положення Законів "Про місцеве самоврядування в Україні", та "Про всеукраїнський та місцеві референдуми" можуть бути трактовані як такі, що обмежують певним чином з одного боку, права територіальних громад у розв'язанні питань, віднесених законом до відання органів державної влади (насамперед органів виконавчої влади).

Такий принцип має продовження в ст. 22 Конституції України, де зазначено, що в Україні не повинні прийматися закони, які відмінюють або погіршують наявні права й свободи людини і громадянина. Видання таких нормативно-правових актів можливе у випадку захисту конституційного ладу, моралі, прав та законних інтересів інших осіб, забезпечення оборони держави та безпеки, в умовах військового чи надзвичайного стану.

Аналогічні норми існують і в інших Конституціях. Так за ст. 55 Конституції Російської Федерації, не повинні видаватися закони, які би відміняли або погіршували існуючі права і свободи громадян [4, с. 12].

Доволі логічним видається такий важливий принцип правотворчої діяльності суб'єктів місцевого самоврядування як законність. Конституцією України, як уже зазначено вище, визначене і гарантовано місцеве самоврядування, саме йому надається право самостійно розв'язувати питання місцевого рівня в межах Конституції та законів України.

Слід указати, що Основний Закон України містить чимало положень, які мають чіткий предметний характер, вимагають прийняття нових конституційних законів. Так, нормами конституції передбачено регулювання функціонування місцевого самоврядування в місті Севастополі окремим законом, оскільки на день прийняття Конституції такого закону не існувало. Аналогічна ситуація склалася і з положенням ст. 141 Конституції: "Статус голів, депутатів і виконавчих органів влади, та їх повноваження, порядок утворення, реорганізація, ліквідація визначаються законом".

Водночас цей принцип слід розуміти так, що діяльність суб'єктів правотворчої діяльності відбувається в межах чинного законодавства та на підставі чіткого дотримання норм законодавства. Законність набуває вираження і в тому, що норми міжнародного права є вищими за норми національного права; по-друге, норми прийняті радою, мають не виходити за межі чинного законодавства, таким чином набуваючи надконституційного значення; по-третє, локальні норми не можуть протиставлятися нормам Основного Закону і законам України; по-четверте, обов'язковим є дотримання загальних та спеціальних вимог законності, спрямованих на недопущення порушень прав та свобод людини, а також компетенції державних органів щодо предмета або об'єкта правового регулювання.

Діяльність органів місцевого самоврядування в Україні базується на принципах гласності, відкритості, забезпечення широкого ознайомлення населення з тим, над чим працюють представницькі органи.

Гласність слугує інструментом прямого зв'язку представницьких органів із населенням громади, реалізованим через її представницькі органи, оскільки діяльність останніх базується на принципах накопичення необхідної інформації не безпосередньо на місцях. Основні засади гласності отримали законодавче забезпечення у нормативно-правових актах про місцеве самоврядування, що свідчить про обов'язковість забезпечення гласності.

Зокрема, п. 4 ст. 9 Закону України "Про місцеве самоврядування в Україні" передбачене оприлюднення місцевих ініціатив, п. 9 ст. 46 цього ж закону - доведення до депутатів і населення рішення про скликання сесії ради; п. 7 ст. 55 профільного закону - надання інформації про порядок денний пленарного засідання, а також доведення рішень ради до виконавців; п. 14 ст. 55 - обговорення громадянами проектів рішень ради, важливих питань місцевого значення, вивчення громадської думки; п. 11 ст. 59 - доведення до населення актів органів та посадових осіб місцевого

самоврядування. Зазначені норми є деталізацією ст. 57 Конституції України. Закони та інші нормативно-правові акти, якими визначені права і обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення в порядку, встановленому законом. У разі недоведення їх до відома громадян вони є не чинними.

З цих законодавчих повноважень можна висновувати, що гласність у діяльності місцевого самоврядування слугує: інструментом залучення населення до розв'язання всіх питань, віднесених до компетенції органів місцевого самоврядування; інструментом об'єктивного інформування громадян про те, над чим працюють представницькі органи та їх виконавчо-розпорядчі органи; інструментом колективного обговорення тих проблем, які виникають у ході нормотворчого процесу; інструментом отримання зворотної інформації за схемою: територіальна громада – рада – виконавчий комітет.

Однак поглиблений аналіз проблеми дозволяє зазначити, що законодавець передбачив не всі аспекти, які стосуються гласності; підведення під неї більш демократичної бази. Зокрема, практично не визначені шляхи забезпечення гласності, обмін інформацією між органами державної виконавчої влади та місцевого самоврядування.

Загалом законодавець передбачення відповідного рівня гласності, вважаємо, недостатньо зосереджене на висвітленні проблемних питань щодо соціально-економічного розвитку території. Варто, зокрема, віднаходити шляхи, форми і методи оприлюднення проблем, які виникають у народногосподарському комплексі, передусім на підприємствах комунальної власності, у соціальному комплексі. Адже гласність передбачає не лише інформування про досягнення, масові заходи, видані нормативно-правові акти, а й має забезпечити процеси життєдіяльності територіальної громади, а в остаточному підсумку стати інструментом подолання пасивності певної категорії громадян, сприяти залученню їх до активних державотворчих процесів.

Принцип наукової обґрунтованості (наукової доцільності) закладає елементи наукової діяльності, а саме планування, чіткого усвідомлення учасниками правотворчої діяльності необхідності прийняття того чи іншого локального акта, а також практики його застосування та корисності для членів територіальної громади.

Важливим принципом є принцип постійного вдосконалення актів, які приймають суб'єкти правотворчої діяльності в межах інституту місцевого самоврядування. В побудові локального нормативно-правового акта слід застосовувати прийоми та методи, які зумовлюють використання пізнавально-логічних, нормативно-структурного, документально-технічного формування правового матеріалу і підготовки тексту правового акта, що в загальному вигляді вдосконалювали форми права.

Принцип професіоналізму правотворчої діяльності суб'єктів місцевого самоврядування надає можливість здійснення правотворчої діяльності в плані залучення фахівців у галузі права до розроблення локальних нормативно-правових актів, дозволяючи виступати експертами та співдоповідачами на сесії рад із розроблених актів, а також виступати експертами іншим фахівцям.

Безперечно, не слід забувати й про інші важливі принципи правотворчої діяльності суб'єктів місцевого самоврядування – ідеться про колективність. Цей принцип зумовлений власне природою зазначеного інституту. До того ж, законодавець, насамперед, надав право територіальним громадам розв'язувати питання місцевого значення самостійно. За змістом ст. 2 Закону України "Про місцеве самоврядування в Україні", самостійність посідає чільне місце в роботі органів і посадових осіб місцевого самоврядування.

Таким чином, принципами правотворчої діяльності суб'єктів місцевого самоврядування слід вважати основні ідеї, основоположні принципи, які відбивають важливі моменти муніципального правотворчого процесу, закономірність його існування та вдосконалення інституту, а також засади, на яких ґрунтуються прийняті в управлінській діяльності рішення.

Комплекс зазначених принципів ґрунтується на історичних, економічних, соціальних, духовних традиціях суспільства. Не територіальна громада співвідноситься з принципами, а принципи відповідають природі та економічним можливостям держави. Саме вони дають державним інституціям можливість подальшого розвитку. Державні установи нині не в змозі обійтися без органів місцевого самоврядування. Історія свідчить про важливу роль органів місцевого самоврядування в розбудові правового, демократичного, соціального суспільства.

Використана література:

1. Ожегов С.И. Словарь русского языка / С.И. Ожегов; Под гл. ред. чл.-корр. АН СССР Н.Ю. Шведовой. – 17-е изд. – М.: Рус. яз., 1985. – 797 с.
2. Сиренко В.Ф. Социалистическое самоуправление народа / В.Ф. Сиренко. – К.: Научная мысль, 1988. – 157 с.
3. Загальна Декларація прав людини: Прийнята Генеральною Асамблеєю ООН від 10 грудня 1948 року // Юридичний вісник України: Інформаційно-правовий банк. – 2005. – № 48. – С. 4.
4. Любимов Н.А. Правотворчество в Российской Федерации: проблемы теории и практики: [конспект лекций] / Н.А. Любимов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2009. – 160 с.

Стаття надійшла до редколегії 21.05.2010 р.

УДК 343.14

В. М. Беднарська

О. С. Корнеєва

ПИТАННЯ ДІЇ ПРИНЦИПІВ КРИМІНАЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА В ДОКАЗОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Робота присвячена питанням реалізації принципів під час доказової діяльності та захисту прав та законних інтересів особи.

Ключові слова: *принципи, доказування, докази.*

В работе рассматриваются вопросы реализации принципов в доказательственной деятельности и защите прав и законных интересов личности.

Ключевые слова: *принципы, доказывание, доказательства.*

This paper discusses the principles of evidence and protection of the rights and lawful interests of the individual.

Key words: *principle, averment, evidence.*

Питання теорії доказового права були і залишаються предметом особливої уваги дослідників на протязі всього періоду розвитку вітчизняної правової науки.

Дослідження в сфері доказування займають доволі питому вагу в теорії кримінального процесу. Але деякі, в тому числі й питання гарантування прав, та законних інтересів особи, реалізації принципів під час доказової діяльності на досудовому слідстві зостаються не дослідженими й недостатньо визначеними в законі.

Питання понять та змісту принципів в кримінальному судочинстві взагалі доволі часто й широко обговорювались вченими-процесуалістами В. Н. Баландин, И. Ф. Демидов, Т. Н. Добровольская, А. А. Павлушина, А. Л. Ривлин, А. В. Смирнов, В. Т. Томин. Висвітлення окремих з них, наприклад, принцип захисту прав та свобод особи розглядалися в працях Ф. А. Агаєва, А. С. Александрова, Н. С. Алексеева, В. П. Божьева, Б. Т. Безлепкина, В. Н. Галузо, А. В. Гриненко, А. П. Гуськовой, В. Г. Даєва, О. А. Зайцева, З. З. Зинатуллина, Г. Н. Колбая, Е. А. Лукашевой, П. А. Лупинской, З. В. Макаровой, И. Л. Петрухина, М. С. Строговича, А. П. Юркова та інших.

В юридичній літературі, зазвичай, не визначають принципи, які є основою доказової діяльності. Хоча, виходячи з загальної системи принципів кримінального судочинства, існує досить велика кількість принципів, які забезпечують саме доказування й гарантують захист прав та законних інтересів особи під час цієї діяльності.

Питання щодо принципів, які регулюють саме доказову діяльність в юридичній літературі зустрічаються досить рідко і торкаються тільки окремих принципів, або їх реалізації. В кримінальному судочинстві, незважаючи на

досить інтенсивні розробки щодо питань доказування, багатько тем, в тому числі й дії принципів в доказовій діяльності, зостаються недослідженими. Більш того, зазвичай, принципи, кримінального судочинства взагалі не пов'язуються з доказовою діяльністю.

Між тим, процес доказування є однією з складових кримінального процесу, якому обов'язково властиві дії його принципів. Взагалі проблеми принципів кримінального судочинства є досить цікавими, але предметом для цієї публікації вибрано питання дії принципів саме в доказовій діяльності.

Незважаючи на відсутність чіткої нормативної дефініції поняття "принципу" в кримінальному судочинстві, в юридичній літературі є загальноновизнаним погляд про те, що принципи кримінального судочинства – це закріплені в законі основоположні ідеї, начала, що мають нормативно-правовий характер. Але таке визначення принципів не є повним, бо не вказує на те в ході якої діяльності ці ідеї повинні реалізуватися. Принципи, що стосуються кримінального судочинства, відображають найсуттєвіші його сторони, його завдання, характер та систему процесуальних форм, стадій, інститутів, що забезпечують справедливе відправлення правосуддя в кримінальних справах, ефективний захист особи, інтересів суспільства від злочинних посягань [5, 18]. Й однією з кримінально-процесуальних сторін діяльності є саме доказова діяльність, в ході якої реалізуються певні принципи.

Не викликають суперечок загальні питання щодо формування принципів в загальній системі, їх зв'язок одне з одним та постійна взаємодія всіх принципів одне з одним.

З нашої точки зору, принципи не тільки взаємодіють одне з одним і складають єдину систему, але й об'єднують різні види діяльності під час кримінально-процесуального судочинства – доказову діяльність, оперативно-розшукову діяльність.

Доказова діяльність у кримінальному судочинстві, виконуючи пізнавальну функцію, зумовлену гносеологічною природою, озброює правозастосовників сукупністю засобів, за допомогою яких з'ясовуються всі необхідні обставини справи, забезпечує правильність і точність передачі державної волі, вираженої в нормах права. Це, в свою чергу, сприяє винесенню законного й обґрунтованого правозастосовного акта й законності самої діяльності державних органів, які ведуть кримінальний процес [3, 207].

Питання класифікації принципів, критерії класифікації та поділ їх в певні системи викликає дискусії серед вчених та різноманіття думок з цього приводу.

Однією з найпоширеніших концепцій визнається теорія за якою в кримінальному судочинстві виокремлюють декілька систем принципів,

які тісно пов'язані між собою. Такими є система за якою принципи класифікуються за критерієм дії принципів в певних галузях права: в загально-правові принципи, дія яких поширюється на всі галузі права, загально-процесуальні принципи, які діють у кількох галузях права та кримінально-процесуальні принципи, які діють безпосередньо у кримінально-процесуальному праві. Має місце система за якою, принципи класифікуються в залежності від їх регламентації в Конституції України: на конституційні принципи й такі, що не регламентовані конституцією. Але ні одна з цих систем класифікації принципів не виділяє принципи, які діють безпосередньо в доказовому праві, чи пов'язані з ним.

Слід погодитися з точкою зору вчених-цивілістів, які зараховують принципи, які діють в цивільно-процесуальному праві безпосередньо й до принципів доказування [4, 67]. На жаль теорія кримінально-процесуального права не виокремлює принципи, які реалізуються саме в доказовій діяльності, тому й не визначають такі, що можуть бути віднесені безпосередньо до неї.

Конституційні принципи є загально-правовими, але цікавим є те що, з доказовим правом їх не пов'язують, хоча їх реалізація знаходиться у тісному взаємозв'язку з доказовою діяльністю. Порушення принципів, закріплених в конституції України тягне за собою втрату доказів взагалі, або неможливість використання їх у справі.

Наприклад, дія загально-правового принципу законності з приводу доказової діяльності, доцільно було б розглядати з точки зору збирання доказів, засобів їх отримання, перевірки та оцінки, що мають здійснюватися у відповідності до закону. Застосуванні засобів збирання доказів, які не вказані в законі, одержання свідчень з невизначених джерел, отримання доказів та їх перевірки особами, які не мають на це право, безперечно є порушенням закону. Такі порушення закону, в свою чергу, ведуть до недопустимості доказів, отриманих таким шляхом, втрачається основна ознака доказу й відповідно сам доказ. Тобто, принцип законності реалізується під час збирання (формування) доказів, їх перевірки.

Такі принципи кримінального судочинства, як недоторканість особи, недоторканість житла, охорона особистого життя громадян, таємниця листування, телефонних розмов і телеграфних повідомлень, банківських вкладів та рахунків, презумпція невинуватості, право особи на захист та інші, є водночас й гарантіями захисту прав та свобод особи під час кримінального судочинства. Ці принципи мають реалізуватися під час досудового слідства при збиранні та перевірці доказів, при проведенні слідчих дій. Тобто, їх реалізація можлива саме під час доказової діяльності.

З наведеного, можна зробити висновок про те, що принципи кримінального судочинства є й принципами доказової діяльності. Вони визна-

чають основоположні ідеї, начала, доказової діяльності, її найсуттєвіші сторони, характерні ознаки, процесуальну форму й мають нормативно-правовий характер.

Висвітлюються в кримінальному процесі й принципи, які притаманні безпосередньо доказовій діяльності, або пов'язані з нею: принцип безпосереднього дослідження доказів; принцип оцінки доказів за внутрішнім переконанням; забезпечення підозрюваному, обвинувачуваному і підсудному права на захист; всебічне, повне і об'єктивне дослідження обставин справи; принцип презумпції невинуватості, тощо.

Посидуючи вище викладене, можна зробити висновок про те, що системи принципів, які пропонуються в юридичній літературі не є досконалими й потребують певних доповнень. Насамперед, вважаємо за можливе включити в класифікаційну систему принципів, принципи доказової діяльності.

Крім того, слід мати на увазі, що порушення будь-якого з принципів кримінального судочинства під час збирання, перевірки чи оцінки доказів веде до визнання доказу недопустимим і таким, що не можливо використовувати у справі.

Дослідження цього питання є важливим у зв'язку з останніми концепціями реформування кримінального судочинства. В юридичній літературі все частіше при дослідженні питань доказування вимальовуються пропозиції щодо введення в законодавство визначення допустимих й недопустимих доказів та умови допустимості доказів. З нашої точки зору, визначити допустимість, або недопустимість доказів не можливо без врахування дії принципів в доказовій діяльності.

Використана література:

1. Конституція України.
2. Кримінально-процесуальний кодекс України.
3. Капліна О. Принцип правозастосовного тлумачення норм кримінально-процесуального права // Вісник Академії правових наук України № 2 (53). – С. 207.
4. Фурса С.Я., Цюра Т.В. Докази й доказування у цивільному процесі: Науково-практичний посібник. (серія: Процесуальні науки). – К.: Видавець Фурса С.Я., К Н Т, 2005. – 256 с. – С. 67.
5. Кучипська О.П., Кучинська О.П. Кримінальний процес України: Навч. посіб. – К.: Прецедент, 2007. – 202 с. – С. 18.

Стаття надійшла до редколегії 20.04.2010 р.

УДК 343.131:343.102
Р.М. Шехавцов

ПОНЯТТЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті на підставі аналізу визначень кримінально-процесуальної діяльності, її співвідношення з кримінальним процесом запропоновано авторське визначення поняття кримінально-процесуальної діяльності.

Ключові слова: кримінальний процес, процесуальна дія, суб'єкт кримінального процесу, кримінально-процесуальна діяльність.

В статье на основе анализа определений понятия уголовно-процессуальной деятельности, ее соотношения с уголовным процессом предложено авторское определение понятия уголовно-процессуальной деятельности.

Ключевые слова: уголовный процесс, процессуальное действие, субъект уголовного процесса, уголовно-процессуальная деятельность.

In the article on the ground of the analyses the essence of criminal procedure activity, it's comprehension to the criminal procedure gived the definition of criminal procedure activity.

Key words: criminal procedure, procedure act, criminal procedure subject, criminal procedure activity.

Співставлення існуючих на сьогодні двох проектів кримінально-процесуального кодексу України, що за цілим рядом положень кардинально відрізняються не тільки від чинного КПК України, але й між собою, численна їх критика, що лунає на сторінках спеціальних видань, свідчить про різне розуміння як в теорії так і на практиці змісту нормативного забезпечення кримінально-процесуальної діяльності суб'єктів кримінального процесу. На нашу думку, це виводить до числа актуальних на сьогодні питання щодо змісту та сутності кримінально-процесуальної діяльності, проблемність якого визначає відсутність єдності серед вчених-процесуалістів поглядів щодо них, аналізу яких і присвячена ця стаття.

В теорії кримінального процесу поняття кримінально-процесуальної діяльності пов'язане в першу чергу з формуванням уявлень про зміст та сутність кримінального процесу (кримінального судочинства).

З часів Древнього Риму кримінальний процес розглядався як визначений, в залежності від різновиду вчиненого злочину, порядок здійснення певними учасниками суду взаємопов'язаних між собою дій - від подання потерпілим позову до суду до проголошення вироку та його виконання. Головною метою правосуддя, зокрема й у кримінальному процесі, визначалося встановлення справедливості (Дигести Юстиніана 1.1.1.1.

(Ульпіан))¹. Ще тоді сформувався розуміння того, що ґрунтується правосуддя на законі, який виступає "мірилом справедливого та несправедливого, який наказує робити те, що повинно бути зроблене, та забороняє робити те, що не повинно бути зроблене" (Дигести Юстиніана 1.3.2. (Марціан))². Закон повинен містити те, що може бути застосоване у більшості випадків, а не в одному чи двох (Дигести Юстиніана 1.3.3. (Помпоній), 1.3.4., 1.3.5. (Цельс), 1.3.6. (Павел)), та не для однієї особи, а загальним чином (Дигести Юстиніана 1.3.8. (Ульпіан))³. Основою правосуддя є пізнання людських справ, відрізняючи справедливе від несправедливого, дозволене від не дозволеного (Дигести Юстиніана 1.1.1.1., 1.1.10.2. (Ульпіан))⁴, а засобами пізнання виступають докази (показання свідків та документи), за допомогою яких пояснюється справа (Дигести Юстиніана 22.3., 22.4.1., 22.4.2. (Павел), 22.5.)⁵.

На протязі багатомісячної історії кримінального процесу розбудовувався як система передбачених законом дій по здійсненню правосуддя в кримінальному судочинстві, виходячи із розуміння змісту публічних, приватних прав та інтересів в кримінальному судочинстві, співвідношення між ними, а також методів правового регулювання кримінально-процесуальних правовідносин, що у доктрині науки кримінального процесу ще в кінці 19-го на початку 20-го сторіччя були визначені як змагальний, інквізиційний (розшуковий) та змішаний тип (форма) кримінального процесу ⁶.

---

¹ Див., наприклад: Перетерский И.С. Дигесты Юстиниана. Очерки по истории составления и общая характеристика / И.С. Перетерский. - М.: Юрид. лит-ра, 1956. - С. 101; Памятники Римского права: Законы XII таблиц. Институция Гая. Дигесты Юстиниана. - М.: Зерцало, 1997. - С. 157.

² Див.: Памятники Римского права: Законы XII таблиц. Институция Гая. Дигесты Юстиниана. - М.: Зерцало, 1997. - С.166.

³ Див.: Там само. - С. 166.

⁴ Див.: Там само. - С. 159.

⁵ Див.: Там само. - С. 520-526.

⁶ Див., наприклад: Случевский В. Учебник русского уголовного процесса. Судостройство - судопроизводство. / Владимир Случевский. - 2-е изд., перед. и доп. - С.-Пб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1895. - С. 36-45; Фойницкий И.Я. Курс уголовного судопроизводства [под общ. ред. А.В. Смирнова]. / Иван Яковлевич Фойницкий. - [репринт третьего изд., 1910]. - С.-Пб.: "АЛЬФА", 1996. - Т. 1. - 1996. - С. 17-39, 59-141; Тальберг Д.Г. Русское уголовное судопроизводство: в 2 т. / Дмитрий Германович Тальберг. - К.: Типо-литография Т-ва И.Н. Кушнерев и Ко, 1889-1891. - Т. 1. - 1889. - С.22-28; Духовской М.В. Русский уголовный процесс / М.В. Духовской - М.: Склад изд. в кн. маг. М.В. Клюкина, 1905. - С.13-24, 80-127, 137-162; Позднышев С.В. Элементарный учебник русского уголовного процесса. / С.В. Позднышев. - М. 1913. - С. 12-19; Уголовное судопроизводство: Пособие к лекциям Н.Н. Розина. - [второе изд., измен. и доп.] - С.-Пб.: Изд. юрид. кн. склада "Право", 1914. - С. 41-74, 341-356.

Ми не будемо вдаватися до детального аналізу кожного з типів (форм, моделей) кримінального процесу за їх законодавчими джерелами та науковими узагальненнями, а відмітимо, виходячи з контексту нашого дослідження, головне – без розуміння кримінального процесу як юридичної діяльності, що є системою формалізованих нормами закону процесуальних дій суб'єктів кримінального процесу, розподілених по досудових та судових стадіях кримінального судочинства, спрямованих на пізнання події злочину певними способами та засобами, результати здійснення яких виступають в якості підстав для прийняття процесуальних рішень по кримінальній справі за для забезпечення вирішення завдань кримінального судочинства, було б неможливим укладання жодного кримінально-процесуального кодексу як систематизованого законодавчого акту, що регулює порядок та зміст провадження по кримінальним справам та правовідносини, що при цьому виникають. Саме це й виступило в якості одного з основних чинників виникнення до революції та подальшого розвитку у радянській та пострадянській теорії кримінального процесу концепції, що однією із змістовних складових кримінального процесу є кримінально-процесуальна діяльність¹.

Існуючі в літературі визначення поняття кримінально-процесуальна діяльність формувалися в результаті предметних досліджень:

- *функцій кримінального процесу та дій його суб'єктів, виходячи з їх процесуальних прав та обов'язків*. Так, Р.Д. Рахунов одним з перших визначав її як сукупність або систему дій, здійснюваних учасниками (суб'єктами)

---

¹ Див., наприклад: Полянский Н. Цель уголовного процесса / Николай Полянский. – Ярославль, 1919. – С. 32; Вышинский А.Я. Курс уголовного процесса / Андрей Януарьевич Вышинский. – М.: Юрид. изд-во Наркомюста РСФСР, 1927. – С. 12; Чельцов М.А. Советский уголовный процесс: учебн. / Михаил Александрович Чельцов. – М.: Юрид. изд-во Мин. юстиции, 1948. – С. 10; Строгович М.С. Уголовное преследование в советском уголовном процессе / Михаил Соломонович Строгович. – М., 1951. – С. 18, 36; Полянский Н.Н. Вопросы теории советского уголовного процесса / Николай Николаевич Полянский. – М.: Тип. Моск. ун-та, 1956. – С. 45-47; Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса: в 2 т. / Михаил Соломонович Строгович. – М.: Изд-во "Наука", 1968. – Т. 1: Основные положения науки советского уголовного процесса. – 1968. – С. 29-30 (470 с.); Советский уголовный процесс: учебн. / [под ред. Д.С. Карева]. – М.: Юрид. лит-ра, 1975. – С. 7; Советский уголовный процесс: учебн. / [под общ. ред. М.И. Бажанова и Ю.М. Грошевого]. – К.: Выща школа, 1983. – С. 7, 12; Михеенко М.М. Кримінальний процес України: навч. вид. / Михеенко М.М., Нор В.Т., Шибіко В.П. – 2-е вид., переробл. і доповн. – К.: "Либішь", 1999. – С. 4, 11-13; Кримінальний процес України: підруч. / [за ред. Ю.М. Грошевого, В.М. Хотенця]. – Х.: Вид-во Право, 2000. – С. 14-19; Удалова Л.Д. Кримінальний процес України: загальна частина: навч. пос. / Лариса Давидівна Удалова. – К.: Кондор, 2005. – С. 7-9; Коваленко Є.Г. Кримінальний процес України: підруч. / Коваленко Є.Г., Маларенко В.Т. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – С. 6-7.

кримінального процесу у встановленому кримінально-процесуальним законом порядку і з огляду наданих їм прав та покладених на них обов'язків¹. М.С. Строгович, вважав кримінально-процесуальною діяльністю сукупність дій учасників кримінального процесу: суду, прокуратури й органів дізнання та слідства, обвинуваченого і його захисника, потерпілого і його представника, що вчиняються у встановленому процесуальним законом порядку². В.В. Вандишев – що кримінально-процесуальна діяльність це врегульована кримінально-процесуальним законодавством система активних дій учасників кримінального процесу при визначальній ролі органів дізнання, слідчого, прокурора та суду³. Такої ж думки підтримується і Є.Б. Мизуліна⁴;

- *цлей кримінального процесу та засобів їх досягнення*. П.С. Елькінд описувала кримінально-процесуальну діяльність як систему врегульованих нормами кримінально-процесуального права дій відповідних суб'єктів по порушенню, розслідуванню, розгляду і вирішенню справ про злочини⁵;

- *співвідношення правоохоронної, оперативно-розшукової та кримінально-процесуальної діяльності*. Зокрема, Т.В. Зеленська визначила кримінально-процесуальну діяльність як діяльність учасників кримінального судочинства, що здійснюється у формі правовідносин, спрямована на захист прав та законних інтересів осіб та організацій, потерпілих від злочинів, а також особистості – від незаконного та необґрунтованого засудження, обмеження її прав та свобод, шляхом реалізації прав та виконання обов'язків її учасників⁶;

- *змісту діяльності із здійснення правосуддя*. З.Ф. Коврига писала, що "кримінально-процесуальна діяльність це складна єдність багатьох її складових компонентів (суб'єктів та учасників, цілей і результатів, дій і

---

¹ Див.: Рахунов Р.Д. Участники уголовного-процессуальной деятельности по советскому праву / Р.Д. Рахунов. - М.: Госюриздат, 1961. - С. 23.

² Див.: Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса: в 2 т. / Михаил Соломонович Строгович. - М.: Изд-во "Наука", 1968. - Т. 1: Основные положения науки советского уголовного процесса. - 1968. - С. 181-182.

³ Див.: Вандышев В.В. Уголовный процесс: курс лекций / В.В. Вандышев. - С.-Пб.: Питер, 2002. - С. 24.

⁴ Див.: Мизулина Е.Б. О моделировании уголовного-процессуальной деятельности / Е.Б. Мизулина. - Ярославль: Изд-во Яросл. ун-та, 1989. - С. 15-16.

⁵ Див.: Элькин П.С. Цели и средства их достижения в советском уголовно-процессуальном праве / П.С. Элькин. - Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1976. - С. 10.

⁶ Див.: Зеленская Т.В. Соотношение уголовного-процессуальной и оперативно-розыскной деятельности: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Татьяна Викторовна Зеленская. - Иркутск, 2007. - С. 29.

операцій, засобів та способів їх вчинення), що внутрішньо диференційовані та не тільки функціонально взаємодіють, але й органічно поєднані між собою за допомогою процедурно-часових (стадій процесу) та структурних, управлінських, координаційних та субординаційних зв'язків та відносин¹. Л.Д. Кокорев розумів під кримінально-процесуальною діяльністю – систему дій певного кола учасників кримінального судочинства, спрямованих на вирішення найближчих процесуальних задач²;

- діяльності органів внутрішніх справ у кримінальному процесі. З цих позицій В.І. Галаган визначив її як регламентовану законом діяльність органів дізнання та досудового слідства щодо реалізації своїх повноважень при проведенні процесуальних дій по розкриттю злочинів на досудових стадіях процесу, в результаті здійснення яких виникають, змінюються або припиняються кримінально-процесуальні відносини, визначається сукупність доказів, необхідних для встановлення істини³;

В теорії кримінального процесу також є численні визначення кримінально-процесуальної діяльності, автори яких виходять із його загальних засад. Так. В.Г. Дрьомов зазначав, що кримінально-процесуальна діяльність – це сукупність дій, що вчиняються у встановленому законом порядку державними органами, посадовими особами, учасниками процесу, переліченими в законі, а також іншими особами, що залучені у сферу кримінального судочинства⁴. А.Я. Дубинський – кримінально-процесуальна діяльність значною мірою виражається в системі дій державних органів, уповноважених здійснювати боротьбу зі злочинністю, з порушення, розслідування і розгляду справ про злочини⁵. П.А. Лупинська – "кримінально-процесуальна діяльність складається з системи процесуальних дій, в

---

¹ Див.: Коврига З.Ф. Судебная деятельность и судебная практика: понятие, структура, соотношение / З.Ф. Коврига // Юридические записки / [под ред. К.А. Паныко]. – Воронеж, 1999. – Вып. 8: Российское уголовное законодательство: проблемы теории и практики. – С. 126.

² Див.: Кокорев Л.Д. Участники правосудия по уголовным делам / Л.Д. Кокорев. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1971. – С. 49-50.

³ Див.: Галаган В.І. Проблеми вдосконалення кримінально-процесуальної діяльності органів внутрішніх справ України: моногр. / Володимир Іванович Галаган. – К.: Нац. акад. внутр. справ, 2002. – С. 43; Галаган В.І. Правові та криміналістичні проблеми вдосконалення кримінально-процесуальної діяльності (на матеріалах органів внутрішніх справ України): дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09 / Володимир Іванович Галаган. – К., 2003. – С. 35.

⁴ Див.: Дремов В. Г. Уголовно-процессуальная деятельность: сущность и основные черты / В.Г. Дремов // Правоведение. -1978. - № 3. - С. 104.

⁵ Див.: Дубинский А.Я. Понятие, структура и содержание уголовно-процессуальной деятельности / А.Я. Дубинский // Проблемы социалистической законности. Республиканский межведомственный научный сборник. – Х., 1989. – Вып. 24. – С. 47.

яких окрім органів держави (посадових осіб) приймають участь особи, що в тій чи іншій якості залучаються до провадження по справі"¹. Л.І. Малахова - кримінально-процесуальною діяльністю є система цілеспрямованих дій окремих учасників кримінального судочинства, що здійснюється в межах наданих їм кримінально-процесуальним законом прав та покладених обов'язків². Є.Д. Лук'янчиков кримінально-процесуальну діяльність визначає як сукупність здійснюваних у встановленому кримінально-процесуальним законом дій учасників кримінального процесу: суду, прокуратури, органів слідства і дізнання, обвинуваченого та його захисника, потерпілого і його представника, які пов'язані із встановленням істини в кримінальній справі³.

Аналіз наведених визначень кримінально-процесуальної діяльності у порівнянні із загальноновизнаними уявленнями про зміст та структуру людської діяльності, що включає в себе мету, засоби, суб'єкта, результат та сам процес діяльності⁴, приводить до виділення ряду недоліків, що впливають на можливість їх використання в якості засобів явного вираження у стислій формі сучасних знань про кримінально-процесуальну діяльність та її форми прояву, а саме:

- Т.В. Зеленська та В.І. Галаган визначають кримінально-процесуальну діяльність як діяльність суб'єктів кримінального процесу, порушуючи при цьому логічне правило "кола", що встановлює неприпустимість визначення поняття через саме себе;

- інші автори, вірно вказуючи що кримінально-процесуальною діяльністю є система дій, використовують для їх визначення абстрактні та неконкретні поняття "дії учасників (суб'єктів) кримінального процесу" (Р.Д. Рахунов, М.С. Строгович, В.Г. Дрьомов), дії учасників кримінального процесу, які пов'язані із встановленням істини в кримінальній справі (Є.Д. Лук'янчиков), "активні дії учасників кримінального процесу" (В.В. Вандишев, Є.Б. Мізуліна), "дії відповідних суб'єктів по порушенню, розслідуванню, розгляду і вирішенню справ про злочини" (П.С. Елькінд,

---

¹ Уголовно-процесуальное право Российской Федерации: учебн. / [отв. ред. П.А. Лупинская]. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Юристъ, 1997. - С. 6.

² Див.: Малахова Л.И. Уголовно-процесуальна діяльність: общіе положення: Дис. ... канд. юрид. наук 12.00.09 / Людмила Ивановна Малахова. - Воронеж, 2002. - С. 48-49.

³ Див.: Лук'янчиков Є.Д. Методологічні засади інформаційного забезпечення розслідування злочинів: моногр. / Євгеній Дмитрович Лук'янчиков. - К.: Нац. акад. внутр. справ, 2005. - С. 112

⁴ Див.: Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность: избранные психологические произведения в 2-х т. / А.Н. Леонтьев. - М.: Педагогика, 1983. - Т. 2. - 320 с.; Философский энциклопедический словарь / [ред. колл. - С.С. Аверинцев, Э.А. Араб-Оглы, Л.Ф. Ильичев и др.] - 2-е изд. - М.: "Советская энциклопедия", 1989. - С. 160.

А.Я. Дубинський), "дії певного кола учасників кримінального судочинства, спрямовані на вирішення найближчих процесуальних задач" (Л.Д. Кокорев), "цілеспрямовані дії окремих учасників кримінального судочинства" (Л.І. Малахова). П.А. Лупинська конкретно вказує, що кримінально-процесуальна діяльність складається з системи процесуальних дій. Однак, по-перше, використання цього терміну, на нашу думку, залишає поза межами об'єму поняття кримінально-процесуальної діяльності дії, що ґрунтуються на гносеологічних методах та закономірностях, пов'язаних з пізнавальною діяльністю людини під час збирання, дослідження та оцінки доказів (наприклад, висунення версій, тактичні прийоми проведення окремих слідчих дій, прийоми застосування засобів криміналістичної техніки) і не підлягають прямій нормативно-правовій регламентації, а здійснюються відповідно до принципів кримінального процесу, головним з яких є принцип законності¹. А по-друге, М.М. Михеєнко, розкриваючи зміст кримінально-процесуальної діяльності, вірно вказав, що її складає система не тільки процесуальних дій, але й процесуальних рішень органів досудового розслідування, прокурора, судді, суду та інших суб'єктів кримінального процесу²;

- в переважній більшості наведених визначень кримінально-процесуальної діяльності відсутнє відображення цілей та результатів цієї діяльності. Певне виключення складають визначення В.І. Галагана, в якому він виділив результати цієї діяльності у вигляді "виникнення, зміни або припинення кримінально-процесуальних відносин, визначення сукупності доказів, необхідних для встановлення істини", а також З.Ф. Ковриги, яка в переліку складових компонентів кримінально-процесуальної діяльності вказала, що одними з них є цілі та результати, без їх конкретизації. Встановлення істини, якою, як писав М.С. Строгович, є повна та точна відповідність дійсності висновків слідства та суду про обставини кримінальної справи, що розглядається, про винність або невинність притягнутих до кримінальної відповідальності осіб³, визначене в доктрині теорії кримінального процесу в якості цілі як кримінального

¹ Див., наприклад: Кримінальний процес України: підруч. / [за ред. Ю.М. Грошевого, В.М. Хотенця]. - Х.: Вид-во Право, 2000. - С. 52-79; Белкин Р.С. Курс криминалистики: Общая теория криминалистики / Рафаил Самуилович Белкин. - М.: Юрист, 1997. - Т. 1. - 1997. - С. 237-238, 247-250.

² Див.: Михеєнко М.М. Поняття і завдання кримінального процесу як діяльності компетентних органів і посадових осіб // Михеєнко М.М. Кримінальний процес України: навч. вид. / Михеєнко М.М., Нор В.Т., Шибіко В.П. - 2-е вид., переробл. і доповн. - К.: "Либіш", 1999. - С. 11.

³ Див.: Строгович М.С. Учение о материальной истине в уголовном процессе / Михаил Соломонович Строгович. - М., Л.: Изд-во Акад. наук СССР, 1947. - С.14.

процесу в цілому, так і кримінально-процесуальної діяльності¹, а досягнення цієї цілі відбувається шляхом вирішення основних завдань кримінального судочинства, що визначені у ст. 2 КПК України;

- у наведених визначеннях не відображені процес та умови кримінально-процесуальної діяльності, що впливають з її правової регламентації та особливостей пізнавальної діяльності у кримінальному процесі. А саме, в кримінально-процесуальному законі розвиток кримінально-процесуальної діяльності представлений у вигляді стадій кримінального процесу, щодо яких чітко визначені їх учасники, строки проведення, момент початку та завершення в залежності від результатів певних процесуальних дій та рішень, що приймаються на підставі зібраних фактичних даних про обставини розслідуваної події та причетних до неї осіб і відображаються у відповідних процесуальних та інших документах, що містяться в матеріалах справи (наприклад, початок стадії порушення кримінальної справи визначений отриманням вповноваженими посадовими особами органів державної влади із встановлених ч.1 ст. 94 КПК України джерел даних, які вказують на наявність ознак злочину, а завершення, в залежності від перевірки цих даних у встановлені ч. 2 або 4 ст.97 КПК України строки, прийняттям процесуальних рішень про порушення, відмову в порушенні кримінальної справи або направлення заяви або повідомлення за належністю²).

З урахуванням наведених зауважень кримінально-процесуальну діяльність можна визначити як систему процесуальних та інших дій суб'єктів кримінального процесу по пізнанню події злочину, захисту прав та законних інтересів фізичних та юридичних осіб відповідними до закону способами та засобами, що відображаються в процесуальних та інших документах та виступають в якості підстав для прийняття процесуальних рішень, спрямованих на вирішення завдань кримінального судочинства.

Поняття кримінально-процесуальної діяльності займає одне з найважливіших місць в системі понять теорії кримінального процесу, від

---

¹ Див.: Строгович М.С. Учение о материальной истине в уголовном процессе / Михаил Соломонович Строгович. - М., Л.: Изд-во Акад. наук СССР, 1947. - С.14-15; Элькинц П.С. Цели и средства их достижения в советском уголовно-процессуальном праве / П.С. Элькинц. - Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1976. - С.33; Алексеев Н.С. очерк развития науки советского уголовного процесса / Алексеев Н.С., Даев В.Г., Кокорев Л.Д. - Воронеж, 1980. - С.46; Басков В.И. Истина в уголовном судопроизводстве / В.И. Басков // Вестник Московского университета. Сер. II. Право. - 1995. - №3. - 1995. - С.36; Грошевий Ю.М. Докази і доказування у кримінальному процесі: наук.-практ. пос. / Грошевий Ю.М., Стахівський С.М. - К.: КНТ, вид. Фурса С.Я., 2006. - С.5-18 та ін.

² Див. докладно про стадії кримінального процесу України, наприклад: Лобойко Л.М. Стадії кримінального процесу: навч. пос. / Леонід Миколайович Лобойко. - К.: Центр навч. літ-ри, 2005. - 176 с.

повноти та ясності якого залежить відповідне розкриття змісту та сутності кримінального процесу як діяльності його суб'єктів, глибина та критичність аналізу досвіду нормативно-правового регулювання цієї діяльності як у нас так і в інших державах, з метою визначення напрямів за якими воно потребує свого реформування в Україні.

Стаття надійшла до редколегії 01.03.2010 р.

УДК 351.779

А.Л. Правдюк

**УДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ
ОРГАНІВ, ЯКІ ЗДІЙСНЮЮТЬ КОНТРОЛЬ
ТА НАГЛЯД У СФЕРІ ЕФЕКТИВНОГО
ВИКОРИСТАННЯ ЕНЕРГЕТИЧНИХ РЕСУРСІВ
ТА ЕНЕРГОЗБЕРЕЖЕННЯ**

Обґрунтовано необхідність змін до деяких адміністративно-правових норм, які регламентують контроль-наглядову діяльність окремих спеціально уповноважених суб'єктів щодо контролю за станом енергетичних ресурсів та енергозбереження.

Ключові слова: *контроль, нагляд, енергетичні ресурси, енергозбереження.*

Обосновано необходимость внесения изменений к некоторым административно-правовым актам, которые регламентируют контроль-надзорную деятельность специально уполномоченных субъектов, относительно контроля за состоянием энергетических ресурсов и энергосбережения.

Ключевые слова: *контроль, надзор, энергетические ресурсы, энергосбережение.*

Grounded necessity of changes to some administrativ-legislative norms which regulate control-observant activity of specially plenipotentiary in relation to control after the state of power resources and energy-savings.

Key words: *control, supervision, power resources, energy-savings.*

До розгляду питань контроль-наглядової діяльності в різних сферах суспільного життя в процесі вивчення проблем адміністративного права різного часу звертались як вітчизняні, так і російські вчені, серед яких слід назвати О.Ф. Андрійка, О.В. Баклана, В.М. Горшеньова, В.І. Курила та багатьох інших науковців-правників.

У пропонованій статті ми маємо на меті проаналізувати деякі адміністративно-правові норми, які регламентують контроль-наглядову діяльність окремих спеціально уповноважених суб'єктів щодо контролю за станом енергетичних ресурсів та енергозбереження; та на підставі цьо-

го внести власні пропозиції та доповнення до деяких чинних нормативно-правових актів у царині енергетичних ресурсів та енергозбереження;

Насамперед розглянемо співвідношення понять "контроль" та "нагляд".

Залежно від об'єкта, методу та мети впливу Л.В. Коваль розмежовує ці поняття, вважаючи, що мета контрольної діяльності та нагляду є спільною. Це дотримання (виконання) законодавчих актів; поновлення порушених діянням правовідносин; забезпечення притягнення винних до юридичної відповідальності. Якщо об'єктом контрольної діяльності є дії фізичних осіб у зв'язку з виконанням ними юридичних актів, загальнообов'язкових правил, також перевірка фактичної наявності цінностей, то нагляд має здійснюватися за законністю юридичних актів, загальнообов'язкових правил, інструкцій, інших актів. Методи контрольної діяльності передбачають як відмову у схваленні, так і скасування акта під час перевірки. Контроль може бути попереднім, превентивним (до приведення акта у виконання), поточним (у вигляді перевірки, обліку, обстеження, фактичної ревізії, спостереження) та завершальним (відмова у схваленні акта, скасування такого в перебігу перевірки). Для нагляду ж характерний подальший контроль із призупиненням акта з вимогами щодо усунення порушень закону [1, с. 163].

На нашу думку, означена характеристика контролю і нагляду В. Ковалю найбільш яскраво розкриває сутність та співвідношення цих понять залежно від об'єкта та методу адміністративно-правового регулювання суспільних відносин у конкретній галузі суспільного життя та мети впливу суб'єкта, який здійснює контроль (нагляд) у цій галузі.

Так, усі суб'єкти, що забезпечують ефективне використання енергетичних ресурсів керуються Законом "Про альтернативні види палива", який визначає правові, соціальні, економічні, екологічні, й організаційні принципи виробництва, видобутку і споживання альтернативних видів рідкого і газового палива на основі залучених нетрадиційних джерел і видів енергетичної сировини і спрямованих на створення необхідних умов для розширення виробництва і споживання цих видів палива в Україні та іншими законами України та нормативно-правовими актами.

Державний контроль за ефективним використанням енергетичних ресурсів здійснює Міністерство палива та енергетики, НАЕР та інспекція НАЕР Мінпаливенерго України у своїй діяльності керується Конституцією України, законами України, актами Президента України, Кабінету Міністрів України, а також цим Положенням. У межах своїх повноважень Мінпаливенерго України організовує викопання актів законодавства, здійснює контроль за їх реалізацією. Мінпаливенерго України узагальнює практику застосування законодавства з питань, що належать до його ком-

петенції, розробляє пропозиції щодо вдосконалення законодавства і в установленому порядку вносить їх на розгляд Президентів України, Кабінету Міністрів України.

Серед основних завдань Міністерства палива та енергетики слід, зокрема виділити :

- Державне управління паливно-енергетичним комплексом; забезпечення реалізації державної політики в паливно-енергетичному комплексі;
- забезпечення енергетичної безпеки держави;
- розроблення пропозицій щодо вдосконалення економічних важелів стимулювання розвитку паливно-енергетичного комплексу;
- участь у формуванні, регулюванні та вдосконаленні ринку паливно-енергетичних ресурсів [2].

Продовжуючи аналіз повноважень органів, які здійснюють контроль та нагляд у сфері ефективного використання енергетичних ресурсів та енергозбереження, розглянемо роль та місце в цьому процесі Національного агентства України з питань забезпечення ефективного використання енергетичних ресурсів В Україні спеціально уповноваженим органом центральної виконавчої влади з питань забезпечення реалізації державної політики у сфері ефективного використання енергетичних ресурсів та енергозбереження є Національне агентство України з питань забезпечення ефективного використання енергетичних ресурсів (НАЕР). В процесі виконання своїх функцій агентство керується Конституцією України, законами України, постановами Верховної ради України, Указами Президента України, актами Кабінету міністрів України та положенням про Національне агентство України з питань забезпечення ефективного використання енергетичних ресурсів затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 3 квітня 2006 р. № 412.

Основними завданнями НАЕР є:

- проведення єдиної державної політики у сфері ефективного використання енергетичних ресурсів та енергозбереження;
- забезпечення збільшення частки альтернативних видів палива у балансі попиту та пропонування енергоносіїв;
- створення державної системи моніторингу виробництва, споживання, експорту та імпорту енергоносіїв, удосконалення системи обліку та контролю за споживанням енергетичних ресурсів;
- забезпечення функціонування єдиної системи нормування питомих витрат енергетичних ресурсів у суспільному виробництві.

НАЕР має право:

- одержувати в установленому порядку від органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій інформацію для виконання покладених на нього завдань;

- залучати спеціалістів органів виконавчої влади, підприємств, установ та організацій (за погодженням з їх керівниками) для розгляду питань, що належать до його компетенції;
- скликати наради з питань, що належать до його компетенції;
- представляти Кабінет Міністрів України за його дорученням у міжнародних організаціях та під час укладення міжнародних договорів України.

НАЕР відповідно до покладених на нього завдань:

- 1) вносить в установленому порядку пропозиції щодо формування єдиної державної політики у сфері ефективного використання енергетичних ресурсів та енергозбереження і забезпечує її реалізацію;
- 2) бере участь у розробленні проєктів Державної програми економічного і соціального розвитку, Державного бюджету України, Програми діяльності Кабінету Міністрів України, інших прогностичних та програмних документів соціального та економічного розвитку України;
- 3) погоджує проєкти нормативно-правових актів з питань, що належать до його повноважень;
- 4) розробляє державні цільові, погоджує галузеві та місцеві програми у сфері ефективного використання енергетичних ресурсів, енергозбереження та альтернативних джерел енергії, здійснює контроль за виконанням державних цільових програм у цій сфері;
- 5) бере участь у розробленні державних і регіональних паливно-енергетичних балансів;
- 6) готує пропозиції щодо закупівель паливно-енергетичних ресурсів для державних потреб;
- 7) забезпечує створення системи моніторингу та державного контролю за ефективністю використання енергетичних ресурсів підприємствами, установами та організаціями;
- 8) організовує проведення державної експертизи з енергозбереження;
- 9) розробляє державні норми, правила та стандарти у сфері ефективного використання енергетичних ресурсів, енергозбереження та альтернативних джерел енергії;
- 10) виступає державним замовником науково-дослідних і проєктно-конструкторських робіт у сфері ефективного використання енергетичних ресурсів та енергозбереження;
- 11) бере участь у формуванні державної інвестиційної політики, виходячи з першочерговості заходів з ефективного використання енергетичних ресурсів та енергозбереження;
- 12) підтверджує в установленому порядку належність палива до альтернативного;

13) погоджує енергозберігаючі та енергоефективні проекти, що потребують фінансування з державного бюджету, та проводить моніторинг їх реалізації;

14) здійснює відповідно до законодавства функції з управління майном державних підприємств, установ та організацій, що належать до сфери його управління;

15) проводить кваліфікацію когенераційних установок;

16) забезпечує в межах своїх повноважень реалізацію державної політики щодо державної таємниці, здійснює контроль за її збереженням у центральному апараті Агентства, на підприємствах, в установах та організаціях, що належать до сфери його управління;

17) бере участь у межах своїх повноважень у налагодженні співробітництва України з Європейським Союзом та адаптації національного законодавства до законодавства Європейського Союзу;

18) провадить інформаційну діяльність з популяризації економічних, екологічних і соціальних переваг ефективного використання енергетичних ресурсів, альтернативних джерел енергії та видів палива, бере участь в освітній діяльності у цій сфері;

19) забезпечує запровадження та функціонування єдиної системи енергетичного аудиту та менеджменту з енергозбереження в Україні;

20) погоджує проекти спільного впровадження, які реалізуються відповідно до положень Кіотського протоколу, інвестиційні та інноваційні проекти із запровадження енергозберігаючих технологій і обладнання, у тому числі з будівництва заводів з виробництва альтернативних видів палива;

21) забезпечує функціонування системи енергетичного маркування електрообладнання побутового призначення;

22) бере участь у межах своїх повноважень у реалізації державної цінової та тарифної політики;

23) здійснює інші повноваження відповідно до законодавства. Структурним підрозділом у складі НАЕР є Державна інспекція з енергозбереження. Вона є урядовим органом державного управління, що діє у складі НАЕР і йому підпорядковується в своїй діяльності керується Конституцією та законами України, актами Президента України і Кабінету Міністрів України та наказами НАЕР [3].

Основними завданнями інспекції є :

у межах своєї компетенції бере участь у реалізації державної політики та здійснює державний контроль у сфері енергозбереження; виконує відповідно до законодавства контрольно-наглядові функції щодо використання паливно-енергетичних ресурсів та проводить державну експертизу об'єктів підприємств, установ та організацій незалежно від форми вла-

ності (далі – підприємства), перелік яких наведено у додатку до Положення про державну експертизу з енергозбереження, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 15 липня 1998 р. "Про державну експертизу з енергозбереження" проводить державну експертизу та видає висновок про відповідність енергозберігаючих заходів і енергоефективних проєктів, що вже впроваджені або перебувають на стадії розроблення та впровадження, критеріям енергозбереження; виконує регулятивні та дозвольно-реєстраційні функції щодо фізичних та юридичних осіб; здійснює у межах своєї компетенції контроль за додержанням норм законодавства у сфері енергозбереження, узагальнює практику його застосування та розробляє пропозиції щодо вдосконалення цього законодавства; сприяє підвищенню ефективності роботи з раціонального і економного витрачання електричної та теплової енергії, енергії пари, газу, інших видів органічного палива, нетрадиційних та відновлюваних джерел енергії на підприємствах і населенням; здійснює державний контроль за станом обліку паливно-енергетичних ресурсів, додержанням дисципліни газоспоживання та газопостачання, використанням автоматичних засобів регулювання споживання природного газу, наявністю і додержанням режимних або технологічних карт устаткування, використанням вторинних паливно-енергетичних ресурсів; реєструє в установленому порядку проєктні і налагоджувальні організації та видає їм для одержання ліцензій висновки щодо можливості виконання ними проєктних і налагоджувальних робіт на газоспоживальному обладнанні, здійснює контроль за якістю цих робіт; видає в межах своєї компетенції нормативно-технічну документацію; здійснює контроль за переведенням енергетичного обладнання на резервні види палива, наявністю і поповненням його резервних запасів на підприємствах, технічною готовністю енергетичних господарств до експлуатації; визначає та щороку переглядає технологічну брону газоспоживання підприємств-регуляторів; видає підприємствам, які є виробниками та споживачами паливно-енергетичних ресурсів, технічні умови на проєктування нового, реконструкцію діючого обладнання та систем комплексного вимірювання і обліку цих ресурсів, погоджує розроблені проєкти; проводить перевірку та видає висновки щодо відповідності приладів обліку і регулювання, систем комплексного вимірювання і обліку споживання зазначених ресурсів вимогам стандартів, проєктних рішень та виданих нею технічних умов; надає за результатами перевірки підприємств обов'язкові для виконання приписи стосовно усунення порушень і недоліків, зумовлених невиконанням вимог законодавства з енергозбереження щодо ефективного використання паливно-енергетичних ресурсів та контролює виконання цих приписів; бере участь у роботі комісії з атестації посадових осіб, спеціалістів та осіб, відповідальних

за стан газового господарства, працівників проєктних, налагоджувальних, газопостачальних та газозбутових організацій, викладачів навчальних комбінатів, функціональні обов'язки яких пов'язані з видобуванням, переробкою, виробництвом, транспортуванням, зберіганням та споживанням паливно-енергетичних ресурсів; здійснює контроль шляхом проведення комплексних перевірок стану обліку паливно-енергетичних ресурсів, що витрачаються для:

- виробництва продукції;
- надання послуг населенню (електро-, водо-, тепло-, газопостачання); видобування, переробки, виробництва, транспортування, зберігання та споживання зазначених ресурсів;

- здійснює контроль за впровадженням енергозберігаючих технологій та теплоізоляційних матеріалів під час будівництва і реконструкції підприємств, об'єктів житлово-цивільного призначення незалежно від форми власності; здійснює контроль за виконанням державних цільових, регіональних, місцевих та інших програм з енергозбереження та вносить пропозиції щодо виконання енергозберігаючих заходів з метою зменшення енергоємності продукції (послуг) та питомої частки паливно-енергетичних ресурсів в основному та допоміжному виробництві; аналізує стан використання паливно-енергетичних ресурсів підприємствами та приймає відповідні рішення; видає підприємствам рекомендації щодо пріоритетного фінансування енергозберігаючих заходів (витрат на науково-дослідні та дослідно-конструкторські розробки, виготовлення дослідних зразків та експериментальних установок, впровадження у виробництво високоефективних технологій, обладнання та матеріалів); бере участь у роботі технічних і державних комісій з прийняття в експлуатацію:

- обладнання, що використовує паливно-енергетичні ресурси та утилізує тепло, приладів обліку і регулювання, систем комплексного вимірювання та обліку споживання цих ресурсів;

- завершених будівництвом нових і реконструйованих підприємств, окремих об'єктів незалежно від форми власності, які використовують зазначені ресурси, в тому числі об'єктів житлово-цивільного призначення; надає підприємствам методичну та організаційну допомогу з питань енергозбереження; виконує інші функції, що випливають з покладених на Інспекцію завдань [4].

Звернувшись до повноважень національного агентства України з питань забезпечення ефективного використання енергетичних ресурсів (НАЕР), та Державної інспекції з енергозбереження доцільно звернути увагу на те що інспекція є структурним підрозділом НАЕР завданням якого є безпосереднє здійснення контрольних-наглядових функцій на місцях [4].

Аналізуючи вищезгадані нормативно правові акти та враховуючи той факт, що міністерства, інші центральні органи виконавчої влади та їх структурні підрозділи можуть видавати не тільки накази, а й інші нормативно правові акти, а саме: положення, інструкції, вказівки, рекомендації, інформаційні листи та ін. – пропонуємо внести відповідне доповнення до:

- після слова "наказами" в ст. 7 Положення про Національне агентство України з питань забезпечення ефективного використання енергетичних ресурсів додати "та іншими нормативно-правовими актами"

- відповідно після слова "наказами" в ст. 8 Положення про Державну інспекцію з енергозбереження також додати "та іншими нормативно-правовими актами".

На наш погляд, висловлені пропозиції щодо згаданих чинних нормативно-правових актів у сфері забезпечення ефективного використання енергетичних ресурсів певним чином уточнюють правовий статус згаданих органів.

Використана література:

1. Коваль Л.В. Адміністративне право: Курс лекцій. – К., Вентурі, 1996.
2. Основні завдання та функції Мінпаливенерго. <http://mpe.kmu.gov.ua>
3. Положення про Національне агентство України з питань забезпечення ефективного використання енергетичних ресурсів затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 3 квітня 2006 р. № 412. <http://mpe.kmu.gov.ua>
4. Положення про Державну інспекцію з енергозбереження затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 29 червня 2000 р. № 1039 / <http://mpe.kmu.gov.ua>
5. Про альтернативні види палива: Закон України від 14 січня 2000 року № 1391-XIV <http://zakon.rada.gov.ua>
6. Андрійко О. Ф. Контроль як функція державного управління: зміст, види та правове регулювання // Державне управління: теорія і практика. – К: Юрінком Інтер, 1998. – С. 221-222.
7. Баклан О.В. Контрольно-наглядова діяльність та адміністративний примус в сфері охорони праці: Навч. посібник. – К: Поліпром, 2003. – 168 с.
8. Горшенев В.М., Шахов И.Б. Контроль как правовая форма деятельности. – М.: Юридическая литература, 1987. – С. 54.
9. Курило В.І. Деякі питання змісту державного контролю у сільському господарстві України // Адвокат. – 2007'. – № 4. – С. 12-15.

Стаття надійшла до редакції 06.05.2010 р.

УДК 343.132

Р.В. Корякін

**ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ОБШУКУ
ЯК СКЛАДОВА ВИРІШЕННЯ ЗАВДАННЯ
ЩОДО ЗАХИСТУ ПОРУШЕНИХ ЗЛОЧИНОМ
МАЙНОВИХ ПРАВ ОСОБИ**

У статті розглядаються питання пов'язані із роллю обшуку у відновленні порушених злочином майнових прав особи та пропонуються шляхи підвищення його ефективності. Наводяться аргументи на користь підвищення оперативності проведення обшуків, більш активного використання допомоги потерпілих під час їхнього проведення. Викладено пропозиції щодо законодавчого закріплення доказового значення впізнання предметів, виявлених у ході обшуку, що відбувався за участю потерпілого.

Ключові слова: *обшук, повторний обшук, потерпілий, впізнання.*

В статье рассматриваются вопросы, связанные с ролью обыска в восстановлении нарушенных преступлением имущественных прав лица и предлагаются пути повышения его эффективности. Приводятся аргументы в пользу повышения оперативности проведения обысков, более активного использования помощи потерпевших при их производстве. Высказаны предложения о законодательном закреплении доказательственного значения опознания предметов, обнаруженных в ходе обыска, производимого с участием потерпевшего.

Ключевые слова: *обыск, повторный обыск, потерпевший, опознание.*

The article covers the role of searching in the renewal of a person's damaged property rights and suggests the ways of improving its effectiveness. Arguments in favor of fastening searches and increasing the role of victims in the process are offered. The propositions to adopt the norm, according to which identification of objects found during the search with a victim involved is to be considered as evidence, are formulated.

Key words: *search, re-search, victim, identification.*

Діяльність органів досудового розслідування щодо забезпечення відшкодування збитків заподіяних злочином, як ступіно зазначають М. Гошовський та О. Кучинська, становить собою систему процесуальних і організаційних засобів¹. Важлива роль серед них відводиться засобам виявлення та вилучення майна і цінностей, що підлягають поверненню потерпілому, а так само встановлення майна і цінностей, що можуть виступати як джерело компенсації.

¹ Гошовський М.І., Кучинська О.П. Потерпілий у кримінальному процесі України. - К., 1998. - С. 137.

Вихідні дані для виявлення викраденого майна і встановлення джерел компенсації можуть бути отримані вже на початковому етапі розслідування у ході слідчих дій, що мають невідкладний характер. У числі цих дій особливе місце належить обшуку.

Обшук – слідча дія, спрямована на примусове обстеження особи, приміщень, споруд, ділянок місцевості, що перебувають у віданні особи, яка обшукується та членів її родини, якої-небудь організації, для відшукування й вилучення прихованих об'єктів, що мають значення для справи, а також виявлення особи, яка розшукується або трупа¹. Для обшуку завжди характерним є те, що він проводиться лише за необхідності розшукувати предмети (осіб), місцезнаходження яких точно не відоме².

Процесуалісти слушно відносять обшук до категорії невідкладних слідчих дій³. Негайне, одразу ж після порушення кримінальної справи, його проведення в осіб, у яких можливе виявлення розшукуваного майна, є найважливішим засобом забезпечення повернення власникам цінностей, відчужених у результаті злочину. У свою чергу, зволікання з проведенням обшуку може негативно відбитися не тільки на розшуку викраденого майна, а й на встановленні джерел компенсації, а отже, на виконанні завдань щодо швидкого й повного розкриття злочину та відшкодування збитків, заподіяних у результаті його скоєння.

Збільшення числа вчинених корисливих злочинів у період з 2004 по 2009 рр., мало б значно підвищити ефективність заходів на відповідь з боку правоохоронних органів. Природно, повинна була збільшитись кількість і оперативність проведення обшуків. Проте, через ряд об'єктивних і суб'єктивних причин, цього не відбулося. Так у кримінальних справах, розслідуваних слідчими СВ УМВС України в Луганській, Донецькій і Миколаївській областях у 2006, 2007, 2008 і 2009 рр. кількість обшуків, проведених з метою виявлення викраденого майна або встановлення джерел компенсації заподіяної шкоди, хоча й зроста майже на 25% у порівнянні з 2001, 2002, 2003 і 2004 рр., однак у загальній масі ледве охоплює лише дві третини справ, у яких вони були необхідні. Сучасна прокурорська та слідча практика свідчать про те, що майже в кожному третьому випадку обшук проводиться безпосередньо слідом за порушенням кримінальної

¹ Белькин Р.С., Лифшиц Е.М. Тактика следственных действий. – М., 1997. – С. 81.

² Жогин Н.В., Фатуллин Ф.Н. Предварительное следствие. – М.: Юрид. лит-ра. 1965. – С. 124.

³ Джига М.В., Баулін О.В., Лук'янець С.І., Стахівський С.М. Проведення дізнання в Україні: Навчально-практичний посібник. – К., 1999. – С. 120.

справи й дає, зазвичай, добрі результати. Обшуки, проведені в більш пізні строки, здебільшого виявляються малоефективними¹.

Поодинокими, нажаль, стають повторні обшуки². Разом із тим, задум у їх проведенні, на погляд В.К. Случевського, ґрунтувався на тому, що особи, які приховують розшукувані предмети, після першого обшуку дещо заспокоюються, втрачають обережність і не вживають надалі заходів до приховування речових доказів. Тому обшуки, які спершу не дали жодних результатів, можуть виявитися вдалим в разі повторення³.

Питання про підстави, процесуальний порядок проведення обшуку й оформлення його результатів урегульовано статтями 177, 179, 180-186 КПК України. Разом із тим, зазначається в спеціальній літературі, важливу роль відіграють і підготовчі до нього дії: формування уявлення про приміщення або місцевість, де він має відбутися, з'ясування питань стосовно професії, способу життя, звичайного розкладу дня, звичок, зв'язків і знайомств осіб, які підлягають обшуку⁴. У разі виникнення необхідності одночасного провадження обшуків у групах пов'язаних між собою осіб (так звані "суцільні обшуки")⁵, немаловажну роль відводять розробці загального плану, який також визначає кількість і склад груп, які провадять обшук⁶.

Що стосується кола учасників цієї слідчої дії, то воно визначається слідчим, виходячи з аналізу матеріалів кримінальної справи, у тому числі з урахуванням специфіки предметів, що розшукуються.

У числі осіб, що залучаються до участі в обшуку, чинне кримінально-процесуальне законодавство України називає і потерпілого (ч. 2 ст. 181 КПК). Дійсно, потерпілий як ніхто інший, знаючи свої речі, може істотно допомогти в їх виявленні. Разом із тим, аналіз кримінальних справ, розслідуваних слідчими підрозділами УМВС України в Луганській області у

---

¹ В вивчених нами 120 кримінальних справ, порушених за фактами вчинення корисливих і корисливо-насилницьких злочинів, слідом за порушенням кримінальної справи (період від 1 до 3 днів) обшук провадився у 51 випадку. В них у 27 випадках вдалося виявити викрадене майно. Ще у трьох випадках було виявлено та вилучено предмети, вилучені з цивільного обігу. В 54 випадках провадження обшуку на 5-10 день успішними були лише 12. У свою чергу, із 15 обшуків, проведених у більш пізні строки, ефективними виявився лише один.

² За вивченими кримінальними справами їх було проведено лише три, що складає менш ніж 1%.

³ Случевский В.К. Учебник русского уголовного процесса. - СПб., Тип. М. Стасколевича, 1910. - С. 355.

⁴ Аверьянова Т.В., Белкин Р.С. Криминалистика: Учебник для вузов. - М.: Норма - Инфра, М., 1999. - С. 580; Аленин Ю.П. Процессуальные особенности производства следственных действий. - Одесса, Центр. - Укр. изд-во, 2002. - С. 223-224.

⁵ Случевский В.К. Учебник Русского уголовного процесса. - СПб., Тип. М. Стасколевича, 1910. - С. 354.

⁶ Аверьянова Т.В., Белкин Р.С. Указ. работа. - С. 580.

2008 році, свідчить про те, що потерпілий залучався до проведення обшуку лише у двох зі 120 випадків. У свою чергу, 67% проанкетованих потерпілих від корисливих і корисливо-насильницьких злочинів (29 осіб) відповіли, що погодилися б узяти участь у виявленні викраденого майна, у тому числі й при проведенні обшуку. 59% опитаних слідчих, дізнавачей та оперативних уповноважених ОВС (65 осіб) вважають, що участь потерпілих у ході обшуку буде сприяти виявленню майна, відчуженого в результаті злочину. Майже 69% опитуваних упевнені, що у випадках виявлення при обшуку предметів, однорідних із викраденими, знання потерпілим індивідуальних властивостей речей допоможе уникнути вилучення майна, що не має відношення до розслідуваної справи. Наведені дані, на наш погляд, повністю підтверджують слова видатого російського процесуаліста професора А. Квачевського: "Присутність особи потерпілої може бути корисна з метою обвинувачення та заяви різних відомостей, що сприяли б успіху обшуку та роз'ясненню стосовно знайдених у ході його предметів"¹.

Причиною ж малоефективного використання допомоги потерпілих при встановленні місцезнаходження та вилученні викраденого майна 53% слідчих назвали невизначеність у кримінально-процесуальному законі мети, прав та обов'язків потерпілого саме за його участі у проведенні обшуку. 21% опитаних вважає, що повідомлення потерпілого про майбутній обшук порушує принцип "таємниці досудового слідства". Висловлювалася думка й про те, що участь потерпілого в ході обшуку виключає проведення надалі іншої слідчої дії - проведення впізнання предметів і цінностей, а отже, скорочує доказову базу (14%).

Аналізуючи доводи, висловлені практичними співробітниками, у світлі положень кримінально-процесуального законодавства України, варто зазначити, що вони не позбавлені підстав. Зокрема, стаття 181 КПК "Особі, у присутності яких провадяться обшук і виїмка" містить положення, відповідно до якого під час обшуку по можливості повинна бути забезпечена присутність потерпілого". Крім того, частина 2 статті 186 КПК зобов'язує слідчого пред'явити предмети й документи, виявлені в ході обшуку і підлягають вилученню, - понятим і присутнім особам.

Саме слово "присутність", означає "перебування, знаходження в якому-небудь місці в даний час"². Бути присутнім, зазначає В. Даль, - перебу-

---

¹ Квачевский А. Об уголовном преследовании, дознании и предварительном исследовании преступлений по судебным уставам 1864 г. - Ч. 3. О предварительном следствии. - СПб., 1889. - С. 314.

² Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка: 72 500 слов и 7500 фразеологических выражений / Российская Академия Наук. Институт русского языка: Рос. фонд культуры. - М.: АЗЪ, 1993. - С. 619.

вати свідком, а також по службі чи посаді¹. Наведені значення терміна "присутність" цілком узгоджуються з положеннями ст. 181 КПК у тій частині, що присутність понять зумовлена необхідністю засвідчення ходу й результатів обшуку (по суті, вони є свідками даної слідчої дії). Присутність представників житлово-експлуатаційної організації або місцевої Ради викликана їх посадовим (службовим) становищем. Аналогічно при провадженні обшуку в приміщеннях дипломатичних представництв присутні прокурор і представники Міністерства закордонних справ (ст. 182 КПК). Що ж стосується потерпілого, то закон не ставить йому в обов'язок своєю присутністю засвідчити хід і результати обшуку. Так само неприпустимо розглядати його присутність і як гарантію дотримання законних прав та інтересів особи, у приміщенні якої проводиться обшук, або забезпечення належних умов функціонування дипломатичних представництв (відповідно ч. 1 і ч. 2 ст. 181 КПК). Вважаємо, що ідея залучення потерпілого до проведення обшуку ґрунтується на наданні допомоги слідчому у виявленні та вилученні майна, що стало об'єктом злочинного посягання. Іншими словами, завдання потерпілого полягає не в чому іншому, як в ототоженні виявленого в ході обшуку майна з тим, яке було в нього незаконно відчужене. А отже, навряд чи можна назвати потерпілого лише "присутнім" при проведенні обшуку.

Водночас у ч. 4 ст. 183 КПК України законодавець передбачив, що в необхідних випадках слідчий вправі залучати для участі в проведенні обшуку працівників органів внутрішніх справ та відповідних спеціалістів. Використаний при цьому термін "участь" вказує на "спільну, погоджену діяльність"² названих суб'єктів. Брати участь, пише В. Даль, – означає бути помічником, співробітником у справі³. Відповідь же на запитання, чи є потерпілий помічником слідчого при проведенні обшуку, видається очевидною.

Таким чином, беручи до уваги семантичне значення вищенаведеного поняття, вважаємо за необхідне зазначити в законі, що у випадках, викликаних необхідністю, слідчий вправі запросити потерпілого для участі в обшуку.

Порядок виклику потерпілого для допиту, передбачений ст.ст. 166-171 КПК, на наш погляд, цілком прийнятний і для його виклику з метою

¹ Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: Т. 1-4. - М.: Русский язык, 1978 - Т.3. П. 1980. - С. 449

² Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка: 72 500 слов и 7500 фразеологических выражений / Российская Академия Наук. Институт русского языка: Рос. фонд культуры; - М.: АЗЪ, 1993. - С. 876.

³ Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: Т. 1-4. - М.: Русский язык, 1978 - 1980. Т. 4. Р. V. 1980. - С. 527.

участі в такій слідчій дії, як обшук. При цьому, з огляду на думку практичних працівників, що повідомлення потерпілого про майбутній обшук може негативно позначитися на його раптовості й ефективності, у повістці (по телефону) необхідно вказати лише, хто викликається, куди й до кого, день і час явки, а також попередити про наслідки неявки без поважних причин. Мета ж виклику має роз'яснитися потерпілому безпосередньо після його явки до слідчого. Не можна забувати й про те, що участь в обшуку – право, а не обов'язок для потерпілого, а тому примус у будь-яких його формах неприпустимий.

Що ж стосується прав потерпілого як учасника обшуку, то до них, на нашу думку, варто віднести право бути присутнім при всіх діях слідчого й робити з цього приводу заяви та зауваження, а також право брати участь в огляді та впізнанні виявлених у ході обшуку предметів.

Можливі заперечення опонентів щодо неприпустимості ототожнення значення результатів упізнання, що відбулося в ході обшуку за участю потерпілого, з результатами впізнання як самостійної слідчої дії. Такі міркування втрачають актуальність, якщо потерпілий буде попереджений про кримінальну відповідальність за дачу завідомо неправдивих свідчень за ст. 384 Кримінального кодексу України. Крім того, і в першому, і в другому випадках умовою візуального контакту потерпілого з відчуженим у нього майном є попередній допит про його індивідуальні ознаки. І в ході обшуку, і в ході впізнання беруть участь поняті, а їх результати фіксуються у відповідних протоколах. Єдиною істотною відмінністю є та обставина, що всупереч загальному правилу, закладеному законодавцем у ч. 3 ст. 175 КПК, "предмет, що підлягає впізнанню, пред'являється особі, що впізнає, в числі інших однорідних предметів", у ході обшуку може бути пред'явлений сам по собі. Пояснюється це специфікою обшуку за участю в ньому потерпілого, який ще в ході пошукових дій має можливість впізнати належне йому майно. Упевнені, що проведення надалі впізнання як самостійної слідчої дії не тільки не доцільне¹, але й суперечить його змісту, тому що допускає можливість попереднього візуального контакту з предметом, пропонованим для впізнання.

Тож схилиємося до думки про необхідність законодавчого закріплення доказового значення впізнання, здійсненого потерпілим у ході обшуку. Для цього ч. 3 ст. 175 КПК України "Пред'явлення предметів для

---

¹ Мається на увазі провадження двох слідчих дій: спочатку обшуку, потім упізнання, складання при цьому додаткових процесуальних документів, відволікання від звичних занять потерпілого, понятих та ін.

впізнання" після слів "предмет, що підлягає упізнанню, пред'являється особі, що упізнає в числі інших однорідних предметів" необхідно доповнити словами: "виняток можуть становити випадки впізнання предметів, виявлених у ході обшуку, що відбувався за участю потерпілого". Законодавчі корективи, на наш погляд, мають бути внесені й до ч. 1 ст. 188 КПК "Протокол обшуку і виїмки". Зокрема, речення: "щодо кожного предмета, який підлягає вилученню, повинно бути зазначено, в якому саме місці і при яких обставинах він був виявлений", має бути доповнено: "а щодо предметів, які були впізнані потерпілим, у протоколі також зазначаються його пояснення про їхні індивідуальні ознаки".

З урахуванням викладеного вважаємо, що висловлені пропозиції допоможуть не тільки правильно визначити роль потерпілого під час проведення обшуку, але й будуть сприяти підвищенню ефективності залучення до процесу доказування предметів, вилучених за його участі, а також створювати умови відновлення порушених злочином майнових прав особи.

Стаття надійшла до редакції 29.03.2010 р.

УДК 351.777.6:551.579

І.Е. Кутова

**ГІДРОМЕТЕОРОЛОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ
ЯК ОБ'ЄКТ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ:
АКТУАЛЬНІСТЬ І ПЕРСПЕКТИВИ
РОЗВИТКУ ЗАКОНОДАВСТВА**

У статті обґрунтовується важливість гідрометеорологічної інформації для життєдіяльності держави й суспільства, аргументується необхідність удосконалювання правового регулювання гідрометеорологічної діяльності. Пропонуються внесення доповнень у законодавство й подальші перспективи його розвитку.

Ключові слова: гідрометеорологічна діяльність, гідрометеорологічна інформація, безпека населення.

В статье обосновывается важность гидрометеорологической информации для жизнедеятельности государства и общества, аргументируется необходимость совершенствования правового регулирования гидрометеорологической деятельности. Предлагаются внесение дополнений в законодательство и дальнейшие перспективы его развития.

Ключевые слова: гидрометеорологическая деятельность, гидрометеорологическая информация, безопасность населения.

The article is devoted to the issues of the hydrometeorological information importance for state and society ability to exist. The necessity of perfection of hydrometeorological activity legal regulation is proved. The amendments and additions are proposed to be introducing in legislation, the prospects of feather development of legal base in this sphere are considered.

Key words: *hydrometeorological activity, the hydrometeorological information, safety of the population.*

За даними МНС України, що даються в щорічній Національній доповіді про стан техногенної та природної безпеки в Україні, в 2009 році населення, об'єкти господарювання та територія України, як і в попередні роки, перебували під значним негативним впливом вражаючих чинників природного та техногенного походження, які призводили до виникнення надзвичайних ситуацій і небезпечних подій, загибелі людей на виробництві та в побуті, погіршення умов життєдіяльності населення, забруднення навколишнього середовища, значних економічних збитків. Також у документі зазначалось, що, порівняно з 2008 роком, у 2009 році на території України було зафіксовано більше небезпечних та стихійних гідрометеорологічних явищ, а також випадків різкої зміни погоди, зокрема виникло 2343 небезпечних метеорологічних явищ, 189 стихійних метеоявищ та 63 різких змін погодних умов.

Метою нашої роботи є визначення актуальності й обґрунтування необхідності удосконалення правого регулювання діяльності з виконання спостережень за гідрометеорологічними умовами, геофізичними процесами в атмосфері, аналізу й узагальнення отриманих даних, активних впливів на гідрометеорологічні процеси, забезпечення гідрометеорологічною інформацією, прогнозами і попередженнями про небезпечні та стихійні гідрометеорологічні явища органів державної влади, органів місцевого самоврядування, населення. Також вважаємо за потрібне вироблення відповідних пропозицій і окреслення перспектив розвитку законодавства в сфері гідрометеорологічної діяльності.

Аналіз гідрометеорологічних показників, зібраних як в Україні, так і в світі, визначення тенденції вагомого впливу метеоявищ на ефективність національної економіки та її конкурентноздатність у глобальному масштабі значно актуалізує й підвищує цінність метеорологічної, кліматичної і гідрологічної інформації і прогнозів. Наукова інформація, оцінки і прогнози, отримані на основі регулярного моніторингу навколишнього середовища, важливі для прийняття більш точних рішень і вироблення політики в сфері прийняття нормативно-правових актів, підписання конвенцій і договорів різного рівня, що стосуються різноманітних соціальних проблем.

Насамперед, це зміни клімату й уразливість до них. Для успішної адаптації суспільства необхідно зрозуміти характер зміни метеорологічних, кліматичних і гідрологічних явищ. Росте заклопотаність станом здоров'я людини як у розвинутих країнах, так і в країнах, що розвиваються. У зв'язку з цим удосконалені прогнози земної системи повинні допомогти прогнозувати умови, що приводять до можливих спалахів захворювань. Гострою проблемою залишається використання обмежених водних і енергетичних ресурсів; передбачається, що успішна діяльність гідрометеорологічних служб допоможе місцевим органам влади розумно використовувати й розподіляти ці ресурси в прогнозованих метеорологічних і соціальних умовах. У багатьох випадках уряд може одержувати послуги в рамках гідрометеорологічного обслуговування для прийняття рішень, що стосуються принципів споживання й збереження енергії. Використання обґрунтованої гідрометеорологічної інформації неодмінно принесе економічну вигоду транспортній, сільськогосподарській і харчовій галузям.

Безпека водних ресурсів, як і раніше, зостається важливим питанням в усім світі: потреби продовжують рости, тоді як посухи підривають розвиток ресурсів. Своєчасне вирішення цієї проблеми залишається важким, оскільки повноваження в сфері охорони й використання водних ресурсів підпадають під юрисдикцію багатьох відомств і вимагають комплексних переговорних механізмів. Налагоджена робота гідрометеорологічних служб може грати важливу політичну роль у цій галузі, прогножуючи трансграничне перенесення, здійснюючи систематичний моніторинг і передаючи необхідну інформацію.

В цілому значення й необхідність гідрометеорологічної діяльності зумовлена потребою забезпечення конституційного права людини на безпечне для життя й здоров'я довкілля. Тож уряди, заклопотані забезпеченням безпеки громадян, особливо в умовах природних і антропогенних небезпечних явищ, усе частіше будуть звертатися до послуг гідрометеорологічних служб, щоб знизити ці ризики.

Тож питання правого регулювання гідрометеорологічної діяльності мають вирішуватися, виходячи з того, що протидія надзвичайним ситуаціям природного походження, а разом з тим і успішне використання сприятливих погодних умов у сільському та інших галузях господарства, є складною і вкрай важливою справою центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій.

В сфері регулювання гідрометеорологічних відносин називають Закони України "Про гідрометеорологічну діяльність" від 18 лютого 1999 р., "Про охорону навколишнього природного середовища" від 25 червня 1991 р., "Про поводження з радіоактивними відходами" від 30 червня 1995 р.,

"Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи" від 28 лютого 1991 р., Водним Кодексом України від 6 червня 1995 р. тощо. Україна здійснює міжнародне співробітництво у сфері гідрометеорологічної діяльності, сприяє формуванню й розвитку єдиних міжнародних глобальних і регіональних гідрометеорологічних і пов'язаних з ними геофізичних систем спостережень і обміну інформацією. Тож немале значення для регламентації відносин в цій сфері мають міжнародні документи, ратифіковані Верховною Радою України, серед яких: Всесвітня кліматична програма Всесвітньої метеорологічної організації (1979 р.), Віденська конвенція про охорону озонового шару від 22 березня 1985 р., Рамкова конвенція ООН про зміну клімату від 9 травня 1992 р., Концепція гідрометеорологічної безпеки держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав від 16 квітня 2004 р. та інші.

Ключовим нормативним актом щодо регулювання відносин в сфері гідрометеорологічної діяльності є Закон України "Про гідрометеорологічну діяльність". Він визначає загальні правові, економічні, соціальні та організаційні засади провадження гідрометеорологічної діяльності в Україні, правовий статус національної гідрометеорологічної служби та її працівників. Цей закон був розроблений на підставі Модельного закону про гідрометеорологічну діяльність (далі – Модельний закон), прийнятого на дев'ятому пленарному засіданні Міжнародної Асамблеї держав-учасниць СНД (Постанова № 9-13 від 8 червня 1997 р.). Варто зазначити, що останній більш детально регулює відносини в цій сфері, зокрема, він охоплює питання встановлення загальнообов'язкових законодавчих вимог, що висуваються до гідрометеорологічної діяльності; узгодження національних норм законодавства з міжнародними правовими принципами й нормами в галузі гідрометеорологічної діяльності; створення умов для формування ринкових відносин в області виробництва, збору, обробки, аналізу, збереження й використання (надання, реалізації) інформації про стан навколишнього природного середовища та його забруднення; правове забезпечення погодженого й ефективного функціонування національної гідрометеорологічної системи в міжнародній гідрометеорологічній мережі.

Стаття 2 Модельного закону передбачає, що він є основою для формування національного законодавства в галузі гідрометеорологічної діяльності, як на нашу думку, і в плані визначення кола відносин регулювання й інших принципів положень. Проте, аналіз змісту Закону України "Про гідрометеорологічну діяльність" визначає певне звуження сфери його дії в порівнянні з Модельним законом. Так, перший не передбачає права й обов'язки виробників гідрометеорологічної інформації та її споживачів, чим дуже зменшує значення й можливості цих учасників відносин в сфе-

рі гідрометеорологічної діяльності. Закон України "Про гідрометеорологічну діяльність" також чітко не визначає організаційно-правові підстави й порядок здійснення гідрометеорологічної діяльності недержавними юридичними особами, не розкриває навіть загальних вимог, яким повинні відповідати виробники гідрометеорологічної інформації, не закріплює переліку гідрометеорологічних послуг, які надаються безоплатно тощо.

Частково зазначені питання регулюються підзаконними актами¹. Проте запровадження надійних фінансово-економічних механізмів їх реалізації потребують законодавчої підтримки на урядовому й парламентському рівнях. Спроби вирішення цих питань підзаконними актами без внесення відповідних законопроектів послаблюють позиції України як на зовнішньому, так і внутрішньому ринках. Не слід забувати про юридичну силу нормативно-правових актів, а також їх стабільність, що впливає з неї. Усталеність розвитку відповідних відносин обумовлена саме законодавчими актами. Як доводить нормотворча практика, підзаконні документи різних рівнів часто мають разовий характер, не спрямовані на тривале регулювання правовідносин, не враховують системних особливостей і загальних принципів здійснення тієї чи іншої діяльності тощо. Закон же є фундаментальним юридичним документом, він служить базою правозастосовної діяльності держорганів, судів, інших суб'єктів правовідносин. Отже, ефективність функціонування гідрометеорологічної галузі цілком залежить від якості, в першу чергу, Закону України "Про гідрометеорологічну діяльність", зокрема, від повноти урегульованості в ньому всіх принципово важливих аспектів гідрометеорологічної діяльності.

На нашу думку, в оновленому Законі України "Про гідрометеорологічну діяльність" мають бути впорядковані питання правового статусу суб'єктів відповідних відносин (виробників і споживачів гідрометеорологічної інформації), їх права та обов'язки, уточнені організаційно-правові підстави й порядок здійснення гідрометеорологічної діяльності недержавними юридичними особами, конкретизовані загальні вимоги, яким повинні відповідати виробники гідрометеорологічної інформації.

Занепокоєння викликає також проблема поінформованості населення про стан навколишнього середовища, зміни клімату, довгоочікувані або на ближчий період, їх вплив на життєдіяльність людини тощо. Режим такої інформації, механізм сповіщення населення, відповідальність за приховування, не доведення гідрометеорологічної інформації до людей, інші дії, які можуть негативно вплинути на стан поінформованості насе-

---

¹ Напр., Постанова КМУ "Про інформаційні послуги у сфері гідрометеорології" від 2 листопада 1998 р., Постанова КМУ Про Положення про державну систему моніторингу довкілля від 30 березня 1998 р. та інші.

лення в цій сфері, мають бути також передбачені в Законі України "Про гідрометеорологічну діяльність".

Зрозуміло, що зазначені доповнення до чинного Закону стануть лише одним з перших кроків на шляху удосконалення правового регулювання гідрометеорологічної діяльності. Нажаль, існує маса інших проблем в цій сфері, які вимагають прийняття політичних і економічних рішень. Серед них оптимізація структури та розмежування відповідальності органів управління з питань цивільного захисту, розроблення програм адаптації населення до змін клімату, формування системи екологічного страхування, удосконалення правового забезпечення природної безпеки, створення нормативно-правової бази для ефективної реалізації Рамкової конвенції ООН про зміну клімату тощо. Вважаємо, це – теми для окремої розмови. Тож запрошуємо дослідників-екологів до вироблення пропозицій і з цих питань.

Стаття надійшла до редакції 03.06.2010 р.

УДК 343.843(477)

Є.С. Назимко

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ДЕПЕНАЛІЗАЦІЇ З КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЮ ГАЛУЗЗЮ ПЕНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

У запропонованій статті розглядаються окремі питання взаємозв'язку депеналізації з кримінально-виконавчою галуззю пенальної політики України. Наголошується на тому, що ефективність застосування депеналізації залежить від якості розроблення інших заходів пенальної політики України.

Ключові слова: пенальна політика, депеналізація, прогресивна система відбування покарання.

В предложенной статье рассматриваются отдельные вопросы взаимосвязи депенализации из криминально исполнительная отраслью пенальной политики Украины. Отмечается на том, что эффективность применения депенализации зависит от качества разработки других мероприятий пенальной политики Украины.

Ключевые слова: пенальна політика, депеналізація, прогресивна система відбування покарання.

In the offered article the separate questions of intercommunication of depenalization are examined from criminally executive by industry of penal policy of Ukraine. It is marked on that efficiency of application of depenalization depends on quality of development of other measures of penal policy of Ukraine.

Key words: penal policy, depenalization, progressive system of serving of punishment.

Реалізація пенальної політики незалежної України відображає позицію нашої держави щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина. Все більше уваги приділяється питанням гуманного ставлення до ув'язнених, поваги до їхньої людської гідності, порядку виконання та відбування призначеного судом покарання тощо. За таких умов провідною тенденцією розвитку пенальної політики держави стає гуманізм, що визначає формування її напрямів, які максимально мають відповідати вимогам узгодження законодавства та практики його застосування з природою прав людини. Одним з таких напрямів є депеналізація. Дослідження її особливостей, специфіки взаємодії з іншими елементами пенальної політики України та перспектив розвитку є необхідною умовою забезпечення ефективності протидії злочинності.

Слід зазначити, що різні аспекти депеналізації розробляли такі українські вчені, як Ю.В. Баулін, В.О. Гацелюк, А.П. Гель, В.К. Гришук, О.Г. Колб, В.В. Кондратішина, О.М. Костенко, В.В. Лень, М.І. Мельник, М.В. Палій, В.М. Трубников, Н.Б. Хлистова, М.І. Хавронюк та інші. Проте, з нашої точки зору, залишаються недостатньо дослідженими питання взаємодії депеналізації з іншими складовими пенальної політики України, зокрема з її кримінально-виконавчою галуззю.

Тому **метою цієї статті** є дослідження взаємозв'язку депеналізації з кримінально-виконавчою галуззю пенальної політики України.

Пенальна політика України являє собою підсистему або систему меншого порядку ніж правова політика держави у сфері протидії злочинності та складається з чотирьох галузей: кримінально-правової, кримінально-процесуальної, кримінально-виконавчої та кримінологічної.

У сучасних роботах з проблем кримінально-виконавчого права зазначається, що термін "кримінально-виконавча політика" зазвичай вживається для: а) позначення державної доктрини саме у царині виконання покарань та її реалізації на практиці у виді застосування державного примусу до засуджених, що виявляється в обмеженні їхніх прав і свобод; б) найменування галузі наукових знань, що представляють теоретико-пізнавальну категорію¹.

Кримінально-правова та кримінально-виконавча галузі пенальної політики перебувають у відносинах зв'язаності на підставі єдності принципів, на яких вони здійснюються, загальних положень, понятійного апарату. Проте, кримінально-правова галузь пенальної політики здійснює визначальний вплив на кримінально-виконавчу галузь через: а) визна-

---

¹ Кримінально-виконавче право України: Підручник / В.М. Трубников, В.М. Харченко, О.В. Лисолід, Л.П. Оника, А.Х. Степанюк; За ред. В.М. Трубникова. - Харків: Право, 2001. - С. 4.

чення загальних напрямів кримінально-правової репресії; б) формування системи та видів кримінального покарання; в) закріплення підстав та порядку звільнення від покарання; г) практику призначення окремих видів покарань¹.

В контексті нашого дослідження науковий інтерес представляє взаємозв'язок депеналізації із такими складовими кримінально-виконавчої галузі пенальної політики України, які визначають порядок та умови звільнення від відбування покарання залежно від поведінки особи. Відомо, що найбільша ефективність у справі виправлення та ресоціалізації засуджених досягається тільки тоді, коли кримінальна репресія пов'язується із системою заходів виправного та виховного характеру (без них, наприклад, таке покарання як виправні роботи, перетворилося б в утримання в дохід держави із заробітної плати засудженого певної частини заробітку)². І, перш за все, до таких заходів належить прогресивна система відбування покарань (далі - ПСВП), яку ще називають "перспективною лінією розвитку засудженого"³.

У зв'язку з тим, що відсутність знань про ознаки, суттєві риси предметів унеможливило проведення дослідження їх взаємодії, то, перш за все, необхідно визначити поняття ПСВП.

Термін "прогресивна система відбування покарання" є широко розповсюдженим в спеціальній літературі та є суто доктринальним. Під ПСВП прийнято розуміти встановлений законом порядок змін умов виконання кримінальних покарань, що поліпшує або погіршує правовий статус засудженого залежно від його поведінки, ставлення до відбуття покарання⁴. Її реалізацію пов'язують з існуванням інституту змін умов тримання засуджених⁵. В контексті нашого дослідження ключовою є та обставина, що під час застосування ПСВП засуджений постійно відчуває перспективу покращення свого правового статусу.

В.М. Трубников, В.П. Філонов та О.І. Фролов вказують на існування ПСВП у формах: 1) зміни умов тримання засуджених у межах однієї уста-

---

¹ Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми [монографія] / П.Л. Фріс. - К.: Атіка, 2005. - С. 182.

² Сизая Е.А. К вопросу о критериях эффективности принципов уголовно-исполнительного права / Е.А. Сизая // Человек: преступление и наказание. - 2008. - № 3. - С. 51.

³ Сильнов В.М. Особливості сформованості у засуджених психологічної готовності до сприйняття виховного впливу / В.М. Сильнов, О.П. Северов // Проблеми пенітенціарної теорії практики. - К., 1999. - № 4. - С. 72.

⁴ Балдира В.А., Денисов С.Ф., Денисова Т.А., Мінаєв М.М., Хашев В.Г. Кримінально-виконавче право: Навчальний посібник / За ред. Т.А. Денисової. - К.: Істина, 2008. - С. 377.

⁵ Гель А. Переведення засуджених до діяльній посиленого контролю виправної колонії: проблеми правової регламентації / Гель А. // Підприємництво, господарство і право. - 2006. - № 2. - С. 131.

нови відбування покарань; 2) зміни умов тримання засуджених шляхом переведення з однієї установи відбування покарань до іншої; 3) умовно-дострокове звільнення від відбування покарання (далі – УДЗ) або заміни невідбутої частини більш м'яким покаранням¹. М.О. Беляєв також розглядає УДЗ у якості останньої сходинки виконання покарання². За такого підходу в останній формі ПСВП набуває кримінально-правового значення. УДЗ (ст. ст. 81, 107 КК України) та заміна невідбутої частини покарання більш м'яким (ст. 82 КК України), які відносяться до останньої форми ПСВП, являють собою різновиди практичної депеналізації. Таку точку зору розділяють О.І. Бажанов та Н.А. Стручков³. Деякі ж автори заперечують віднесення цих видів депеналізації до ПСВП, аргументуючи це тим, що таке віднесення вступає у протиріччя із самою сутністю ПСВП, яка полягає у зміні засудженому карального змісту покарання у бік його посилення або послаблення в залежності від його поведінки, що є неможливим під час УДЗ. Маємо заперечити. Саме за підходу віднесення цих видів депеналізації до останньої форми ПСВП знаходять своє відображення процеси взаємодії та взаємовпливу досліджуваних елементів, спільним для яких є метод заохочення засудженого до покращення власного правового статусу як в кримінально-виконавчому, так і кримінально-правовому значенні. Не заперечуючи класифікації форм ПСВП, в контексті нашого дослідження необхідно зробити деякі застереження.

Якщо застосування до особи УДЗ передбачає припинення реалізації ПСВП, то заміна невідбутої частини покарання більш м'яким може її не припиняти. Оскільки на підставі ч. 5 ст. 82 КК України особи, яким покарання замінене більш м'яким, можуть бути умовно-достроково звільнені від відбування покарання, то застосування цього виду депеналізації може стати передумовою застосування ще однієї форми ПСВП (у випадку, коли замінене більш м'яке покарання передбачене ч. 1 ст. 81 КК України) – УДЗ. І припиняє реалізацію ПСВП тільки в тому випадку, коли замінене більш м'яке покарання не передбачене ч. 1 ст. 81 КК України.

Проходження засудженими за двома першими формами ПСВП є гарантією обґрунтованого та законного застосування по відношенню до них третьої – останньої форми – депеналізації у виді УДЗ та заміни невідбутої частини покарання більш м'яким. Це є необхідним для справи ви-

---

¹ Трубников В. М., Филонов В. П., Фролов А. И. Уголовно-исполнительное право Украины: Учебник. – Донецк, 1999. – С. 364.

² Беляев Н.А. Цели наказания и средства их достижения в исправительно-трудовых учреждениях. – Л., 1983. – С. 141.

³ Бажанов О.И. Прогрессивная система исполнения наказания. – Минск, 1981. – С. 17; Стручков Н.А. Курс исправительно-трудового права. Проблемы Особенной части. – М., 1985. – С. 192.

правлення та ресоціалізації, оскільки створює "ліки" проти підкорення, пасивності, нездатності засудженого наказувати самому собі¹. В свою чергу, безперспективність відбування покарання може призвести до негативних соціальних наслідків. За результатами опитування засуджених Н.Б. Хлистовою встановлено, що на більшість з них (68,8%) негативно впливає фактор ізоляції від суспільства, 32,2% – звикли до ізоляційних умов відбування покарання, а кожний третій засуджений після звільнення знову вчиняє злочин, сприяючи "підвищенню злочинної кваліфікації" інших осіб, формуючи в оточуючих вороже ставлення до правоохоронних органів, правосуддя та держави². На фоні цього спірним вважаємо думку М.С. Малеїна, що загальним правилом повинно бути точне виконання вироку у частині відбування призначеного покарання: рік, число, день (і навіть година) звільнення мають відповідати резолютивній частині вироку³. Створення у осіб, що вчинили злочин, у випадку їх дострокового звільнення від відбування покарання перспективи часткової безкарності, чого побоюється названий вчений, не йде не в яке порівняння з можливістю породження в них повної безперспективності зміни свого статусу під час відбування раз і назавжди фіксованої міри покарання.

Деякі вчені заперечують можливість існування ПСПВП пояснюючи це тим, що: 1) переміщення засуджених по виправно-трудовим (кримінально-виконавчим – Є.Н.) установам різних видів режимів означало би послаблення стабільності складу засуджених в таборі; 2) як система, заснована на заохоченнях і пільгах та на погрозі їх позбавлення, ПСВП в змозі породжувати у засуджених корисливе, споживачьке ставлення до своєї поведінки, бажання досягти пільг будь-якими засобами (хитрістю, піддабузництвом, тощо); 3) впровадження цієї системи пов'язане з серйозним пом'якшенням або посиленням репресії у відношенні до засуджених за розсудом адміністрації виправно-трудових установ⁴. З цим твердженням не можна погодитися хоча б тому, що на меті ПСВП ставиться стимулювання процесу виправлення засуджених, диференціація карального впливу з урахуванням їх реальної поведінки, що робить названий інсти-

¹ Познышев С.В. Очерки тюремноговедения / Познышев С.В. – М., 1915. – С. 24.

² Хлистова Н.Б. Заохочення суспільно корисної мотивації: кримінально-правові та кримінологічні аспекти автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук.: спец. 12.00.08 "Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право" / Хлистова Надія Борисівна. – К., 2008. – С. 14.

³ Малеин Н.С. Правонарушение: понятие, причины, ответственность. – М., 1985. – С. 116.

⁴ Наташев А.Е. Основные вопросы кодификации исправительно-трудового законодательства / Ученые записки Всесоюзного института юридических наук. – М., 1962. – № 14. – С. 206.

тут одним із найефективніших елементів системи карально-виховного впливу до всіх без винятку засуджених.

Юридичною підставою припинення (зміни) реалізації перших двох форм ПСВП є постанова суду про застосування УДЗ чи заміну невідбутого покарання більш м'яким (ст. 407 КПК України). Треба зазначити, що існують певні недоліки в законодавчій регламентації моменту припинення (зміни) перших двох форм ПСВП та початку депеналізації. Ч. 5 ст. 153 КВК України передбачає лише момент дострокового звільнення від відбування покарання, яким є день надходження відповідних документів, а якщо документи одержані після закінчення робочого дня - у першій половині наступного дня (момент припинення ПСВП та початку депеналізації). Моменту ж заміни невідбутого покарання більш м'яким у відповідній статті КВК України не передбачено. Тому вважаємо за необхідне внести відповідні зміни в ч. 5 ст. 153 КВК України шляхом доповнення її словосполученням "або заміна невідбутого покарання більш м'яким" після слова "покарання".

Ч. 1 ст. 81 КК України передбачає, що УДЗ може бути застосовано під час відбування особою покарання у виді виправних робіт, службових обмежень для військовослужбовців, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців або позбавлення волі. Ч. 1 ст. 82 КК України передбачає, що заміна невідбутої частини покарання більш м'яким може бути застосована до осіб, що відбувають покарання у виді обмеження або позбавлення волі. Ч. 1 ст. 107 передбачає, що до осіб, які відбувають покарання у виді позбавлення волі за злочин, вчинений у віці до 18 років може бути застосоване УДЗ.

Відсутність обмежень у застосуванні ст. ст. 81, 82 та 107 КК України (крім визначення конкретних видів покарань) надає можливість кожному засудженому власними силами досягти застосування по відношенню до нього УДЗ або заміни невідбутого покарання більш м'яким. Для цього необхідно: 1) фактично відбути встановлений законом розмір покарання (ч. 3 ст. 81, ч. 4 ст. 82, ч. 3 ст. 107 КК України); та 2) стати на шлях виправлення (ч. 3 ст. 82 КК України), або зразковою поведінкою і сумлінним ставленням до праці довести своє виправлення (ч. 2 ст. 81 КК України), або сумлінною поведінкою та ставленням до праці та навчання довести своє виправлення (ч. 2 ст. 107 КК України).

Звертає на себе увагу той факт, що зазначені норми КК України не можуть бути застосовані до осіб, що відбувають покарання у виді арешту. Хоча ч. 2 ст. 51 КВК України встановлює положення про те, що на засуджених до арешту поширюються обмеження, встановлені кримінально-виконавчим законодавством для осіб, які відбувають покарання у виді

позбавлення волі. Це майже перетворює арешт у "міні-позбавлення волі" (Ю.В. Баулін також відносить арешт до одного з видів позбавлення волі¹), із всіма негативними як для особи, так і для суспільства та держави наслідками: проявами асоціальності, розбещеності, негативного ставлення до органів державної влади і влади взагалі, презирства щодо законослухняних громадян тощо². Згідно із ч. 1 ст. 51 КК України арешт визнаний більш суворим покаранням, ніж покарання у виді виправних робіт та службових обмежень для військовослужбовців, під час відбування яких може бути застосоване УДЗ.

Більш того, попри існування відповідних наукових розробок, законодавець не передбачив можливості застосування жодної з форм ПСВП під час відбування покарання у виді арешту, що, на наш погляд, значно зменшує ефективність цього виду покарання. Як зазначає П.В. Хряпінський, за такого стану речей безпосередньо не відновлюються порушені права, не компенсується шкода, винний не знаходить порозуміння із потерпілим, суспільством і самим собою³.

Отже, необхідне зацікавлення, стимулювання осіб, що відбувають покарання у виді арешту до виправлення. Для зацікавлення засудженого до арешту у позитивній та соціально керованій поведінці, покращення виправного впливу на нього Ю.В. Шинкар'єв пропонував доповнити КВК України ст. 51-1 "Зміна умов тримання засуджених до арешту", яка б передбачала можливість застосування окремого випадку першої форми ПСВП: зміни умов відбування покарання у виді арешту в межах одного арештного дому залежно від поведінки засудженого. Формальною підставою застосування названої форми ПСВП мало стати те, що засуджений до арешту повинен відбути три місяці з призначеного йому строку покарання, а матеріальною підставою – становлення засудженого на шлях виправлення⁴. Цю ж матеріальну підставу (становлення засудженого на

---

¹ Баулін Ю.В. Тенденції розвитку сучасного кримінального права України // Питання боротьби зі злочинністю. Збірник наук. праць. Випуск 12 / Ред. кол.: Ю.В. Баулін (голов. ред.) та ін. - Х: вид-во "Кроссрод", 2006. - С. 32.

² Вигovskyй Д.Л. Кримінальна субкультура в механізмі злочинності неповнолітніх: дис. на здобуття наук. ступеня кандидата юрид. наук: 12.00.08 "Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право" / Дмитро Леонідович Вигovskyй - К., 2006. - С. 160.

³ Хряпінський П. Соціальна обумовленість заохочувальних кримінально-правових норм / П. Хряпінський // Вісник Національної академії прокуратури України. - 2008. - № 3. - С. 58.

⁴ Шинкар'єв Ю.В. Арешт як вид кримінального покарання та особливості правового регулювання його виконання та відбування: дисертація на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 "Кримінальне право і кримінологія; кримінально-виконавче право" / Юрій Вікторович Шинкар'єв. - Х., 2006. - С. 181-182.

шлях виправлення) законодавець встановив для заміни невідбутого покарання більш м'яким. Тому більш доцільним вважаємо передбачення можливості застосування щодо засудженого до арешту не першої, а третьої форми ПСВП – депеналізації у виді заміни невідбутої частини арешту більш м'яким покаранням (ч. 1 ст. 51 КК України налічує п'ять видів таких покарань).

Відповідно до ч. 4 ст. 82 КК України заміна невідбутої частини покарання більш м'яким можлива після фактичного відбуття засудженим: 1) не менше третини строку покарання, призначеного судом за злочин невеликої або середньої тяжкості, а також за необережний тяжкий злочин; 2) не менше половини строку покарання, призначеного судом за умисний тяжкий злочин чи необережний особливо тяжкий злочин, а також у разі, коли особа раніше відбувала покарання у виді позбавлення волі за умисний злочин і до погашення або зняття судимості знову вчинила умисний злочин, за який вона була засуджена до позбавлення волі; 3) не менше двох третин строку покарання, призначеного судом за умисний особливо тяжкий злочин, а також покарання, призначеного особі, яка раніше звільнялася умовно-достроково і вчинила новий умисний злочин протягом невідбутої частини покарання.

Враховуючи той факт, що арешт передбачений в санкціях статей (частин статей) КК України за злочини невеликої та середньої тяжкості, формальною підставою заміни невідбутої частини цього виду покарання більш м'яким буде відбуття засудженим не менше третини строку призначеного судом покарання. Наприклад, якщо суд призначив особі покарання у виді арешту строком на шість місяців, то засудженому необхідно буде відбутися не менш двох місяців арешту для того, щоб невідбуту частину арешту замінити покаранням у виді: або штрафу; або позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю; або громадських робіт; або виправних робіт; або службових обмежень для військовослужбовців (якщо засудженим є військовослужбовець, крім військовослужбовця строкової служби).

Таким чином, взаємозв'язок депеналізації з кримінально-виконавчою галуззю пенальної політики України є необхідним та обумовлюється залежністю депеналізації від ефективності "спрацювання" інших заходів названої галуззі пенальної політики України.

Стаття надійшла до редколегії 15.03.2010 р.

УДК 343.12

М.Ю. Черкова

Л.С. Андрейченко

**КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ ТА ПРОЦЕСУАЛЬНІ
АСПЕКТИ ВДОСКОНАЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО
ЗАКОНОДАВСТВА ЩОДО ПРАВОВОГО
РЕГУЛЮВАННЯ ПОРЯДКУ ОСКАРЖЕННЯ
ПОСТАНОВИ ПРО ПОРУШЕННЯ
КРИМІНАЛЬНОЇ СПРАВИ**

Дана стаття присвячена питанням щодо процесуального порядку оскарження постанови слідчого про порушення кримінальної справи у суді та вдосконалення цього механізму на законодавчому рівні.

Ключові слова: *порушення кримінальної справи, оскарження, постанова, суд.*

Данная статья посвящена вопросам процессуального порядка обжалования постановления следователя о возбуждении уголовного дела в суд и усовершенствованию этого механизма на законодательном уровне.

Ключевые слова: *возбуждение уголовного дела, обжалование, постановление, суд.*

This article is dedicated to the aspects of the procedure of court appeal for the investigator's decision about the raising of the criminal case and to the questions of improvement of this mechanism on the legislative level.

Key words: *raising of the criminal case, appeal, investigator's decision, court.*

Порушення кримінальної справи є стадією кримінального процесу та початком розслідування кримінальної справи, підставою для здійснення слідчих та інших процесуальних дій, застосування примусових заходів тощо. Порушення кримінальної справи без достатніх законних підстав є прямим порушенням вимог кримінально-процесуального закону та призводить до виникнення суттєвих негативних наслідків як для особи, відносно якої приймається подібне рішення, так і для посадової особи, яка таке рішення приймає.

Тривалий час проблеми захисту прав і свобод особи у стадії порушення кримінальної справи приділяли значну увагу багато вчених-правників, зокрема: В.С. Вознюк, О.В. Гарник, Ю.М. Грошевий, Г.М. Доросинська, С.О. Ільченко, Л.Л. Кірій, Н.О. Колоколов, М.Й. Курочка, В.Т. Мальяренко, В.П. Півненко, П.Ф. Пилипчук, М.О. Потебенько, С.М. Стахівський, В.Г. Тесленко, О.Г. Шило та інші.

Після набуття Україною незалежності була прийнята низка законів, спрямованих на створення сприятливих умов для здійснення правосуддя, виконання правоохоронними органами покладених на них обов'язків та забезпечення надійного захисту суб'єктів кримінально-процесуальної діяльності від тиску, погроз та інших протиправних посягань при вико-

нанні ними службових і громадянських обов'язків [1; 2]. Проте, слід пам'ятати, що крім захисту прав і свобод осіб, які потрапляють у сферу процесуальної діяльності, гострою є і проблема захисту прав іншої сторони, а саме, посадових осіб, вповноважених державою на здійснення кримінально-процесуальної діяльності.

Значним позитивним кроком у напрямі правового регулювання процедури оскарження постанови про порушення кримінальної справи стало прийняття Закону України "Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України щодо оскарження постанови про порушення кримінальної справи" від 14.12.2006 р.. До цього часу фактично засади порядку оскарження постанови про порушення кримінальної справи складали положення постанови Пленуму Верховного Суду України "Про деякі питання, що виникають під час розгляду судами України скарг на постанови органів дізнання, слідчого, прокурора про порушення кримінальної справи" від 11.02.2005 р. № 1 [3]. Досі неправомірне порушення кримінальних справ не можна було оскаржувати або не було процедури такого оскарження. Хоча вже існувало рішення Конституційного Суду України у справі № 3-рп / 2003.

Одним з каменів спотикання піднятої проблеми, яка потребує негайного вирішення, є, на наш погляд, правове регулювання порядку оскарження постанови про порушення кримінальної справи, строків проведення зазначеної процедури, підстав прийняття рішення судом про доцільність зупинення слідчих дій та, як наслідок, зупинення слідства на даному етапі.

Порядок провадження у кримінальних справах визначається розділом 2 Кримінально-процесуального кодексу України (далі – КПК України). Численні зміни та доповнення до КПК України вже не спроможні забезпечити належний та системний підхід до врегулювання кримінального судочинства, а тому назріла необхідність прийняття нового КПК, який би головною метою мав захист осіб, які опиняються під підозрою вчинення злочину. Новий КПК України має поєднати: з одного боку – захист і дотримання прав людини в кримінальному процесі за європейськими стандартами, а з іншого боку надання максимально правових можливостей для правоохоронних органів щодо збирання допустимих доказів при розслідуванні кримінальної справи.

Проте наявність нормативних актів не вплинула на однакове застосування їх вимог суддями при розгляді скарг на постанову про порушення кримінальної справи та винесенні відповідних постанов. У той час, коли оскарженню і розгляду в судах підлягала лише наявність приводів та підстав до порушення кримінальної справи (ст. 94 КПК України), суддями, як правило, розглядалися кримінальні справи по суті, з дослідженням

і наданням правової оцінки частково добутим доказам та без урахування "розумних строків" і висновків прокурорів. Такий підхід до розгляду скарг на постанови слідчих призводив до їх безпідставного скасування. Оскільки судді ототожнювали достатні дані, які вказують на наявність ознак злочину (ч. 2 ст. 94 КПК України) із закінченням, на їхню думку, складом злочину, особливо у незавершених розслідуваннях справах, на стадіях доведення вини особи у вчиненні злочину. При розгляді справ за апеляційним поданням прокурора мали місце випадки, коли апеляційний суд із тих самих підстав, але у різному складі суддів, стосовно співучасників злочину, скасовував незаконні постанови судів про скасування постанов про порушення кримінальних справ, а щодо інших залишив без змін [4]. Якщо зазначене становище було обумовлене відсутністю єдиної практики розгляду справ і ґрунтувалось на аналогії закону, то введення в дію з 18.01.2007 року змін до КПК України щодо оскарження постанови про порушення кримінальної справи, на превеликий жаль, здивувало слідчих правоохоронних органів та прокурорів, які здійснюють нагляд за досудовим слідством, у цілеспрямованості самих змін. Ще під час ознайомлення з законопроектом з боку правоохоронних органів були висказані зауваження, що прийняття даного закону унеможливить проведення досудового слідства. При його розробленні допущено порушення принципу системності й узгодженості, який передбачає послідовність у правотворчості, взаємозв'язок і взаємодію законодавчих актів з іншими законами. Внаслідок цього, і слід погодитися з Г. Доросинською, внесені до КПК України зміни втратили зв'язок із практикою і вийшли за межі загальних положень судового розгляду [4]. Законодавчі новели викликали критичні зауваження і у суддів різних інстанцій. Досить дивним виглядає те, що суддя після розгляду скарги має право одноособово на підставі суб'єктивних доводів скаржника винести постанову про відкриття провадження по суті скарги, при цьому не володіючи достатньою інформацією про кримінальну справу, її обставини, обсяг доказів і не заслухавши коло учасників, передбачених кримінально-процесуальним законодавством. Прокурорам, які беруть участь у справах, необхідно звертати увагу на мотивувальну частину постанов суддів про відкриття провадження. Якщо в судовому засіданні розглядається питання щодо законності порушення кримінальної справи, то дії судді повинні бути мотивованими відповідно до вимог закону. До введення в дію змін слідчі після скасування постанови про порушення кримінальної справи і направлення матеріалів на додаткову перевірку, за наявності підстав повторно порушували справу і протоколом огляду її матеріалів враховували як докази результати попередньо проведених слідчих дій. Натомість на даний час законодавець не дав чіткої відповіді на запитання про те, як розцінювати слідчі дії, що

проведені в проміжок часу між відкриттям провадження та отриманням слідчим копії постанови, коли не було відомо про зупинення досудового слідства. Хоча строк розгляду скарги у разі зупинення слідчих дій не враховується у строк досудового слідства, але він у випадку внесення апеляції на постанову суду і розгляду її апеляційним судом може тривати до трьох місяців. Звичайно, зупинення слідчих дій негативно позначиться на результатах досудового слідства, особливо у разі необхідності невідкладного їх проведення. Поряд з цим не вирішено питання, а як бути зі строками тримання особи під вартою, про які промовчав законодавець. Проблематичним для слідчих є прийняття до розгляду скарг на постанову про порушення кримінальних справ під час досудового слідства. Цим ігноруються здобуті докази вини особи у вчиненні злочину, якщо постановою про порушення справи буде скасована і відмовлено в її порушенні. Законодавець продублював коло учасників оскарження, відповідно до глави 22 КПК України, а саме: "Скарга на постанову органа дізнання, слідчого, прокурора про порушення кримінальної справи за фактом вчинення злочину може бути подана до суду особою, інтересів якої стосується порушена кримінальна справа, її захисником чи законним представником з достатнім обґрунтуванням порушення прав та законних інтересів відповідної особи". Перелік цих осіб та їхні інтереси у кримінальній справі можуть бути довільними, але законодавець не дав їм чіткого визначення у ч. 3 ст. 236-7 КПК України, чим викликав цілком законмірне запитання: а як же суддя, відкриваючи провадження за скаргою такої особи, не вислухавши слідчого, прокурора, спираючись лише на матеріали скарги, зможе визнати обґрунтованими порушення прав та законних інтересів цієї особи. Не можна таку особу порівнювати з особами, яким статтями 236-1 та 236-5 КПК України надано право оскаржувати постанови про відмову в порушенні кримінальної справи та про її закриття. Оскільки, відповідно до статей 236-2 та 236-6 КПК України суддя витребує матеріали чи справу, знайомиться з ними і повідомляє прокурора та особу, яка подала скаргу про час її розгляду. У даних випадках суддя при ознайомленні з матеріалами справи, визначає ставлення особи до предмета оскарження, проте такої можливості він позбавлений при відкритті провадження за ст.238-8 КПК України. Прогалини у законодавчому врегулюванні спричинять негативні наслідки. Доречно буде наголосити, що серед осіб, інтересів яких стосуються порушені кримінальні справи, можуть бути ті, які вчинили злочини, а звернення їх до суду із скаргами – намаганнями отримання достовірної інформації про хід розслідування чи уникнення відповідальності. Не можливо виключати, що слідчий при винесенні постанови про порушення кримінальної справи умисно чи внаслідок власної неухважності може не описати всіх тих ознак злочину,

які містились у матеріалах дослідчої перевірки, такі випадки траплялись і суди скасовували постанови [11]. Але, якщо до внесення відповідних законодавчих змін, суддя, скасовуючи постанову про порушення кримінальної справи, її матеріали направляв для проведення додаткової перевірки, то тепер відповідно до ст. 236-8 КПК України він "задовольняє скаргу, скасовує постанову про порушення справи і виносить постанову про відмову в порушенні справи". Скарги на постанови про порушення кримінальних справ подаються особами після проведення окремих слідчих дій, а їхні результати, поряд з матеріалами досудових перевірок підтверджують наявність ознак злочину і доводять вину особи у вчиненні злочину. Хіба таке нововведення не може в окремих випадках слугувати засобом уникнення кримінальної відповідальності? При розгляді скарг на постанову про порушення кримінальної справи, судді вимагають надання їм не матеріалів, які обґрунтовують порушення кримінальної справи, а безпосередньо самої справи. В рамках таких вимог, враховуючи теперішню судову практику, досить спірним є посилання на те, що у разі скасування постанови про порушення справи та відмови у порушенні справи подані до суду документи зберігаються в матеріалах провадження по скарзі до набрання законної сили відповідною постановою судді. У подальшому ці матеріали зберігаються в суді. Така вимога закону призведе до ряду незручностей, особливо, коли матеріали стосуються інших осіб (підозрювані, обвинувачені, потерпілі), які проходять у справі. З приводу внесених змін до КПК України неможливо не погодитись із публікаціями в засобах масової інформації щодо міркувань, якими керувались парламентарії під час голосування за даний законопроект і відсутності президентського вето на нього. У теорії права існує погляд, згідно з яким критерієм ефективності правових норм є міра досягнення цілей, поставлених перед ними. Цілі правового регулювання передбачають стимулювання та розвиток тих відносин, котрі на даний момент відповідають вимогам суспільства та створюють умови для розвитку і закріплення нових відносин [5]. Мета розуміється як ідеальна, відображена модель цінності [6]. Це дає можливість стверджувати, що критерієм ефективності правової норми є ступінь досягнення відповідних цінностей. Справедливі зауваження викликає тенденційність викладення окремих частин статей (ст. 236-8 КПК України), наприклад: "Обов'язок доведення правомірності порушення справи покладається на прокурора, неявка якого в судове засідання не перешкоджає розгляду справи". Яка неявка - з поважної причини також? Або - "Суддя: ...заслуховує думку прокурора, якщо він з'явився у судовому засіданні". Такі положення закону допускають розгляд справи і без участі прокурора. Цікаво, що подібним положенням не позначені інші статті чинного Кримінально-процесуального кодексу України. Навіть пересіч-

ному громадянину, який необізнаний з юриспруденцією, із тексту зазначених статей КПК України вбачається упереджене ставлення законодавця до прокурора як до учасника процесу. Невже відсутність прокурора у судовому засіданні та слідчого, який порушував кримінальну справу буде сприяти винесенню законної постанови за скаргою громадянина? Судовий розгляд скарги на постанову про порушення кримінальної справи суттєво відрізняється від розгляду постанов про відмову в порушенні кримінальної справи та про її закриття, хоча скрізь предметом оскарження є рішення слідчого або прокурора за матеріалами перевірки чи у справі.

Як вбачається, введення змін до КПК України щодо оскарження постанови про порушення кримінальної справи в теперішній редакції, прямо суперечить ст. 2 КПК України, яка визначає завдання кримінального судочинства в частині охорони прав та законних інтересів фізичних і юридичних осіб, які беруть в ньому участь, щодо швидкого і повного розкриття злочинів, викриття винних та забезпечення правильного застосування закону з тим, щоб кожний, хто вчинив злочин, був притягнутий до відповідальності. Натомість розглянуті зміни до Кримінально-процесуального кодексу України перешкоджають виконанню дізнавачами і слідчими завдань кримінального судочинства, а тому потребують доопрацювання.

Нечітко обумовлені строки, протягом яких може бути оскаржено постанову про порушення кримінальної справи. Така постанова може бути оскаржена протягом усього часу перебування справи у провадженні органу дізнання, слідчого, прокурора до моменту закінчення досудового слідства.

Відповідно до статей 217, 218, 290 КПК України, цим момеитом є повідомлення потерпілого, його представника та оголошення обвинуваченому про закінчення досудового слідства і пред'явлення їм матеріалів слідства кримінальної справи для ознайомлення, про що складається протокол або додається до справи копія письмового повідомлення потерпілого або його представника.

Подання до суду скарги на постанову про порушення кримінальної справи після закінчення досудового слідства, але до направлення кримінальної справи до суду для її розгляду є підставою для відмови у відкритті провадження з розгляду скарги, з направленням скарги органу досудового слідства, в провадженні якого перебуває кримінальна справа, для приєднання до матеріалів кримінальної справи та розгляду скарги по суті під час попереднього розгляду або розгляду кримінальної справи по суті в суді.

Більш чітко визначені строки розгляду скарг на постанови про порушення кримінальної справи, особливо з точки зору терміновості та

оперативності розгляду цієї категорії скарг. Скарга на постанову органу дізнання, слідчого, прокурора про порушення кримінальної справи розглядається суддею одноособово не пізніше п'яти днів з дня її надходження до суду, тобто розгляд скарги у судовому засіданні призначається в межах п'яти днів з дня надходження скарги до суду.

При обчисленні п'ятиденного терміну призначення скарги до розгляду слід керуватися вимогами ст. 89 КПК України.

Законодавчою новелою в доповненнях до чинного Кримінально-процесуального кодексу є ухвалення суддею процесуального документа про відкриття провадження за скаргою (постанова про відкриття провадження за скаргою).

У постанові судді про відкриття провадження обов'язково зазначаються час і місце судового розгляду скарги, особи, яка повинна з'явитися у судові засідання, дії, які сторонам необхідно вчинити для забезпечення розгляду скарги, та строк подання до суду матеріалів, на підставі яких було прийнято рішення про порушення кримінальної справи.

Постанову про відкриття провадження за скаргою на постанову про порушення кримінальної справи суддя виносить протягом доби від дня надходження скарги до суду, копія цієї постанови невідкладно направляється особі, яка подала скаргу, її захиснику або законному представнику, органу чи особі, які порушили кримінальну справу або у провадженні якої ця справа перебуває, прокурору та потерпілому або особі, за заявою якої було порушено кримінальну справу.

Відкривши провадження по скарзі на постанову про порушення кримінальної справи, суддя вирішує питання про зупинення слідчих дій у справі на час розгляду скарги [7].

Крім того, виходячи з вимог п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, що кожен має право на доступ до правосуддя та на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, рішення про необхідність зупинення слідчих дій слід приймати лише в одному випадку, коли не дотримані вимоги статей 112, 113 КПК, якими регламентується початок провадження досудового слідства.

Постанова судді про відкриття провадження за скаргою вступає в законну силу з моменту постановлення і підлягає негайному виконанню.

Неподання у встановлений суддею строк без поважних причин до суду матеріалів, на підставі яких було прийнято рішення про порушення справи, суддя має право визнати відсутність цих матеріалів підставою для скасування постанови про порушення кримінальної справи.

Проте наведені пропозиції – це лише перший крок на шляху підвищення ефективності оскарження до суду постанови про порушення кри-

мінальної справи, та як наслідок захисту прав громадян на цій стадії кримінального судочинства.

Таким чином, законодавча регламентація вказаних вище положень та удосконалення чинного законодавства повинна більш ефективно сприяти виконанню як завдань кримінально-процесуальної діяльності, так і завдань кримінального судочинства з одночасним забезпеченням прав і законних інтересів осіб, які залучаються до такої діяльності.

Використана література:

1. Закон України від 23 грудня 1993 р. "Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів" // Відомості Верховної Ради України (ВВР). - 1994. - № 11. - Ст. 50.
2. Закон України від 23 грудня 1993 р. "Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві" // Відомості Верховної Ради України (ВВР). - 1994. - № 11. - Ст. 51.
3. Рішення Конституційного Суду України від 30 червня 2009 року № 16-рп / 2009 у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частин сьомої, дев'ятої, пункту 2 частини шістнадцятої статті 236-8 Кримінально-процесуального кодексу України.
4. Доросинська Г. Оскарження до суду постанови про порушення кримінальної справи // Право України. - 2007. - № 10. - С. 24-31.
5. Колодій А.М., Копейчиков В.В., Лисенков С.Л. Теорія держави і права. - К., 2003. - С. 264 -265.
6. Тугаринов В.П. Избранные философские труды. - Л., 1988. - С. 268.
7. Гарник О. Слідство. Діагноз - параліч // Дзеркало тижня. - 2007. - 24 лютого. - С. 18-20.
8. Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод, прийнята Радою Європи 4 листопада 1950 р. / Конвенція про захист прав людини та основних свобод. Із поправками, внесеними відповідно до положень Протоколу № 11. Офіційний переклад. - К.: Міністерство юстиції України; Українська правничка фундація, 2002. - 24 с.
9. Коротко А. Новий порядок возбуждения уголовного дела // Следователь. - 2004. - № 2. - С. 99-100.
10. Петрухин И. Можно ли обжаловать в суд постановление о возбуждении уголовного дела? // Российская юстиция. - 2002 - № 1. - С. 49.
11. Паровой В. Участь прокурорів у справах за скаргами осіб на постанови про порушення кримінальних справ // Юридичний вісник України. - 2007. - № 30. - С. 24-32.

Стаття надійшла до редколегії 26.03.2010 р.

УДК 343.346

В.В. Віскунов

**БЕЗПОСЕРЕДНИЙ ОБ'ЄКТ ЗНИЩЕННЯ,
ПІДРОБКИ АБО ЗАМІНИ НОМЕРІВ ВУЗЛІВ
ТА АГРЕГАТІВ ТРАНСПОРТНОГО ЗАСОБУ**

У статті дається характеристика та визначення основного безпосереднього об'єкта складу знищення, підробка або заміна номерів вузлів та агрегатів транспортного засобу.

Ключові слова: *порядок, фізична особа, юридична особа, об'єкт злочину, транспортний засіб, ідентифікаційний номер.*

В статье дается характеристика и определение основного непосредственного объекта состава уничтожение, подделка или замена номеров узлов и агрегатов транспортного средства.

Ключевые слова: *порядок, физическое лицо, юридическое лицо, объект преступления, транспортное средство, идентификационный номер.*

This article gives a characteristic and definition basic direct object of composition destruction, falsification or substitution identification numbers of vehicle.

Key words: *legally, physical person, juridical person, object of crime, vehicle, identification number.*

З метою протидії злочинним посяганням, пов'язаним з транспортними засобами, а також у зв'язку з посиленням відповідальності за незаконне заволодіння транспортними засобами, у 2000 році український законодавець вперше встановив у ст. 194-1 Кримінального кодексу України 1960 р. (із змінами та доповненнями, внесеними згідно з Кодексом № 2419-III від 17.05.2001), кримінальну відповідальність за знищення, підробку або заміну номерів вузлів та агрегатів транспортного засобу (далі – підроблення ідентифікаційного номеру транспортного засобу (ТС))¹. Зазначений склад злочину був розміщений у главі IX "Злочини проти порядку управління". 5 квітня 2001 року на сьомій сесії Верховної Ради України був прийнятий новий Кримінальний кодекс України (далі – КК України), який набрав чинності 1 вересня 2001 року. Кримінальна відповідальність за підроблення ідентифікаційного номера ТС уже була передбачена у ст. 290 КК України 2001 р. , яку законодавець включив у розділ XI "Злочини проти безпеки руху та експлуатації транспорту". Безумовно, поява таких новел була зумовлена змінами в суспільно-політичній, економічній та правовій сферах життя.

¹ Див.: Кримінальний кодекс України: за станом на 17 травня 2001 р. / Верховна Рада України. – Відомості Верховної Ради УРСР. – 1961. – № 2. – Ст. 14.

Найістотніше значення як для правотворчої, так і для правосастосовної діяльності має безпосередній об'єкт злочину. Під ним деякі автори розуміють ті конкретні суспільні відносини, що поставлені законодавцем під охорону певної норми Особливої частини КК України і яким заподіюється шкода суспільно небезпечним діянням, що містить ознаки конкретного складу злочину¹. Проте остаточно проблематику об'єкту злочину у науці кримінального права не вирішено. Наприклад, В.К. Гришук виділяє сім історичних і вісім сучасних концепцій об'єкта злочину в теорії кримінального права². Хоча, на нашу думку, безпосереднім об'єктом злочину, насамперед, слід вважати порядок відносин між людьми з приводу тих чи інших матеріальних або нематеріальних предметів, який охороняється конкретною кримінально-правовою нормою Особливої частини КК України і на який посягає злочин, спричиняючи певну шкоду або створюючи загрозу заподіяння такої шкоди. Отже, аналогічна позиція відповідає іншим узагальненим видам об'єкта злочину.

У теорії кримінального права широке визнання здобула класифікація безпосередніх об'єктів злочинів "за горизонталлю". Сутність цієї класифікації полягає в тому, що наряду безпосереднього об'єкта виділяють основний (головний) і додатковий об'єкти. Необхідність такої класифікації виникає тоді, коли один і той самий злочин одночасно заподіює шкоду кільком об'єктам. Насамперед і головним чином, основний безпосередній об'єкт законодавець прагнув поставити під охорону, приймаючи закон про кримінальну відповідальність. Звідси випливає, що основний безпосередній об'єкт відображає й основний зміст того чи іншого злочину, його антисоціальну спрямованість. Він більше, ніж інші об'єкти, визначає ступінь суспільної небезпечності вчиненого злочину й тяжкість наслідків, що настали чи могли настати³.

Безпосередній об'єкт складу знищення, підроблення або заміна номерів вузлів та агрегатів транспортного засобу, слід визначати на основі аналізу змісту системи відносин з приводу державної реєстрації транспортного засобу, які охороняються ст. 290 КК України, їх структурних елементів (предмета, суб'єктів, соціального зв'язку). Як уже відзначалося, порядок, зокрема правопорядок, становить собою форму існування суспільних відносин, тому важливо для правильного з'ясування сутності

---

¹ Див.: Вереща Р.В. Суб'єктивні елементи підстави кримінальної відповідальності / Р.В. Вереща. – К.: Атіка, 2006. – С. 509.

² Див.: Гришук В.К. Кримінальне право України: Загальна частина: Навч. посіб. для студентів юрид. фак. вищ. навч. закл. – К.: Видавничий Дім "Ін Юре", 2006 – С. 164 – 165.

³ Див.: Вереща Р.В. Суб'єктивні елементи підстави кримінальної відповідальності / Р.В. Вереща. – К.: Атіка, 2006. – С. 509.

об'єкта зазначеного злочину та "механізму" злочинного посягання на нього, визначити структуру суспільних відносин і взаємодію різних елементів їх складових частин.

Видається слушною позиція В.К. Грищука з приводу цього питання. На його думку, структурними елементами суспільних відносин є: 1) їх суб'єкти (держава в особі компетентних органів, фізичні та юридичні особи); 2) предмет (матеріальні блага, які є предметом злочину, людина, нематеріальні блага); 3) соціальний зв'язок (певний об'єктивний, суспільно корисний взаємозв'язок суб'єктів охоронюваних законом суспільних відносин на ґрунті їх кореспондуючих прав і обов'язків та правомірна суспільно значима і позитивна поведінка суб'єктів охоронюваних кримінальним законом суспільних відносин); 4) нормативна основа охоронюваних законом України про кримінальну відповідальність суспільних відносин – зміст цих відносин (права і обов'язки суб'єктів суспільних відносин – норми чинного законодавства, які визначають права і обов'язки суб'єктів суспільних відносин, котрі становлять їх зміст)¹. Отже, на наш погляд, висвітлене уявлення щодо структури суспільних відносин цілком і повністю відповідає концепції "об'єкт злочину – порядок відносин", оскільки завдяки саме соціальним нормам, у тому числі й нормам права, суспільні відносини набувають організовану форму, тобто становлять собою порядок.

Так, В.А. Мисливий справедливо вважає, що безпосереднім об'єктом складу злочину, передбаченого ст. 290 КК України, є порядок обліку та реєстрації транспортних засобів у сфері дорожнього руху², передбачений Правилами державної реєстрації та обліку автомобілів, автобусів, а також самохідних машин, сконструйованих на шасі автомобілів, мотоциклів усіх типів, марок і моделей, причепів, напівпричепів та мотоколясок (далі - Правила реєстрації ТС)³.

Можна частково погодитися з думкою тих вітчизняних науковців, котрі стверджують, що насамперед, підроблення ідентифікаційного номеру ТС посягає на відносини, які забезпечують порядок обліку та реєстрації транспортних засобів, достовірність наявних основних частин і агрегатів, які слід вважати основним безпосереднім об'єктом розглядувано-

---

¹ Див.: Гришук В.К. Кримінальне право України: Загальна частина / В.К. Гришук. – К.: Видавничий Дім "Ін Юре", 2006. – С. 166, 167, 186, 188. (Навч. посіб. для студентів юрид. фак. вищ. навч. закл.).

² Див.: Мисливий В.А. Злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту / В.А. Мисливий. – Дніпропетровськ: юрид. акад. мін-ва внутр. справ, 2004. – С. 87. (Монографія).

³ Див.: Постанова Кабінету Міністрів України № 1388 від 7.09.1998 р (з змінами, внесеними від 27.02.2008 р.) // Офіційний вісник України. – 1998. – № 36. – Ст. 6.

го злочину¹. Однак встановлення та визначення безпосереднього об'єкта складу злочину, передбаченого ст. 290 КК України, залежить від узагальнення наукових позицій та їх уточнення на основі аналізу норм регулятивного та кримінального законодавства.

Регулятивне законодавство у сфері транспортних засобів не є галузевим. Воно узагальнює інститути і норми адміністративного, адміністративно-процесуального, цивільного, кримінального та інших галузей права, відповідно до предмету регулювання. Зокрема, згідно зі ст. 34 Закону України від 30 червня 1993 року "Про дорожній рух" (із змінами, внесеними із Законом від 24.09.2008 р.), "Державна реєстрація транспортного засобу полягає у здійсненні комплексу заходів, пов'язаних із перевіркою документів, які є підставою для здійснення реєстрації, звіркою і, за необхідності, дослідженням ідентифікаційних номерів складових частин та оглядом транспортного засобу, оформленням і видачею реєстраційних документів та номерних знаків.

Державний облік зареєстрованих транспортних засобів включає в себе процес реєстрації, накопичення, узагальнення, зберігання та передачі інформації про зареєстровані транспортні засоби та їх власників.

Державній реєстрації та обліку підлягають призначені для експлуатації на вулично-дорожній мережі загального користування транспортні засоби усіх типів: автомобілі, автобуси, мотоцикли всіх типів, марок і моделей, самохідні машини, причепи та напівпричепи до них, мотоколяски, інші прирівняні до них транспортні засоби та мопеди, що використовуються на автомобільних дорогах державного значення.

Державна реєстрація та облік автомобілів, автобусів, мотоциклів та мопедів усіх типів, марок і моделей, самохідних машин, причепів та напівпричепів до них, мотоколясок, інших прирівняних до них транспортних засобів здійснюються підрозділами Державтоінспекції Міністерства внутрішніх справ України. Для автоматизованого обліку зареєстрованих транспортних засобів та відомостей про їх власників ведеться Єдиний державний реєстр, держателем якого є Державтоінспекція Міністерства внутрішніх справ України². Транспортні засоби Збройних сил України, житлово-комунального господарства, а також ті, що не можуть експлуату-

---

¹ Див.: Науково-практичний коментар до кримінального кодексу України. / [4-те вид., перероб. і доп.]; Виш. ред. С.С. Яценко. - К.: А.С.К., 2006. - С. 601; Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / [Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, С.Б. Гавриш та ін.]; За заг. ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. / [3-є вид., перероб. і доп.]. - Х.: ТОВ "Одісей", 2007. - С. 796.

² Див.: Закон України "Про дорожній рух" від 30 червня 1993 р. (із змінами, внесеними із Законом від 24.09.2008 р.) // Відомості Верховної Ради України. - 1993. - № 31. - Ст. 338.

ватися на вулично-дорожній мережі підлягають відомчій реєстрації та обліку.

Таким чином, на законодавчому рівні транспортний засіб необхідно розглядати не тільки як об'єкт права власності, джерело підвищеної небезпеки та експлуатації, але й як об'єкт державної реєстрації та обліку.

Отже, на наш погляд, транспортний засіб у складі знищення, підроблення або заміни його номерів вузлів та агрегатів, слід розглядати в аспекті безпосереднього предмету порядку відносин з приводу його державної реєстрації та обліку, що охороняються ст. 290 КК України, а також безпосереднього предмету злочинного посягання на зазначені відносини, порядок яких порушується та спричиняється шкода через безпосередній вплив на ідентифікаційний номер транспортного засобу шляхом його знищення, підроблення або заміни. Державна реєстрація транспортних засобів – це обов'язкова складова безпосереднього об'єкта складу злочину, передбаченого ст. 290 КК України.

Правами реєстрації ТС встановлюється єдиний на території України порядок державної реєстрації та обліку автомобілів, автобусів, а також самохідних машин, сконструйованих на шасі автомобілів, мотоциклів усіх типів, марок і моделей, причепів, напівпричепів, мотоколясок та видачі реєстраційних документів і номерних знаків. Також, згідно зазначених Правил, державна реєстрація транспортних засобів здійснюється органами Державтоінспекції МВС України, з метою контролю за відповідністю конструкції та технічного стану транспортних засобів встановленим в Україні вимогам стандартів, правил і нормативів, дотримання вимог законодавства, яке визначає порядок сплати податків, внесення інших обов'язкових платежів, використання транспортних засобів в умовах воєнного та надзвичайного стану, а також для забезпечення їх обліку та попередження протиправних дій щодо них. З метою виявлення та попередження злочинів з транспортними засобами, працівниками Державтоінспекції МВС України під час реєстрації та обліку транспортного засобу, проводиться його огляд, у ході якого, перевіряється справність і відповідність нормативним вимогам номерів вузлів та агрегатів, а також проводиться ідентифікація даного транспортного засобу. Інакше кажучи, важливою метою реєстрації та обліку транспортних засобів, також є протидія незаконному обігу кримінальних транспортних засобів. Через це, пропонуємо п. 3 Правил реєстрації ТС доповнити та викласти в такій редакції: "Державна реєстрація транспортних засобів здійснюється органами Державтоінспекції МВС з метою контролю за відповідністю конструкції та технічного стану транспортних засобів, **справністю номерних знаків, ідентифікаційних номерів та їх відповідністю** встановленим в Україні вимогам стандартів, правил і нормативів, дотриманням вимог законодав-

ства, що визначає порядок сплати податків, внесення інших обов'язкових платежів, використання транспортних засобів в умовах воєнного та надзвичайного стану, а також для забезпечення їх обліку, **ідентифікації, виявлення та попередження** протиправних дій щодо них".

Виходячи із змісту норм діючого законодавства, можна дійти висновку, що під кримінально-правовою охороною ст. 290 КК України перебувають лише транспортні засоби, що підлягають *державній* реєстрації та обліку, а також зареєстровані, перереєстровані для власного користування, зняті з державного обліку для подальшої реалізації (крім випадків вибракування) транспортні засоби. Під транспортними засобами, що підлягають державній реєстрації та обліку слід розуміти придбані на території України нові транспортні засоби або такі, що були в експлуатації, а також придбані за межами України і ввезені із-за кордону з метою власного користування. Такими транспортними засобами також можуть бути незаконно вилучені шляхом протиправного заволодіння на території України або іншої держави і незаконно ввезені в Україну транспортні засоби. Транспортні засоби збройних сил України, житлово-комунального господарства, а також ті, що не можуть експлуатуватися на вулично-дорожній мережі та які підлягають відомчій реєстрації та обліку, а також зняті з державного обліку для вибракування й подальшої утилізації, не можуть бути визнані предметом охорони кримінально-правової норми, передбаченої ст. 290 КК України.

На основі аналізу нормативних положень, можна спробувати сформулювати наукове визначення поняття державної реєстрації транспортних засобів. Отже, на наш погляд, під державною реєстрацією транспортних засобів слід розуміти забезпечуваний комплексний адміністративно-правовий порядок, регулюючий діяльність державних органів, юридичних і фізичних осіб, а також реалізацію ними обов'язків, прав і відповідальності з метою контролю та обліку прав власності на транспортні засоби та правочинів з ними або самого транспортного засобу як джерела підвищеної небезпеки, його ідентифікації, виявлення та попередження протиправних дій щодо нього, який реалізується шляхом прийняття службовими особами управлінських рішень у межах процедури, врегульованої системою нормативно - правових актів.

Згідно з вимогами п. 4 ст. 334 ЦК України, "Якщо договір про відчуження майна підлягає державній реєстрації, право власності у набувача виникає з моменту такої реєстрації"¹. Момент виникнення права власнос-

---

¹ Див.: Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. (із змінами внесеними від 25.12.2008 р.) // Відомості Верховної Ради України. - 2003. - № 40. - Ст. 356.

ті на транспортний засіб у набувача пов'язан з моментом державної реєстрації транспортного засобу в органах Державтоінспекції МВС України. Таким моментом є момент внесення у свідоцтво про реєстрацію транспортного засобу даних про нового власника, а також правові підстави реєстрації транспортного засобу, а саме договір про відчуження або інший офіційний документ, які мають юридичне значення та ін. Тільки з моменту державної реєстрації транспортного засобу його власник набуває право володіти, користуватися та розпоряджатися зазначеним транспортним засобом.

Слід зазначити, що порядок відносин органів управління і не підпорядкованих фізичних та юридичних осіб із приводу транспортних засобів існує не тільки в процесі їх державної реєстрації, але й під час ввозу, вивозу і митного оформлення транспортних засобів. Таким чином, реєстрації в органах Державтоінспекції МВС України транспортного засобу, ввезеного на територію України, передують його митне оформлення відповідно до митних правил.

По суті, порядок управління з приводу державної реєстрації транспортних засобів та їх митного оформлення, також безпосередньо пов'язан з інформаційним обігом транспортного засобу, в процесі якого можуть змінюватись його законні власники, технічні характеристики, однак ідентифікаційні номери основних частин та агрегатів транспортного засобу повинні бути незмінними, а саме первинними й справжніми його номерами. Так, згідно з вимогами п. п. 8, 14 Правил реєстрації ТС, не допускається державна реєстрація, перереєстрація, знаття з обліку транспортних засобів з ознаками знищення, фальсифікації або підроблення їх ідентифікаційних номерів, а реєстрація вже зареєстрованих таких транспортних засобів скасовується. Тільки у випадках і порядку встановлених законодавством, а також із дозволу органів управління можлива їх заміна на нові. Таким чином, транспортний засіб у процесі свого існування і обігу проходить визначені етапи.

Знищення, підроблення або заміна ідентифікаційних номерів транспортного засобу за родовим об'єктом є схожим із складом підроблення документів, печаток, штампів та бланків, їх збут, використання підроблених документів, закріпленим у ст. 358 КК України, розташованій у розділі XV "Злочини проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян". В залежності від безпосереднього об'єкта, котрим на наш погляд є порядок управління з приводу офіційного інформаційного обігу, зазначені злочини посягають на предмети управлінської діяльності. Проводячи порівняльно-правовий аналіз вищезазначених складів злочинів, можна виділити як загальні, так і відмежувальні ознаки їх безпосередніх об'єктів. Оскільки транспортний

засіб підлягає державній реєстрації та обліку з внесенням в електронну базу даних, а також в офіційний реєстраційний документ (свідоцтво про реєстрацію ТС) інформації щодо його технічних характеристик, власника, підстав реєстрації, а також ідентифікаційних номерів кузова, двигуна та шасі, то така інформація набуває характер офіційної управлінської інформації, яка поставлена під різні нормативно встановлені види захисту – правові, організаційні, технічні та інші. Також, слід визнати охоронювану офіційну інформацію, що є предметом або засобом суспільно небезпечних посягань, об'єктом, обмеженим у цивільному обігу. Тільки завдяки істинній охоронюваній офіційній інформації може здійснюватися її контрольований обіг і забезпечуватися нормальна діяльність органів управління.

Як справедливо пише Л.А. Букалєрова, правові ознаки охоронюваної офіційної інформації, які містяться на різних носіях (в офіційних документах, акцизних марках, ідентифікаційних знаках транспортного засобу, свідоцтві про ідентифікаційний номер платника податків, засобі митної ідентифікації), практично однакові. Таким чином, вчена визнає під "охоронюваною офіційною інформацією" таку інформацію, яка містить відомості про факти, що мають юридичне значення; створену уповноваженим державою виробником (юридичною або фізичною особою); підпорядковану визначеному правовому режиму обігу (наявність системи реєстрації); розміщену як на машинному носії, в електронно-обчислюваної машині (ЕОМ), системі ЕОМ чи їх мережі (комп'ютерна інформація) так і в людської пам'яті¹.

Особливість злочинів, пов'язаних з охоронюваною офіційною інформацією, полягає в тому, що злочинні ознаки пов'язані не тільки з видом офіційної охоронюваної інформації, але й з порушенням порядку її обігу. Тому при аналізі складів злочинів необхідно досліджувати як ознаки предмету, так і ознаки інформаційного обігу.

Охоронюваний офіційний інформаційний обіг як система врегульованих нормами права суспільних відносин, що забезпечують захист встановленого державою порядку звернення офіційної інформації у залежності від характеристики носія, на якому закріплена інформація, включає: збір, аналіз, структурування, внесення змін, зберігання, облік, реєстрацію, пересилку, передачу, заміну, знищення, вилучення, використання, копіювання, втрату та інше для правомірних власників, користувачів. У законному обігу охоронюваної офіційної інформації можна виділити три

---

¹ См.: Букалєрова Л.А. Уголовно-правовая охрана официального информационного оборота / Л.А. Букалєрова. - [Под ред. докт. юрид. наук, проф. В.С. Комиссарова, докт. юрид. наук Н.И. Пикурова]. - М.: Издательство "Юрлитинформ", 2006. - С. 29.

основні стадії: введення в обіг, звернення, вивід з обігу. Враховуючи ці стадії, можна запропонувати наступну класифікацію незаконних дій з офіційною інформацією: неправомірне заволодіння, незаконне використання (обіг), знищення або утруднення доступу¹.

Вбачається, що безпосередні об'єкти підроблення документу й підроблення ідентифікаційного номеру транспортного засобу співвідносяться між собою і можуть як співпадати, так і відрізнятись. Наприклад, при підробленні реєстраційного документу на транспортний засіб (свідчення про реєстрацію ТС), коли в документ вносяться сфальсифіковані реєстраційні дані транспортного засобу, зокрема щодо його ідентифікаційних номерів. Наслідком такого роду діянь є те, що справжні реєстраційні дані номерів кузова, двигуна або шасі, внаслідок їх фальсифікації в реєстраційному документі, не відповідають справжнім ідентифікаційним номерам на певному транспортному засобі. Аналогічна ситуація може складуватися, коли підробляються навпаки ідентифікаційні номери транспортного засобу, які не відповідатимуть реєстраційним даним, що містяться у справжньому свідченні про реєстрацію ТС. Однак, в інших випадках, безпосередній об'єкт підроблення документів декілька ширше, ніж безпосередній об'єкт підроблення ідентифікаційного номеру транспортного засобу, оскільки охоплює більшу різноманітну сферу відносин з приводу охорони офіційного інформаційного обігу, що дозволяє відмежовувати зазначені склади злочинів. Крім того, відмінність порівняльних складів злочинів також міститься в ознаках їх предметів та об'єктивної сторони, внаслідок чого, зазначені склади є самостійними.

Підбиваючи підсумок зазначимо, що основним безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого в ст. 290 КК України "Знищення, підроблення або заміна номерів вузлів та агрегатів транспортного засобу", слід вважати порядок відносин між органами державного управління й не підпорядкованими їм фізичними та (або) юридичними особами з приводу державної реєстрації та обліку транспортних засобів, їх митного оформлення та забезпечення охоронюваного офіційного інформаційного обігу шляхом контролю за достовірністю ідентифікаційних номерів транспортних засобів, номерів кузова, двигуна і шасі в процесі їх використання.

Зрозуміло, що розглянуті у статті питання не можуть бути вичерпаними у вирішенні всіх проблем об'єкта знищення, підроблення або заміни номерів вузлів та агрегатів транспортного засобу, оскільки багато з них вимагають окремого розв'язання й дослідження. Разом з тим, сподіва-

---

¹ Див.: Букалєрова Л.А. Уголовно-правовая охрана официального информационного оборота / Л.А. Букалєрова. - [Под ред. докт. юрид. наук, проф. В.С. Комиссарова, докт. юрид. наук Н.И. Пикурова]. - М.: Издательство "Юрлитинформ", 2006. - С. 142.

емось на перспективу розвитку наукових дискусій і подальших досліджень основних положень теорії і практики застосування кримінально-правової норми про відповідальність за злочин, передбачений у ст. 290 КК України, з метою розроблення науково обґрунтованих пропозицій та рекомендацій щодо удосконалення та застосування кримінального законодавства.

Використана література

1. Кримінальний кодекс України: за станом на 17 травня 2001 р. / Верховна Рада України. - Відомості Верховної Ради УРСР. - 1961. - № 2. - Ст. 14.
2. Вереша Р.В. Суб'єктивні елементи підстави кримінальної відповідальності / Р.В. Вереша. - К.: Атіка, 2006. - 740 с. - (Підручник).
3. Гришук В.К. Кримінальне право України: Загальна частина / В.К. Гришук. - К.: Видавничий Дім "Ін Юре", 2006. - 567 с. (Навч. посіб. для студентів юрид. фак. вищ. навч. закл.).
4. Мисливий В.А. Злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту / В.А. Мисливий. - Дніпропетровськ: Юрид. акад. Мін-ва внутр. справ, 2004. - 380 с. (Монографія).
5. Постанова Кабінету Міністрів України "Про затвердження правил державної реєстрації та обліку автомобілів, автобусів, а також самохідних машин, сконструйованих на шасі автомобілів, мотоциклів усіх типів, марок і моделей, причепів, напівпричепів та мотоколясок" від 7 вересня 1998 р. № 1388 (Із змінами, внесеними від 27.02.2008 р.) // Офіційний вісник України. - 1998. - № 36. - Ст.1327.
6. Науково-практичний коментар до кримінального кодексу України. / [4-ге вид., перероб. і доп.]; Відп. ред. С.С. Яценко. - К.: А.С.К., 2006. - 848 с.
7. Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / [Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, С.Б. Гавриш та ін.]; За заг. ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. / [3-є вид., перероб. і доп.]. - Х.: ТОВ "Одісей", 2007. - 1184 с.
8. Закон України "Про дорожній Рух" від 30 червня 1993 р. (Із змінами, внесеними із Законом від 24.09.2008 р.) // Відомості Верховної Ради України. - 1993. - № 31. - Ст. 338.
9. Цивільний кодекс України від від 16 січня 2003 р. (Із змінами внесеними від 25.12.2008 р.) // Відомості Верховної Ради України. - 2003. - № 40. - Ст. 356.
10. Букалєрова Л.А. Уголовно-правовая охрана официального информационного оборота / Л.А. Букалєрова. - [Под ред. докт. юрид. наук, проф. В.С. Комиссарова, докт. юрид. наук Н.И. Пикурова]. - М.: Издательство "Юрлитинформ", 2006. - 360 с. (Монография).

Стаття надійшла до редколегії 17.03.2010 р.

УДК 341.456:343.851(477)

К. А. Гусєва

**ВИКОРИСТАННЯ У НОРМАТИВНО-ПРАВОВОМУ
РЕГУЛЮВАННІ ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИНАМ
МІЛІЦІЄЮ УКРАЇНИ МІЖНАРОДНОГО ДОСВІДУ**

Стаття присвячена міжнародному досвіду нормативно-правового регулювання запобігання злочинам міліцією (поліцією) та використанню цього досвіду в Україні.

Ключові слова: запобігання злочинам, міжнародний досвід, міжнародний документ, міліція (поліція), правоохоронна діяльність.

Стаття посвячена міжнародному опыту нормативно-правового регулювання предупреждения преступлений милицией (полицией) и использованию этого опыта в Украине.

Ключевые слова: предотвращение преступлений, международный опыт, международный документ, милиция (полиция), правоохранительная деятельность.

The article is devoted to the international experience of legal regulation to prevent crimes by police and its use in Ukraine.

Key words: preventing crime, international document, police, law enforcement activity.

Зростання рівня злочинності та надбання нею організованого й, крім того, транснаціонального характеру на сучасному етапі життєдіяльності українського суспільства зумовили необхідність жорсткого міжнародного співробітництва в боротьбі з нею, зокрема, з Європейськими країнами. Водночас регулювання взаємодії міжнародного та національного права в цій сфері значною мірою здійснюється за допомогою більш толерантних засобів. Саме таку взаємодію забезпечує, насамперед, дотримання Україною в запобіжній боротьбі зі злочинністю міжнародних стандартів.

Врахування міжнародного досвіду нормативно-правового регулювання у діяльності міліції України, обумовлено низкою практичних потреб, а саме таких, як налагодження своєчасної взаємодії з правоохоронними органами інших країн, використання в діяльності міліції позитивного досвіду у галузі протидії злочинності, впровадження новітніх технологій що використовуються за кордоном.

Дослідженням проблеми міжнародного співробітництва у боротьбі зі злочинністю займалися такі вчені, як: Ю. М. Антонян, М. М. Бабаєв, А. І. Долгова, А. П. Закалюк, А. Ф. Зелінський, В. М. Кудрявцев, Н. Ф. Кузнецова, І. П. Лановенко, А. Г. Лекарь, В. Г. Лихолоб, Ф. А. Лопушанський, В. В. Лунєєв, В. В. Станіс та ін.

Також питання міжнародного досвіду запобігання злочинам набуло свого подальшого розвитку й розкриття в публікаціях вітчизняних уче-

них: Ю. В. Александрова, О. М. Бандурки, В. В. Василевича, В. В. Голіни, О. М. Джужі, Я. Ю. Кондратьєва, О. Г. Колба, М. В. Костицького, О. Г. Кулика, О. М. Литвака, М. І. Мельника, В. І. Шакуна, О. Н. Яришча та ін.

Тож мета статті полягає у висвітленні міжнародного досвіду щодо особливостей нормативно-правового регулювання запобігання злочинам.

Важливу роль у цьому відіграють стандарти, що розроблені Конгресом ООН, зокрема, стосовно попередження злочинів та поведіння із правопорушниками. Документи, що приймаються Конгресом, підтверджуються Генеральною Асамблеєю ООН. Сьогодні існує ціла низка таких стандартів, що охоплюють практично всі аспекти у сфері запобігання злочинам та правопорушенням [1].

Загалом документи, розроблені та прийняті конгресами ООН, сьогодні становлять основу встановлення міжнародних стандартів щодо запобігання злочинам. Зокрема, ці стандарти були закріплені в так званих Керівних принципах у сфері попередження злочинності й кримінального правосуддя ..., що затверджені ООН [2, с. 39-40]. Цей міжнародний документ наголошує на необхідності активізації боротьби з міжнародною злочинністю шляхом дотримання та укріплення правопорядку й законності в міжнародних відносинах. Обґрунтована потреба щодо негайного прийняття національного законодавства для боротьби зі збільшенням кількості виявів транснаціональної злочинності. Розроблені, крім того, рекомендації щодо поліпшення професійної підготовки й технічного оснащення працівників правоохоронних органів й органів кримінального судочинства, забезпечення їх співробітництва з іншими відповідними установами на національному рівні.

Тому більш детально розглянемо сучасний міжнародний досвід нормативно-правового регулювання запобігання злочинам поліцейськими органами окремих європейських держав.

Перш за все, варто звернути увагу на той факт, що в сучасних наукових працях закордонних учених переважають погляди на поліцейську діяльність у загальносоціальному контексті. Відповідні підходи висвітлено й у національних нормативно-правових актах, що регламентують основи функціонування поліцейського апарату [3, с. 36-47].

Так, ст. 24 Закону Італії "Про нову систему адміністрації публічної безпеки" від 1 квітня 1981 р. № 121 наголошує, що на поліцію покладається: охорона демократичних інститутів; захист прав і свобод громадян, порядку, безпеки; забезпечення дотримання законів, постанов і розпоряджень органів влади; боротьба зі злочинністю, а також надання допомоги населенню при стихійних лихах і нещасних випадках.

У Законі західнонімецької землі Північний Рейн-Вестфалія "Про поліцію" від 25 березня 1980 р. зазначено, що головним завданням поліцей-

ських сил є запобігання погрози суспільної безпеки, у рамках чого поліція зобов'язана попереджати злочини, забезпечувати кримінальне переслідування злочинців, а також проводити необхідні заходи щодо підготовки дій у небезпечних ситуаціях.

У Чеській Республіці про запобігання злочинам ідеться в Обов'язковій директиві голови поліції, районних законах, муніципальних законах. Основним профілактичним завданням поліції є забезпечення безпеки громадян та охорона їх власності. У цій країні дуже розвинутий інститут співпраці держави із громадою щодо питань запобігання злочинам. Організаціям, які активно працюють за цим напрямом, надаються гранти. Уряд цієї країни забезпечує запобігання злочинам через освітню систему, систему контролю (моніторингу), систему стимулювання громадськості. Він також сприяє налагодженню тісної співпраці між президією поліції, керівництвом поліції та районними координаторами громадських ініціатив. Основна мета цього – залучення офіцерів поліції до активної запобіжної діяльності. Ефективність зусиль за цим напрямом роботи оцінює та контролює керівництво поліції.

Узагалі, специфічність правового становища поліцейських органів у західних державах обумовлюється не тільки й не стільки видами політичного режиму, скільки становленням націй до існуючої держави як такої. Якщо вона, в принципі, сприймається як організація, що гідна довіри, то населення схильне надати поліції досить широкі, найчастіше дискреційні, повноваження без побоювання, що вони будуть використані на шкоду його інтересам. Саме цим багато в чому й пояснюється існування в поліцейському законодавстві Європи, США, Японії й інших країн низки неконкретних і навіть двозначних формулювань, та й, загалом, це практикований там підхід до правотворчості в даній галузі.

Дійсно, завдання, що виконують поліцейські органи західних країн, досить різноманітні. Зокрема, у США такими завданнями, поряд з іншими, є: забезпечення конституційних гарантій; запобігання правопорушенням під час здійснення патрулювання й інших заходів; надання допомоги особам, яким загрожує фізична розправа, або тим, які не можуть подбати про себе самі; вирішення конфліктів; виявлення проблем, що потенційно можуть ускладнювати контроль за дотриманням законності й роботу місцевої влади; створення і підтримка в мешканців цієї місцевості почуття впевненості у своїй безпеці. Отже, основу цих обов'язків становлять саме запобіжні заходи.

Характерним є те, що органи влади й більшість закордонних дослідників головне призначення поліції вбачають у встановленні контролю за злочинністю. При цьому головна суть доктрини контролю за злочинністю зводиться до захисту інтересів держави як єдиного цілого від погрози з

боку правонеслухняних громадян. Уважаємо, що панування принципів доктрини контролю за злочинністю і концепції законності, що впливає з неї, призвели до скасування або пом'якшення в 70–80-х рр. минулого століття низки санкцій щодо злочинців, які дійшли до каяття, допомогли судовому слідству, а також у заміні кримінальної відповідальності на адміністративну або цивільно-правову, наприклад, за появу в громадських місцях у нетверезому стані, дрібну крадіжку, зберігання марихуани в невеликій кількості, проституцію, бродяжництво, поширення порнографії, деяких автотранспортних правопорушень тощо. Водночас переважають правильні твердження, що проблему встановлення контролю за злочинністю не можуть вирішувати лише правоохоронні органи, тому що рівень злочинності залежить від соціальних й економічних чинників, більшість з яких перебувають поза контролем із боку поліції.

У різних інших джерелах висвітлюються також і теоретичні підходи до проблеми, що розглядаємо. Так, зокрема, у Польщі під попередженням злочинів у загальновибраному значенні розуміється вся превентивна діяльність, що реалізується поліцією та спрямована на покращення рівня безпеки й забезпечення життєвих стандартів громадян. У Польщі єдиною національною програмою з попередження злочинів немає. Щодо діяльності поліції, то для неї нормативно-правовою основою запобігання злочинам є Поліцейський акт від 06 квітня 1990 р.

Однак у країні приймається велика кількість різноманітних програм, наприклад, 2006 р. було ініційовано 379 нових проектів, зокрема, 293 із них були спрямовані на молодь та дітей. Загалом, можна виокремити такі типи програм із попередження злочинів: інформаційні, освітні, програми втручання й альтернативні програми. Слід зазначити, що кожний проект, що реалізується в рамках запобігання злочинам упроваджується на основі письмових настанов, у яких визначена головна мета проектів. Ці настанови повинні включати такі моменти: на кого спрямована їх дія, час реалізації проекту, методи та форми, бюджет та основні джерела фінансування, питання співпраці зі спільнотою протягом упровадження проекту, а також строки та засоби оцінки результатів проекту. На нашу думку, включення в документи запобіжної спрямованості розділу щодо оцінки результатів є цікавим та необхідним, оскільки їх дія спрямована на отримання кінцевого наслідку.

Нині в Англії головна увага зосереджена на створенні системи органів, що здійснюватимуть профілактику злочинності. Це, насамперед, структури, утворені Міністерством внутрішніх справ Великобританії, наприклад, міністерська група із профілактики злочинності, яка повинна очолювати та координувати профілактику злочинності на національному рівні та допомагати уряду під час здійснення державної політики із

цих питань. Сьогодні в Англії діє також Національна агенція профілактики злочинності, що була заснована в січні 1996 р. та замінила Національний комітет профілактики злочинності, заснований 1993 р. Функціями Національної агенції є такі: координація діяльності всіх ключових учасників профілактики злочинності, залучення їх до роботи в агенції, розвиток зв'язків між ними, підтримка зв'язків з іншими організаціями; ініціювання, розвиток та пропагування інноваційних ідей щодо допомоги профілактики злочинності та скорочення загрози злочинності шляхом проведення нових досліджень, узагальнення успішної практики; співпраця з поліцією, органами місцевої влади, приватних підприємств, громадськими організаціями, фондами, спілками, діяльність яких пов'язана з допомогою жертвам злочинів, дітям із неблагополучних сімей тощо; надання рекомендацій Міністерству щодо провідних стратегій та проведення політики для створення необхідних умов ефективної профілактики злочинів.

У Німеччині провідним органом, що здійснює профілактику злочинності, є Міністерство внутрішніх справ ФРН [4, с. 92-95]. У своїй діяльності воно ґрунтується на тому, що профілактична діяльність – це модель, яка включає заходи загальної протидії злочинності. Вторинна профілактика повинна запобігати злочинності шляхом зміни можливостей дії. Вона спрямована на обмеження ситуацій, які сприяють вчиненню злочинів (наприклад, установка технічних засобів чи дорожніх загороджень або сигналізації). Третинна профілактика спрямована на запобігання повторному вчиненню злочину (наприклад, через професійну підготовку засуджених у місцях виконання покарання).

Сьогодні органи поліції федерації і земель розробили уніфіковану програму "Поліцейське попередження злочинності" (ProPK). Ця програма передбачає на федеральному рівні роз'яснення поліцією населенню, за допомогою засобів масової інформації й інших установ форм виявів злочинності й можливостей її запобігання. Зусилля ProPK концентруються на актуальних сучасних проблемах злочинності, пов'язаної з наркотиками, сексуальними правопорушеннями, крадіжками, уторгненнями із застосуванням насильства, грабежами, обманами й злочинністю серед молоді. Важливою складовою частиною поліцейської профілактики злочинів у Німеччині є спеціальна поліцейська консультативна програма для населення "Ваша поліція", у рамках якої здійснюється співробітництво поліції з державними структурами й недержавними установами.

Отже, міжнародна спільнота та міжнародні організації давно звернули увагу на швидке зростання рівня злочинності й усвідомили, що для боротьби з нею необхідна співпраця між органами, що здійснюють запобіжну діяльність як у середині країни, так і міжнародне співробітництво, для розвитку якого, перш за все, необхідно зосередити узгоджені зусилля

в напрямках: ратифікації та виконанні чинних правових документів; розробленні двосторонніх і багатосторонніх документів (угод); підготовці типових документів і стандартів для використання на національному, двосторонньому, багатосторонньому, субрегіональному, регіональному та міжрегіональних рівнях.

Хоча, як правильно зауважує відомий польський кримінолог Б. Холист, неможливо виробити єдині погляди на засоби й методи попередження злочинів у будь-яких міждержавних межах [5, с. 162], *концептуальні, правові та практичні підходи зарубіжних країн щодо вирішення цієї проблеми, на нашу думку, є такими, що заслуговують уваги при формуванні єдиної системи нормативно-правового забезпечення запобігання злочинам органами внутрішніх справ України.*

На нашу думку, узагальнений закордонний досвід, про який ідеться, надасть можливість: по-перше, зіставити загальний стан профілактичної роботи, яка проводиться поліцією закордонних держав, із запобіжною діяльністю міліції України; по-друге, усвідомити правові механізми, форми, методи, засоби здійснення запобігання злочинам за кордоном; по-третє, визначити можливість і доцільність запозичення закордонного досвіду в розглянутій сфері діяльності з метою його застосування в діяльності міліції України.

Головним же висновком у контексті розглядуваної в статті проблеми нормативно-правового забезпечення запобігання злочинам міліцією України має бути визнання необхідності встановлення тісної взаємодії міжнародного та українського національного законодавства в цій сфері діяльності на основі використання відповідних міжнародних правових стандартів. Запорукою тому має стати виконання Україною в повному обсязі прийнятих зобов'язань, відповідно до міжнародних договорів та документів; удосконалювання національного законодавства з метою забезпечення його відповідності вимогам міжнародного права та викликам транснаціональної злочинності; поліпшення професійної підготовки й технічного оснащення працівників правоохоронних органів тощо.

Залишається потреба й подальшого розвитку міжнародного співробітництва України у сфері нормативно-правового забезпечення запобігання злочинам. Для цього необхідно зосереджувати узгоджені зусилля в напрямках: ратифікації та виконання чинних міжнародних правових документів; цільової розробки двосторонніх і багатосторонніх угод для використання їх на національному, двосторонньому, багатосторонньому, субрегіональному, регіональному та міжрегіональних рівнях.

Крім того, слід більш активно використовувати досвід міжнародного співробітництва міліції України у сфері запобігання злочинам у рамках роботи Національного центрального бюро Інтерполу в Україні, через заснування при відповідних міжнародних організаціях або об'єднаннях

держав постійно діючих комісій з розроблення спільних заходів протидії злочинності, створення цільових структур з питань організації співробітництва між міліцією України й правоохоронними органами суміжних країн СНД, а також – через участь представників міліції України в міжнародних конференціях, нарадах, симпозиумах тощо.

Використана література

1. Голік Ю. В. Преступность – планетарная проблема (К итогам XI Конгресса ООН по предупреждению преступности и уголовному правосудию) / В. О. Голік, А. И. Коробеев. – СПб. : Изд-во "Юрид. центр Пресс", 2006. – 215 с.
2. Руководящие принципы в области предупреждения преступности и уголовного правосудия в контексте развития и нового международного экономического порядка: документы ООН // Советская юстиция. – 1992. – № 13-14. – С. 39-40.
3. Губанов А. В. Полиция зарубежных стран. Организационно-правовые основы, стратегия и тактика деятельности / Губанов А. В. – М. : МАЭП, 1999. – С. 36–47.
4. Мошак Г. Частноправовые аспекты предупреждения преступности в Германии / Г. Мошак, А. Паламарчук // Уголовное право. – 2005. – № 4. – С. 92–95.
5. Холыст Б. Криминология. Основные проблемы / Холыст Б. – М. : Юрид. лит., 1980. – 263 с.
6. Радецький В. Український Інтерпол: шляхом розвитку [Електронний ресурс] : Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/book/DIR_UKR/017.htm.

Стаття надійшла до редколегії 27.05.2010 р.

УДК 343.37:343.979 – ЛЕГАЛІЗАЦІЯ ДОХОДІВ,
Т.М. Тертиченко ОТРИМАНИХ ЗЛОЧИННИМ ШЛЯХОМ:
■ ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

Статтю присвячено ретроспективному аналізу виникнення такого явища, як легалізація злочинних доходів. Виокремлено ключові етапи його генезису та окремі особливості кожного етапу.

Ключові слова: *витоки; генезис; відмивання грошей; легалізація доходів, отриманих злочинним шляхом.*

Стаття посвячена ретроспективному аналізу виникнення такого явищення, як легалізація преступних доходів. Выделены ключевые этапы его генезиса и отдельные особенности каждого этапа.

Ключевые слова: *источки; генезис; отмыwanie денег; легализация доходов, полученных преступным путем.*

The article is devoted to the retrospective analysis of such phenomena as money laundering. The key periods of its genesis and they main peculiarities are marked out in this work.

Key words: *background; genesis; money laundering.*

Дослідження шляхів протидії такому явищу, як легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом не може бути повним і всебічним без вивчення його витоків. Не можна не вказати на те, що виявлення відмивання кримінальних доходів значною мірою ускладнюється різнобічною природою поняття "легалізація злочинних доходів". Не лише сам цей термін, а тема в цілому є досить багатобічною та лежить у межах вивчення не лише юридичних, а й економічних та інших наук. Дослідження ж генезису легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом, сприятиме розумінню витоків і сутності явища в цілому.

Окремі питання історії виникнення відмивання кримінальних капіталів розглядалися в роботах А.С. Бешіцького, І.Є. Мезенцевої, М.В. Бондаревої, О.В. Пустовіта, С.О. Синяньського, Г.О. Усатого, О.О. Чаричанського, О.В. Ківець, О.В. Столярського. Проте, його дослідження в роботах вищевказаних авторів носило більше факультативний характер. Можна сказати, що були розглянуті лише окремі аспекти з історії легалізації злочинних доходів.

Метою ж цієї роботи є дослідження виникнення легалізації злочинних капіталів та розвитку законодавства з протидії цьому явищу.

Історія відмивання грошей – це, перш за все, історія приховування грошей або майна від держави – або від конфіскації, або від оподаткування, чи навіть від комбінації обох. Це тісно пов'язано з історією торгівлі та банківської справи.

Все ж слід вказати, що ніхто не може достеменно сказати, коли почалося відмивання доходів. Проте, існує думка, що історія легалізації незаконних доходів почалася ще тисячі років тому. Так, Стерлінг Сегрейв у своїй роботі "Lords of the Rim" пояснює, як у Китаї торговці приблизно за 2000 років до нашої ери ховали своє багатство від правителів. Адже ці правителі могли просто забрати його, а самого торговця заслати [1]. Що є показовим і нагадує сучасні схеми легалізації, то це те, що торговці переміщали таке майно та інвестували в якусь справу в віддалених провінціях Китаю або навіть за його межами.

Однак, сам термін "відмивання грошей" почав вживатися в науковому лексиконі відносно недавно. Ця тенденція більш яскраво проявляється за кордоном, де вказаний термін широко використовується навіть у нормативно-правових актах. В юридичній літературі можна виділити кілька підходів до вирішення питання про походження цього терміну. Так, деякі

науковці вказують, що згадка про "відмивання грошей" зустрічається ще в 20-ті – 30-ті роки в Сполучених Штатах Америки. В цей період у місті Чикаго дане поняття стали вживати для позначення дій, пов'язаних із введенням у легальний оборот грошових коштів (як правило, металевої монети), отриманих у результаті незаконного обороту спиртних напоїв.

Так, у 1920 році в США вступив у силу в формі 18-ої поправки до Конституції Сполучених Штатів Америки так званий сухий закон, прийнятий Конгресом ще в 1917 році. Відповідно до нього заборонялось виробництво, продаж і перевезення, а рівно ввезення та вивіз спиртних напоїв у США. На практиці реалізація цього закону отримала значну протидію з боку середнього класу, оскільки його представники в значній мірі тим чи іншим чином були залучені до обороту алкогольних напоїв. Тим самим алкогольному бізнесу було завдано значного збитку. Це спричинило виникнення та широке розповсюдження підпільного виробництва спиртних напоїв і їх контрабандне ввезення. На чорному ринку йшов продаж алкоголю за надзвичайно високими цінами. Швидкого поширення набули організовані злочинні угруповання й інші злочинні організації, доходи яких були пов'язані з контрабандою та незаконною торгівлею спиртними напоями.

Наркодільки, шахраї, контрабандисти, викрадачі людей, професійні неплатники податків приписують заснування цього злочинного бізнесу Аль Капоне. Проте відмивання ним і його кримінальною імперією грошей носило обмежений характер, здійснювалося без урахування законів фінансового ринку та законодавства. Саме прорахунки в прихованні характеру грошових коштів, отриманих злочинним шляхом, дозволили притягти його до відповідальності за результатами проведеного співробітниками Служби внутрішніх доходів США розслідування.

Першим ідеологом відмивання злочинних доходів вважається Мейер Ланські, котрий став завдяки своєму кримінальному таланту єдиним у історії головою неіталійського походження найбільшого в світі мафіозного "Синдикату". Ланські будував свою діяльність із використанням переваг номерних рахунків у швейцарських банках, офшорних юрисдикцій і грального бізнесу. Основною метою, яку він переслідував у процесі відмивання грошей, було ухилення від сплати податків [2, с. 34].

За даними ж британського правознавця У. Гілмора, зазначений термін вживався службовцями правоохоронних органів США як професійний жаргонізм, однак, поширився він у ході відомого Уотергейтського політичного скандалу в США в середині 70-х років [3, с. 89].

У цей час термін "відмивання грошей" дійсно вперше з'явився в пресі (1973 р.) у зв'язку з ім'ям президента США Річарда Ніксона й Уотергейтським скандалом. У кінці лютого 1972 р. Ніксон зробив перші кроки з

переобрання на пост президента. Для цього ним був створений спеціальний Комітет із переобрання. Проте реальна кампанія почалася приблизно за рік до цього, коли один з його партнерів, Джордж Мітчед, і міністр фінансів США того часу, Моріс Стенс, почали таємно створювати фінансову базу майбутньої виборчої кампанії. Саме тоді до них стали потоком стікатися анонімні пожертвування, що було заборонено законом, які в подальшому, через підставні фірми, були перераховані в Комітет із переобрання як офіційні платежі. Спочатку анонімний характер пожертвувань, їх перерахування через підставні фірми (фактично легалізація в її сьогоденнішому розумінні) з'ясувалися пізніше, після злому штабу Національного комітету Демократичної партії у готелі "Уотергейт", а сама технологія отримала назву "відмивання грошей". Слід зазначити, що Уотергейтський скандал став першим широко відомим, але далеко не єдиним фактом подібного роду.

Яскравим прикладом тому служить справа Едуардо Орозко, якому в 1978–1982 рр. вдалося на території США безперешкодно легалізувати (відмити) близько 151 мільйона доларів, отриманих від продажу кокаїну та героїну. Для проведення своїх операцій він використав 18 банків, а також рахунки з обміну валюти в Нью-Йорку [2, с. 35].

Однак, більшість науковців схильна вважати, що термін "відмивання грошей" виник і почав вживатися на початку 80-х років. Використовувався він для позначення доходів від наркобізнесу, а точніше для визначення процесу перетворення нелегально отриманих від цього бізнесу грошей у легальні.

Подальша історія пов'язана з пошуком ефективних шляхів боротьби з відмиванням брудних грошей. У кінці 60-х років уряд США став проявляти стурбованість з приводу використання таємних банківських рахунків американськими громадянами, залученими в незаконну діяльність. Такі рахунки використовувалися для: ухилення від сплати податків; маніпуляцій на ринку цінних паперів США; порушення правил внутрішньої торгівлі, торгівлі золотом; розміщення коштів, отриманих незаконним шляхом; переказу грошей, отриманих нелегальним шляхом через позику відмитих грошей.

Спроби уряду США в судовому порядку переслідувати порушників податкового й інших галузей законодавства, котрі використовували рахунки в зарубіжних банках, стикалися з великими складнощами. Оскільки несанкціонована видача інформації про рахунки клієнтів могла потягти за собою притягнення до кримінальної відповідальності, зарубіжні банки, як правило, не сприяли американським службам у розслідуванні кримінальних, податкових або законодавчих порушень, вчинених особами, які користувалися зарубіжними рахунками для приховання незаконної дія-

льності або прибутку. Законодавство про дотримання банківської таємниці було визнано основною перешкодою в запобіганні та розслідуванні незаконної діяльності, оскільки банки, котрі знаходилися під іноземною юрисдикцією, не могли видавати інформацію про рахунки своїх клієнтів.

Уряд США спочатку намагався вирішити вказані проблеми про дотримання банківської таємниці, через дипломатичні канали. У 1969 р., наприклад, США почали попередні переговори зі Швейцарією з метою укласти угоду, яка б дала правоохоронним органам США доступ до інформації швейцарських фінансових інститутів. Укладений договір, проте, був малоефективний. Швейцарський уряд виставив умову про те, що не може бути ніякої видачі банківської інформації щодо дій, які розслідуються Сполученими Штатами Америки (включаючи порушення американського податкового законодавства), якщо вони не містять складу злочину за швейцарським законодавством.

Тоді Конгрес США почав пошук внутрішнього рішення. Відповідно до постанови про те, що "наявність таємних банківських рахунків і секретних банківських фінансових інститутів привела до розповсюдження злочинності серед офісних службовців, є фінансовою основою для організованих злочинних операцій в США, використовується для приховування незаконної власності та "відмивання" незаконно нажитих коштів", у 1970 р. була прийнята ціла низка законодавчих актів, фактично спрямованих на протидію легалізації злочинних доходів. Зокрема, Конгрес США прийняв три закони, які послужили основою для формування сучасної державної політики в області боротьби з відмиванням брудних грошей: "Про контроль за організованою злочинністю", "Про загальний контроль за розповсюдженням наркотиків", "Про банківську таємницю" [4, с. 54]. Проте на практиці, до введення в законодавство спеціального поняття "відмивання (легалізація) доходів" і відповідальності як за безпосереднє вчинення таких злочинів, так і за різні форми співучасті в них, дотримання звітності про валютні операції не завжди виконувалося, і правосуддя відносилось до цього поблажливо.

На офіційному ж рівні безпосередньо термін, що досліджується, було вперше визначено Президентською комісією США по боротьбі з організованою злочинністю в 1984 році. Тоді це поняття тлумачилося як процес приховування наявності незаконного походження або незаконного використання доходів, а також способи представити ці доходи як законні. Аналогічне визначення поняття, що розглядається, датоване 1993 роком. Воно належить Міжвідомчій групі протидії відмиванню грошей (Великобританія), яка визначає "відмивання" як процес, за допомогою якого правопорушники прагнуть до того, щоб приховати справжнє походження доходів від протизаконної діяльності та володіння ними [3, с. 89]. Це були

перші законодавчо визначені поняття "відмивання доходів", які зустрічалися в національних законодавствах Великобританії та США.

Вказані вище визначення дещо схожі. В них не розкривається сутність легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом, а лише описуються діяння, котрі представляють собою окремі форми вчинення відмивання кримінальних капіталів.

Міжнародна ж спільнота усвідомила важливість протидії процесам відмивання доходів за допомогою ефективної системи засобів, спрямованих на запобігання проникненню злочинних доходів у світову економіку трохи згодом.

Перші кроки міжнародного співтовариства в цьому напрямку можемо спостерігати в Конвенції ООН про боротьбу проти обігу наркотичних засобів і психотропних речовин. Саме цей документ поклав початок створенню та подальшому розвитку антилегалізаційного законодавства. Незважаючи на те, що в згаданій Конвенції безпосередньо поняття "відмивання грошей" не використовується, в ній визначається відповідальність за дії, які за змістом фактично й є формами легалізації доходів від наркобізнесу. Зокрема, в пп. а ч. 1 ст. 3 Конвенції перераховані види злочинів, доходи від яких складають предмет відмивання кримінальних капіталів, а в пп. б цієї ж статті розглядаються способи вчинення легалізації. Таким чином, пп. б ч. 1 ст. 3 Віденської конвенції, у якості кримінального злочину чи проступку пропонує визнати:

(i) конверсію або переведення власності, якщо відомо, що така власність отримана внаслідок будь-якого правопорушення або правопорушень, визнаних такими відповідно до підпункту а) цього пункту, або внаслідок участі в такому правопорушенні чи правопорушеннях, з метою приховання або утаювання незаконного джерела власності або з метою надання допомоги будь-якій особі, яка бере участь у вчиненні такого правопорушення або правопорушень, з тим, щоб вона могла ухилитися від відповідальності за свої дії;

(ii) приховання або утаювання справжнього характеру, джерела, місцезнаходження, способу розпорядження, переміщення, справжніх прав стосовно власності або її належності, якщо відомо, що така власність одержана внаслідок правопорушення або правопорушень, визнаних такими згідно з підпунктом а) цього пункту, або внаслідок участі в такому правопорушенні або правопорушеннях.

Крім того, пп. с ч. 1 ст. 3 вказаної Конвенції, виходячи з особливостей національних правових систем держав, пропонує визначити карними й наступні дії:

(i) придбання, володіння або використання власності, якщо в момент її одержання було відомо, що така власність отримана внаслідок право-

порушення або правопорушень, визнаних такими згідно з підпунктом а) цього пункту, або внаслідок участі в такому правопорушенні або правопорушеннях [5].

Але суттєвим недоліком цієї Конвенції у питанні повного та всебічного визначення поняття "легалізації злочинних доходів" є те, що в ній зазначені лише злочини, які пов'язані з виготовленням і розповсюдженням наркотичних засобів.

Наступним кроком на шляху створення законодавчої бази, спрямованої на боротьбу з відмиванням доходів, отриманих злочинним шляхом, стала Конвенція Ради Європи про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних від злочинної діяльності. Відповідно до цього документу, відмивання грошей – це процес такого маніпулювання незаконно одержаними коштами (насамперед готівкою), при якому ці кошти набувають цілком законного вигляду.

Слід зазначити, що Стразбурзька конвенція також вказує перелік діянь, які державам пропонується визначити як кримінально карні (ст. 6):

а) перетворення або передача власності, усвідомлюючи, що така власність є доходом, з метою приховування або маскуванню незаконного походження власності або з метою сприяння будь-якій особі, замішаній у вчиненні предикатного злочину, уникнути правових наслідків її дій;

б) приховування або маскуванню справжнього характеру, джерела, місцезнаходження, стану, переміщення, прав стосовно власності або володіння нею, усвідомлюючи, що така власність є доходом;

і з урахуванням її конституційних принципів і фундаментальних засад її правової системи:

с) набуття, володіння або використання власності, усвідомлюючи під час отримання, що така власність була доходом;

д) участь у вчиненні, об'єднання або змова з метою вчинення, замах на вчинення, пособництво, підмова, снрияння і поради щодо вчинення будь-якого із злочинів, визначених відповідно до цієї статті [6].

На відміну від Віденської конвенції, де злочинними визнавались дії з відмивання доходів, отриманих лише від незаконного обігу наркотичних засобів та психотропних речовин, Страсбурзька Конвенція суттєво розширює коло предикатних діянь, що являють собою джерело доходів, які легалізуються. Окрім цього Конвенція Ради Європи пропонує країнам передбачити в національних правових системах законодавчо закріплені норми, які б передбачали притягнення до відповідальності, зокрема кримінальної, за легалізацію доходів, отриманих злочинним шляхом. Це, на нашу думку, стало поштовхом для становлення та розвитку національних законодавств держав з питань протидії відмиванню злочинних доходів.

Крім того, положення Страсбурзької конвенції знайшли відображення в прийнятій 10 червня 1991 р. Радою Європейського Союзу Дирек-

тиві 91/308/ЄЕС "Про запобігання використанню фінансової системи з метою відмивання грошей", у якій, зокрема в ч. 1, закріплені ознаки діянь, аналогічні тим, про які говориться в Страсбурзькій конвенції [7], а згодом й у Директиві 2005/60/ЄС Європейського Парламенту та Ради "Про запобігання використанню фінансової системи з метою відмивання коштів та фінансування тероризму" [8].

Втілюючи в життя положення, закріплені в міжнародних нормативно-правових актах, на початку 90-х рр. окремі держави прийняли закони, спрямовані на боротьбу з відмиванням злочинних доходів. Серед цих країн були, наприклад, Бельгія, Італія, Німеччина та ін. Після прийняття відповідних законів кримінальне законодавство цих країн було доповнене спеціальними нормами, які передбачали відповідальність за легалізацію злочинних доходів. Поняття "відмивання грошей" у законодавствах згаданих держав мало дуже широке тлумачення. Так, у законодавстві Німеччини термін "відмивання грошей" розглядається як впливання майнових об'єктів, що отримані в результаті організованої злочинної діяльності, в легальний фінансово-економічний обіг з метою їх маскуванню [9, с. 38]. Однак, з наведеного прикладу, хоча він і не є досконалим, можна зробити висновок, що поняття "відмивання грошей" є загальним і не обмежується лише грошовими коштами.

Створення ж антилегалізаційного законодавства в країнах СНД, у тому числі й в Україні, розпочалося з ратифікації Конвенції ООН про боротьбу проти обігу наркотичних засобів і психотропних речовин та Конвенції Ради Європи про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних від злочинної діяльності, що в більшості вказаних країн було пов'язане з прийняттям відповідних спеціальних кримінально-правових норм, які встановлювали відповідальність за легалізацію доходів, отриманих злочинним шляхом. Так, наприклад ст. 193 КК Грузії в редакції 2001 р. визначає відповідальність за легалізацію незаконних доходів, а ст. 243 КК Республіки Узбекистан в редакції 2001 р. – за легалізацію доходів, отриманих від злочинної діяльності. Цікавим також є той факт, що КК Російської Федерації передбачає відповідальність за вчинення легалізації злочинних доходів за двома статтями: ст. 174 КК РФ – за легалізацію (відмивання) грошових коштів чи іншого майна, здобутих іншими особами злочинним шляхом, а ст. 174-1 – за легалізацію (відмивання) грошових коштів чи іншого майна, здобутих особою внаслідок вчинення нею злочину.

Таким чином, можна сказати, що фактично легалізація злочинних доходів виникла завдог до її криміналізації та перших нормативних актів, спрямованих на боротьбу з нею. Отже, систематизуючи фактичні дані з питань виникнення та розвитку цієї проблеми, можливо виділили три

ключові етапи генезису відмивання кримінальних капіталів: виникнення самих дій з легалізації незаконних прибутків; виникнення терміну "відмивання грошей"; законодавче регулювання проблеми.

Крім того, з'ясовано, що розбіжності в законодавчому тлумаченні терміну "відмивання доходів" існують як на міжнародному, так і на національному рівні, що є додатковим аргументом на шляху вдосконалення законодавства, спрямованого на протидію легалізації злочинних доходів.

Використана література:

1. A brief history of money laundering [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.coutermoneylaundering.com/public/?q=node/6>.
2. Борьба с отмыванием доходов от индустрии наркоторговли в странах Содружества / [Болотский Б.С., Волеводз А.Г., Воронова Е.В., Калачев Б.Ф.]. – М. : ООО Издательство "Юрлитинформ", 2001. – 248 с.
3. Доля Л. Небезпека легалізації (відмивання) грошових коштів та іншого майна, одержаних злочинним шляхом / Доля Л. // Право України. – 2002. – № 2. – С. 89-93.
4. Букарев В.Б. Зарубежный опыт в сфере правового регулирования противодействия легализации (отмыванию) доходов, приобретенных преступным путем / В.Б. Букарев, Ю.В. Трунцевский, Н.А. Шулепов // Международное публичное и частное право. – 2007. – № 4. – С. 53-64.
5. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про боротьбу проти обігу наркотичних засобів і психотропних речовин від 20 грудня 1988 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.lau.ua/doc/?code=995_096.
6. Конвенція Ради Європи про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних від злочинної діяльності від 8 листопада 1990 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_029.
7. Директива Ради ЄС № 91/308/ЄС "Про недопущення використання фінансової системи з метою легалізації злочинних грошових коштів" від 10 червня 1991 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_148.
8. Директива 2005/60/ЄС Європейського Парламенту та Ради "Про запобігання використанню фінансової системи з метою відмивання коштів та фінансування тероризму" від 26 жовтня 2005 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lawua.info/jurdata/dir165/dk165294.htm>.
9. Кернер Х.-Х. Отмывание денег / Х.-Х. Кернер, Э. Дах – М. : Международные отношения, 1996. – 240 с.

Стаття надійшла до редколегії 12.02.2010 р.

УДК 343.14+343.9821:343.102

І.А. Карлаш

**ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ ПОРЯДОК ПОДАННЯ
ДОКАЗІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ**

Стаття висвітлює актуальні питання процесуального порядку та форми фіксації подання учасниками процесу, іншими громадянами, підприємствами, установами, організаціями предметів і документів, які можуть бути використані як докази у кримінальній справі.

Ключові слова: докази, подання доказів, витребування доказів, форма фіксації, процесуальний порядок.

Статья посвящена рассмотрению актуальных вопросов процессуального порядка и формы фиксации представления участниками процесса, иными гражданами, предприятиями, учреждениями, организациями предметов и документов, которые могут быть использованы в качестве доказательств по уголовному делу.

Ключевые слова: доказательства, представление доказательств, истребование доказательств, форма фиксации, процессуальный порядок.

The article investigates actual questions of judicial order and form of fixing presentation of evidence in criminal trial of Ukraine.

Key words: evidence, presentation of evidence, judicial order, form of fixing.

Кримінально-процесуальний кодекс України (ст. 66) передбачає можливість подання доказів учасниками процесу, посадовими особами та громадянами, але не визначає процедуру застосування цього прийому, що слід визнати прогалиною в законі¹. Як відомо, однією з головних умов дотримання законності досудового розслідування є вдосконалення його правової регламентації, тому розгляд питань, які пов'язані з відображенням у кримінальній справі результатів подання предметів і документів, є, безумовно, актуальним. Багато вчених-процесуалістів, серед яких О.М. Ларін, С.А. Шейфер, Д.І. Бедняков, Б.В. Фуфигін, Н.В. Жогін, Ф.Н. Фаткулін, А.О. Ляш, С.М. Стахівський, Ю.М. Грошевий та ін., зробили вагомий внесок у вивчення проблем інституту подання доказів учасниками процесу, але й дотепер питання стосовно процедури реалізації зазначеного права залишаються дискусійними. З огляду на це метою статті є розгляд актуальних проблем, які пов'язані з процесуальним порядком подання доказів особами, які залучаються до кримінального процесу, винесення та обґрунтування пропозицій щодо їх усунення.

¹ Див.: Шейфер С. А. Использование непроцессуальных познавательных мероприятий // Государство и право. - 1997. - № 9. - С. 62; Бедняков Д. И. Непроцессуальная информация и расследование преступлений. - М., 1991. - С. 60.

Закон установлює два основні види подання доказів, які здійснюються у формі витребування (ч. 1 ст. 66 КПК) та подання (ч. 2 ст. 66 КПК) предметів і документів учасниками процесу, іншими громадянами, підприємствами, установами, організаціями.

Різниця між ними полягає в тому, що в першому випадку ініціатива в поповненні доказового матеріалу виходить від слідчого (суду), а в другому – від особи, яка володіє доказом. Загальним для цих випадків є те, що докази подаються уповноваженому державному органу (на його вимогу або за ініціативою громадянина чи організації). Структура та найбільш доцільна форма здійснення цих прийомів останніми роками піддавалися в процесуальній літературі широкому обговоренню¹. Узагальнюючи висловлені при цьому думки, можна охарактеризувати процесуальну діяльність з витребування доказів як сукупність операцій, одні з яких виконує слідчий, а другі – особа, яка володіє доказовим матеріалом. У загальному вигляді витребування доказів охоплює: а) направлення вимоги особі чи організації; б) доставку об'єкта, відображення цього факту та індивідуальних ознак об'єкта в матеріалах справи; в) долучення доказів до справи (відразу після отримання або після встановлення їх належності та допустимості).

Подання доказів передбачає: а) доставку слідчому (суду) учасником процесу, посадовою особою підприємства, установи, організації, а також іншими громадянами предмета або документа з клопотанням чи заявою про долучення об'єкта до справи; б) відображення факту подання, обставин виявлення та індивідуальних ознак об'єкта в матеріалах справи; в) розгляд клопотання та прийняття рішення про долучення доказу або про повернення об'єкта особі, яка його подала.

У зв'язку з тим, що законодавець прямо не передбачає порядок витребування та подання предметів і документів, виникає необхідність у чіткій кримінально-процесуальній регламентації цього способу збирання доказів. Саме її відсутність призводить до того, що в діяльності слідчих та осіб, які провадять дізнання, подання доказів закріплюється по-різному. Так, згідно з проведенням О. Астапенко опитуванням, на практиці розглядає процесуальна дія оформлюється протоколами виїмки, протоколами добровільної видачі, актами, протоколами допиту, протоколами без назви, протоколами огляду, рапортами тощо².

---

¹ Див.: Ларин А. М. Истребование и представление предметов и документов в стадии расследования // Актуальные проблемы совершенствования производства следственных действий. – Ташкент, 1982. – С. 62–68; Фуфьгин Б. В. Представление доказательств в советском уголовном процессе // Уголовно-правовые и процессуальные гарантии защиты конституционных прав граждан. – Калинин: КГУ, 1982. – С. 28–37.

² Див.: Астапенко О. Процесуальний порядок і правова регламентація подання доказів у порядку ч. 2 ст. 66 КПК України // Право України. – 2006. – № 12. – С. 76.

Розглянемо тепер, у якій процесуальній формі можуть бути реалізовані зазначені операції, приділяючи при цьому особливу увагу положенням, які мають дискусійний характер.

Слід погодитися з думками тих авторів, які вважають, що вимога про подання предметів і документів повинна мати письмову форму¹. Цим не тільки попереджується отримання неналежного об'єкта, а й забезпечуються інтереси підприємств та організацій, тому що подання предмета чи документа на усний запит не залишало б слідів у діловодстві підприємства та породжувало б неясність у питанні про місцезнаходження відповідного документа. Необхідність складання письмового запиту служить перепорою і для неправомірного витребування предметів і документів, у тому числі й у випадках, коли фактично проведена виїмка маскується під "добровільну видачу". Нарешті, наявність у справі письмового запиту пояснює шляхи появи доказу в справі (особливо тоді, коли акт, довідка чи інший документ надсилається слідчому чи суду поштою).

Обов'язковим елементом витребування та подання доказів повинно бути посвідчення факту подання відповідного об'єкта й відображення його особливостей. Найкращою формою для цього є протокол, тобто акт, який фіксує відповідно до вимог закону місце та дату виконання процесуальної дії, її зміст, час початку й закінчення, коло осіб, які брали участь у її провадженні.

Щодо найменування протоколу в процесуальній літературі висловлено різні думки. Правильне вирішення цього питання має не тільки теоретичне значення. На думку О.М. Ларіна і Б.В. Фуфигіна, у випадках, коли доказ доставляється слідчому особою, яка їм володіє, протокол повинен іменуватися протоколом прийняття предмета чи документа². Така думка відповідає висловленій цими авторами конструктивній ідеї, що способом збирання доказів є не подання, а саме прийняття доказів, тобто активні дії слідчого чи суду, які спрямовані на поповнення доказового матеріалу. Однак прийняття доказів не вичерпує всіх дій, які здійснюються в порядку реалізації права осіб на подання доказів, та всіх правовідносин, що виникають при цьому. Крім цілеспрямованого відбору слідчим (судом) потрібних фактичних даних (який виражається терміном "прийняття"), до комплексу дій, підсумком яких є поява у справі доказів, безсумнівно, входить доставка доказового матеріалу слідчому (суду) особою,

---

¹ Див.: Жогин Н. В., Фаткуллин Ф. Н. Предварительное следствие в советском уголовном процессе. - М., 1965. - С. 155.

² Див.: Ларин А. М. Истребование и представление предметов и документов в стадии расследования // Актуальные проблемы совершенствования производства следственных действий. - Ташкент, 1982. - С. 67; Фуфигин Б. В. Представление доказательств в советском уголовном процессе // Уголовно-правовые и процессуальные гарантии защиты конституционных прав граждан. - Калинин: КГУ, 1982 - С. 28-37.

яка володіє цим матеріалом. Незалежно від того, виконує вона вимогу слідчого чи діє за власною ініціативою, доставка доказу служить юридичним фактом, який породжує чи розвиває правовідносини: на слідчого (суд) лягає обов'язок вирішити заявлене клопотання або зафіксувати факт виконання процесуального обов'язку особою, яка доставила предмет чи документ. Дії цієї особи та правовідносини, що виникають з цього приводу, неминуче залишаються в тіні, якщо протокол буде іменуватися протоколом прийняття доказів.

Слід урахувати й інший момент: далеко не кожне клопотання про долучення до справи предмета чи документа підлягає задоволенню; якщо об'єкт не має відношення до справи, слідчий повертає його власнику. У цьому випадку іменування процесуального акта протоколом прийняття предмета чи документа не відповідало б його змісту¹.

Усі вищезазначені труднощі можна подолати, якщо іменувати цей процесуальний акт "протоколом подання предмета чи документа"². Запропонований термін підійде і для випадків, коли має місце витребування доказів, оскільки те, що відбувається після пред'явлення вимоги, теж є поданням доказів.

У тих випадках, коли шляхом подання предметів і документів громадяни та посадові особи реалізують свої права на участь у доказуванні, запропонований термін вдало підкреслює їх активність. Не суперечить він і тому, що деякі з поданих об'єктів не приймаються слідчим, бо не визнаються належними. У подібних випадках подання предметів і документів мало б місце (і цей факт сам по собі повинен бути зафіксований у справі), але не відбулося їх прийняття слідчим (судом).

А.О. Ляш, навпаки, вважає, що немає підстав для введення в кримінальне судочинство вказаного найменування протоколу. На його думку, найкращою формою фіксації подання доказів буде служити складання протоколу огляду – акта, який фіксує місце й дату провадження процесуальної дії, її зміст, час початку та закінчення, коло осіб, які беруть участь у її провадженні (ст. 84, 85 КПК)³. Н.А. Акинча процедуру подання документів пропонує оформлювати шляхом простого зазначення цього в протоколі допиту⁴. З такою думкою не можна погодитися через те, що, як пра-

---

¹ Див.: Семенов В. А. Видео- и звукозапись в доказательственной деятельности следователя. - Екатеринбург, 1995. - С. 58.

² Див.: Шейфер С. А. Сущность и способы собирания доказательств в советском уголовном процессе. - Учеб. пособие. - М., 1972. - С. 87.

³ Див.: Ляш А. А. Вещественные доказательства в досудебных стадиях уголовного процесса: Учебное пособие. - К.: НИИРЮ Киевской высшей школы МВД СССР им. Ф. Э. Держинского, 1991. - С. 50.

⁴ Див.: Акинча Н. А. Подозреваемый и обвиняемый на предварительном следствии. - Саратов, 1964. - С. 43.

вильно зазначає І.М. Доронін, у ході допиту особа дає показання, а не подає якісь документи. Під час допиту документи можуть бути використані, але перед цим вони повинні бути надані в розпорядження слідчого та введені в обіг кримінального судочинства відповідним процесуальним шляхом¹.

Чи в усіх випадках факт подання предметів і документів має фіксуватися шляхом протоколювання? О.М. Ларін правильно зауважує, що, коли витребуються документи, які спеціально створені на запит слідчого чи суду, потреба в особливій процесуальній процедурі їх долучення до справи відсутня, через те що вже із самого документа видно, ким, коли, у зв'язку з чим його було складено, які обставини він посвідчує². До цього слід додати, що в багатьох випадках документи такого роду пересилаються поштою з супровідними листами підприємств, установ, організацій, які містять посилення на запит слідчого чи суду та пояснюють цим походження доказу. Час отримання доказу може бути визначений за поштовим штемпелем. У цих випадках вважаємо за необхідне надати можливість слідчому приймати рішення про необхідність протокольної фіксації отриманих таким чином документів, що повинно знайти своє відображення в ст. 66 КПК України у вигляді припису: "при витребуванні письмових документів протокол складається в разі необхідності".

Важко погодитися з тим, що необхідність в окремій процедурі виникає в разі, коли особа заявляє клопотання про долучення до справи предмета чи документа, який є незамінним через свої індивідуальні властивості та ознаки або становить матеріальну чи духовну цінність для особи, яка його подає. Коли особа заявляє таке клопотання, вона виходить з того, що об'єкт, який подається, несе інформацію про істотні обставини, тобто має значення для встановлення істини в справі. Для реального забезпечення права на подання доказів (а не тільки для того, щоб уникнути їх втрати) заявлене клопотання та факт подання предмета чи документа повинні обов'язково фіксуватися в протоколі, навіть і в тих випадках, коли слідчий (суд) визнають поданий об'єкт як такий, що не має відношення до справи. О.М. Ларін більш правий, коли пише, що до заміних документів має застосовуватися спрощена процедура фіксації³. Повна відмова від фіксації клопотання про долучення об'єкта до справи з тієї лише причини, що він є заміним або не становить цінності для свого власника,

---

¹ Див.: Доронін І. М. Форми реалізації права учасників процесу подавати докази у кримінальному судочинстві // Адвокат. – 2003. – № 4. – С. 15.

² Див.: Ларін А. М. Представление предметов и документов при расследовании // Соц. законность. – 1981. – № 3. – С. 31-32.

³ Див.: Ларін А. М. Истребование и представление предметов и документов в стадии расследования // Актуальные проблемы совершенствования производства следственных действий. – Ташкент, 1982. – С. 67, 68.

фактично ставив би право на подання доказів в залежність від попередньої оцінки слідчим (судом) поданого об'єкта, з чим неможливо погодитися.

Залежно від того, подано докази на вимогу слідчого чи за ініціативою особи, яка ними володіє, зміст протоколу подання предметів і документів може відрізнятися деякими особливостями.

По-перше, у протоколі повинно бути відображено, на виконання якої вимоги слідчого (суду) та ким подається предмет або документ.

По-друге, у протоколі має бути відображено клопотання учасника процесу про долучення предмета чи документа до справи, зазначатися, на підтвердження якого факту подається об'єкт, за необхідності мають фіксуватися обставини, унаслідок яких цей об'єкт з'явився в учасника процесу. Якщо предмет або документ подається посадовою особою чи громадянином, фіксується їх заява, яка пояснює обставини отримання об'єкта і мету його подання.

Незалежно від того, за чиєю ініціативою було отримано об'єкт, він повинен бути описаний у протоколі. Ступінь детальності опису може бути різною та визначатися: а) необхідністю з'ясування фактичних даних, які допоможе встановити поданий об'єкт; б) необхідністю індивідуалізації об'єкта (для попередження можливості його втрати або підміни). Тому в одних випадках достатньо вказати назву документа і його реквізити, а в інших (коли йдеться про предмети й документи, які мають ознаки речових доказів) їх властивості та індивідуальні ознаки повинні фіксуватися з такою ж повнотою, як у протоколі огляду предметів і документів (ст. 190, 195 КПК України).

Якщо слідчий (суд) визнає об'єкт, який подається з клопотанням про його долучення, таким, що не стосується справи, то це значить, що клопотання, яке заявлене особою, відхилено. Відповідно до ст. 129 КПК слідчий повинен винести про це мотивовану постанову. У ній також повинно бути відображено й рішення про повернення об'єкта за належністю. У подібних випадках постановою про відмову в клопотанні стає необхідним елементом процесуальної форми подання доказів.

Слід мати на увазі, що судження про належність прийнятого предмета чи документа (особливо у випадках, коли ці об'єкти подані за ініціативою заінтересованих осіб), як правило, проблематичні. Тому прийняття предмета чи документа саме по собі не завершує процесу формування доказів. Лише в деяких випадках (наприклад, коли особа, яка вчинила крадіжку, з'являється з повинною та подає слідчому вкрадену річ) від самого початку зрозуміло, що поданий об'єкт є речовим доказом. Частіше за все, щоб визначити належність об'єкта до справи, необхідно пред'явити його для впізнання, призначити експертизу, провести інші слідчі дії. Після отримання необхідної додаткової інформації предмет або документ повинен бути визнаний речовим доказом у звичайному порядку – шля-

хом винесення постанови в порядку ст. 79 КПК України. Тому цей процесуальний акт також виступає елементом процесуальної форми витребування та подання доказів.

Таким чином, виходячи з вищевикладеного, можна зробити висновок, що подання предметів і документів учасниками процесу потребує належної кримінально-процесуальної регламентації. Найбільш вдалою формою фіксації цієї процесуальної дії, на наш погляд, буде складання протоколу подання предметів і документів, що дозволить забезпечити реалізацію права осіб, які залучаються до кримінального процесу, на участь у доказуванні та розширити шляхи отримання доказової інформації для органів, які ведуть розслідування в справі.

Використана література:

1. Шейфер С. А. Использование непроцессуальных познавательных мероприятий // Государство и право. – 1997. – № 9. – С. 57–63.
2. Бедняков Д. И. Непроцессуальная информация и расследование преступлений. – М., 1991. – 206 с.
3. Ларин А. М. Истребование и представление предметов и документов в стадии расследования // Актуальные проблемы совершенствования производства следственных действий. – Ташкент, 1982. – С. 62–67.
4. Фуфельгин Б. В. Представление доказательств в советском уголовном процессе // Уголовно-правовые и процессуальные гарантии защиты конституционных прав граждан. – Калинин: КГУ, 1982. – С. 28–37.
5. Астапенко О. Процесуальний порядок і права регламентація подання доказів у порядку ч. 2 ст. 66 КПК України // Право України. – 2006. – № 12. – С. 148–152.
6. Жогин Н. В., Фаткулин Ф. Н. Предварительное следствие в советском уголовном процессе. – М., 1965. – 487 с.
7. Семенцов В. А. Видео- и звукозапись в доказательственной деятельности следователя. – Екатеринбург, 1995. – 116 с.
8. Шейфер С. А. Сущность и способы собирания доказательств в советском уголовном процессе. – Учеб. пособие. – М., 1972. – 130 с.
9. Ляш А. А. Вещественные доказательства в досудебных стадиях уголовного процесса: Учебное пособие. – К.: НИИРИО Киевской высшей школы МВД СССР им. Ф. Э. Дзержинского, 1991. – 173 с.
10. Акинча Н. А. Подозреваемый и обвиняемый на предварительном следствии. – Саратов, 1964. – 80 с.
11. Доронін І. М. Форми реалізації права учасників процесу подавати докази у кримінальному судочинстві // Адвокат. – 2003. – № 4. – С. 15–17.
12. Ларин А. М. Представление предметов и документов при расследовании // Соц. законность. – 1981. – № 3. – С. 31–32.

Стаття надійшла до редакції 16.02.2010 р.

Розділ III. ПРОБЛЕМИ УПРАВЛІННЯ, АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА, АДМІНІСТРАТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

УДК 342.95:351.74

К.К. Афанасьєв

**ВИДИ АДМІНІСТРАТИВНИХ
(УПРАВЛІНСЬКИХ) ПОСЛУГ ОВС:
ОКРЕМІ ПИТАННЯ КЛАСИФІКАЦІ**

У статті здійснюється аналіз проблеми класифікації адміністративних (управлінських) послуг за різними критеріями. Наводиться характеристика правових підстав надання послуг ОВС та вносяться авторські пропозиції щодо видів адміністративних (управлінських) послуг ОВС.

Ключові слова: послуга, адміністративна (управлінська) послуга, класифікація, критерії класифікації, публічна адміністрація, адміністративна реформа.

В статье осуществляется анализ проблемы классификации административных (управленческих) услуг по различным критериям. Приводится характеристика правовых оснований предоставления услуг ОВД и вносятся авторские предложения о видах административных (управленческих) услуг ОВД.

Ключевые слова: услуга, административная (управленческая) услуга, классификация, критерии классификации, публичная администрация, административная реформа.

This article gives an analysis of the problem of administrative (management) services' classification according to different criteria. It contains a description of legal features of giving services by the OIA and is made author's suggestions about varieties of administrative (management) services by the OIA.

Key words: service, administrative (management) service, classification, criteria of classifications, public administration, administrative reform.

Суспільні відносини, які виникають у процесі надання державних управлінських послуг органами публічної влади, є, умовно кажучи, певною "візитною карткою" предмета регулювання сучасного адміністративного права. Адже положення Конституції України вимагають впровадження у правове життя українського суспільства якісно нових відносин між органами виконавчої влади, у тому числі органами внутрішніх справ (далі - ОВС), і громадянами, а діяльність правоохоронних органів держави багато в чому повинна набувати ознак сервісного, тобто обслуговуючого характеру.

За таких умов, слід враховувати, що більшість конституційних прав громадян потребують адміністративно-правового забезпечення (право на освіту, на господарську діяльність, на забезпечення житлом, на об'єднання, на страйки, на безоплатну медичну допомогу тощо). Тому, заслуговує на увагу класифікація Ю.О. Тихомирова щодо видів адміністративно-правових статусів громадян за критерієм характеру їх гарантованої діяльності. Перший - загальнодержавний статус щодо управління державними справами. Другий - функціонально-клієнтський, коли громадяни задовольняють власні інтереси та потреби завдяки кореспондуючим обов'язкам органів, служб і посадових осіб. Третій - партнерсько-сприяючий, коли громадяни беруть участь у діяльності виконавчих органів і виконують різні соціально-правові ролі. Четвертий - охоронний, коли громадянам забезпечується захист їх прав і законних інтересів як в адміністративному та судовому порядку, так і засобами суспільно-політичного впливу¹.

Підкреслимо значущість оновлення адміністративно-правового статусу громадян України під впливом адміністративної реформи. Як слушно зазначає І.П. Голосніченко, адміністративна реформа потребує вжиття ряду конкретних правових заходів, а саме: приведення у відповідність до вимог Конституції України правоохоронного законодавства; законодавчого врегулювання порядку вільного пересування, вибору місця проживання в межах території України, реєстрації фізичних осіб, які на законних підставах перебувають на території України, введення Єдиного державного реєстру цих осіб; законодавчого врегулювання права громадян на отримання державних (управлінських) послуг, що надаються органами виконавчої влади; законодавчого визначення порядку реалізації прав громадян на проведення зборів, мітингів, походів і демонстрацій, умов їх проведення, прав і обов'язків учасників масових заходів; удосконалення законодавства, що регулює права громадян під час звернень до органів виконавчої влади й місцевого самоврядування та розгляду

---

¹ Див.: Административное право и процесс: Полный курс / Ю.А. Тихомиров. - М., 2004. - С. 281.

скарг посадовими особами цих органів тощо¹. Таким чином, важливим завданням законодавця є закріплення за громадянином необхідної кількості прав у сфері державного управління, яка відповідатиме положенням Конституції. А серед зазначених правових заходів чільне місце займатиме надання громадянам прав на отримання адміністративних (управлінських) послуг.

На сьогодні, завдяки науковим працям В.Б. Авер'янова, Ю.П. Битяка, В.М. Гарашука, І.П. Голосніченка, І.Б. Коліушка, А.Т. Комзюка, О.В. Кузьменко, В.П. Тимошука та інших правників, досліджено ряд особливостей діяльності органів публічної влади щодо надання таких послуг. Одночасно слід визнати, що багато положень теорії надання адміністративних послуг залишаються дискусійними й недостатньо дослідженими. Більш того, окремі науковці стверджують, що надання адміністративних послуг притаманне лише економічній та соціально-культурній сферам, а у сфері адміністративно-політичної діяльності їх використання є недоречним. Метою даної статті є розгляд питань щодо класифікації адміністративних послуг ОВС у сфері охорони громадського порядку й громадської безпеки та правових підстав їх надання.

Перш ніж розпочати аналіз класифікації послуг ОВС, необхідно акцентувати, що відносно поняття адміністративної послуги серед вчених існує декілька точок зору. При цьому у словника "послуга" визначається як дія, вчинок, що дає користь, допомогу іншому, а у широкому значенні – як діяльність, виконувана для задоволення чієїх-небудь потреб².

Ураховуючи тематику статті, вважаємо за доцільне побудувати наше дослідження на положеннях Концепції розвитку системи надання адміністративних послуг органами виконавчої влади, затвердженій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15 лютого 2006 р. № 90-р. Останні визначають адміністративну послугу як результат здійснення владних повноважень уповноваженим суб'єктом, що відповідно до закону забезпечує юридичне оформлення умов реалізації фізичними та юридичними особами прав, свобод і законних інтересів за їх заявою (видача дозволів (ліцензій), сертифікатів, посвідчень, проведення реєстрації тощо).

Згідно з розпорядженням уряду належність послуг до адміністративних визначається за такими критеріями: повноваження адміністративного органу щодо надання певного виду послуг визначається законом; послуги надаються адміністративними органами шляхом реалізації владних повноважень; послуги надаються за зверненнями фізичних та юри-

¹ Див.: Голосніченко І.П., Стахурський М.Ф., Золотарьова Н.І. Адміністративне право України: основні поняття: Навчальний посібник / За заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. І.П. Голосніченка. – К.: ГАН, 2005. – С. 29-30.

² Великий глумачий словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.: Ірпін'я: ВТФ "Перун", 2003. – С. 884.

дичних осіб; результатом розгляду звернення є адміністративний акт, що має індивідуальний характер (паспорт, свідоцтво, ліцензія, дозвіл тощо); надання послуг пов'язане із забезпеченням створення умов для реалізації фізичними та юридичними особами прав, свобод і законних інтересів.

У чинному законодавстві, на думку І.Б. Коліушка, слід виділяти такі групи адміністративних послуг за їх предметом: 1) видача дозволів (наприклад: на зайняття окремими видами підприємницької діяльності; на проведення мітингів, демонстрацій; на розміщення реклами; на придбання, зберігання, носіння і перевезення зброї), в тому числі акредитація, атестація, сертифікація (наприклад: акредитація вищих навчальних закладів, закладів охорони здоров'я; атестація підприємств, робочих місць; сертифікація товарів, робіт і послуг); 2) реєстрація з веденням реєстрів (наприклад: реєстрація актів громадянського стану; суб'єктів підприємницької діяльності, автомобілотранспортних засобів), в тому числі легалізація суб'єктів (наприклад: легалізація об'єднань громадян); 3) легалізація актів (консульська легалізація документів), нострифікація (визнання дипломів виданих в інших країнах) та верифікація (встановлення достовірності сертифікатів про походження товарів з України); 4) соціальні адміністративні послуги – визнання певного статусу, прав особи (наприклад: призначення пенсій, субсидій)¹.

Окремі автори додають до такої класифікації надання консультативної допомоги (наприклад, щодо порядку застосування чинного законодавства, про цінні папери, видачі на платній основі зведеної державної статистичної інформації юридичним особам і громадянам на їх прохання) і погодження (наприклад, проектів землеустрою, конструкцій транспортних засобів у частині дотримання вимог щодо забезпечення безпеки дорожнього руху)².

Разом із тим, згадані класифікації дозволяють висловити деякі заперечення стосовно обґрунтованості включення до них окремих видів послуг (наприклад, послуга щодо встановлення статусу особи). Якщо звернутися до загальноновизнаних положень адміністративно-правової науки, то наведені приклади видів послуг свідчать, що йдеться про такі правові форми управління як "юридично значущі дії". Адже до останніх належать насамперед різні реєстраційні дії (реєстрація та облік автомобільного транспорту; реєстрація винаходів і відкриттів, суб'єктів підприємницької діяльності; нормативних актів тощо)³.

¹ Див.: Коліушко І.Б. Виконавча влада та проблеми адміністративної реформи в Україні: Моногр. – К.: Факт, 2002. – С. 107.

² Див.: Долечек В. Управлінські послуги: сутність, ознаки, види // Вісник Національної академії державного управління. – 2003. – № 3. – С. 98.

³ Адміністративне право України. Академічний курс: Підруч.: У двох томах: Том 1. Загальна частина / Ред. колегія: В.Б. Авер'янов (голова). – К.: Юридична думка, 2004. – С. 278-279.

Безумовно, адміністративне право регулює діяльність органів публічної адміністрації (органів виконавчої влади та виконавчих органів місцевого самоврядування), в ході якої здійснюються різного роду реєстрації і видачі ліцензій, призначення державної соціальної допомоги чи пенсії, вирішуються інші заяви, з якими приватні (фізичні та юридичні) особи звертаються до зазначених органів¹. Але це не є підставою стверджувати, що усі види такої діяльності є адміністративними послугами. Прихильниками цієї точки зору підкреслюється, що адміністративні послуги – це самостійний вид публічних (тобто як державних, так і муніципальних) послуг, який виокремлюється на тій підставі, що їх надання обов'язково пов'язане з реалізацією владних повноважень державних органів або органів місцевого самоврядування².

На наш погляд, у досліджуваній проблемі необхідно враховувати і відповідним чином закріпити у нормах законодавства такий важливий чинник як принцип добровільності отримання адміністративних послуг. Тобто, відносини, що виникають в рамках послуг між суб'єктами, доцільно будувати не лише за допомогою зобов'язуючих (встановлюють обов'язок здійснити позитивні дії) та забороняючих (фіксують обов'язок утриматися від певних дій) норм, а також завдяки використанню уповноважуючих (надають право на здійснення тих чи інших позитивних дій), рекомендаційних (містять поради щодо раціональних дій) або стимулюючих (містять інформацію про заохочення діяльності, яку вважають корисною) норм адміністративного права³. Тим більше, що при наявності певних умов, які передбачено нормами чинного законодавства, у видачі дозволів, здійсненні реєстрації, легалізації актів, тощо особі, яка звернулася з цього приводу до компетентного органу публічної влади, може бути й відмовлено.

У даному контексті необхідно враховувати, якою саме нормою адміністративного права закріплено право приватної особи на отримання послуги: зобов'язуючою чи дозволяючою. Вважаємо, що у разі, коли закон зобов'язує приватну особу отримати дозвіл чи звернутися за отриманням певного юридичного документу або адміністративного акту до адміністративного органу (наприклад, отримати паспорт громадянина за досягненням віку 16 років), таку діяльність цього органу не можна визнати адміністративною послугою.

¹ Адміністративне право України. Академічний курс: Підруч.: У 2 т.: Том 2. Особлива частина / Ред. колегія: В.Б. Авер'янов (голова) та ін. – К.: Юрид. думка, 2005. – С. 453.

² Там само. – С. 455.

³ Див.: Адміністративне право України: Підручник / Ю.П. Битяк, В.М. Гарашук, О.В. Дьяченко та ін.: За ред. Ю.П. Битяка. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – С. 44.

З метою аналізу питань щодо видів та правового регулювання діяльності ОВС, яка пов'язана з наданням адміністративних послуг, звернемося до одного з правових першоджерел – Концепції адміністративної реформи в Україні (1998 р.), схваленої Указом Президента України. Адже, саме у положеннях останньої уперше нормативно були поставлені завдання щодо надання державою управлінських послуг.

Так, було визначено, що виконавча влада, реалізуючи призначення демократичної, соціальної правової держави, створює умови для реалізації прав і свобод громадян, а також надання їм широкого кола державних, в тому числі управлінських послуг. Підкреслювалося, що держава цілеспрямовано мінімізує своє втручання в життєзабезпечення громадян і бере на себе лише ті послуги, які в даний період розвитку суспільства в змозі гарантувати і неможливо знайти на ринку послуг. Вона постійно прагне дерегулювання, тобто передачі своїх функцій механізмам ринкової саморегуляції і недержавним інституціям.

Відповідно до положень Концепції цей процес має ґрунтуватися на тому, що: 1) надання послуг з боку виконавчої влади повинно бути спрямовано на задоволення потреб особи і суспільства. Тому потрібно визначити перелік відповідних послуг, які потрібні громадянам, а також критерії оцінки якості та ефективності їх надання; 2) соціальні процеси повинні регулюватися з боку держави лише у разі, якщо це обумовлено інтересами всього суспільства. Відносини між споживачами та постачальниками товарів і послуг регулюються ринком, окрім тих випадків, коли він не може адекватно задовольнити потреби суспільства; 3) послуги повинні бути платними тільки у випадках, коли громадянин має вибір – чи користуватися цією послугою, чи ні; 4) управлінські послуги повинні надаватися, насамперед, на низових рівнях структури виконавчої влади, що забезпечить їх наближення до споживачів. У деяких випадках надання послуг на більш високому структурному рівні може бути обумовлено потребами економіки чи вимогами до якості надання послуги¹.

З урахуванням концептуальних положень перейдемо до розгляду нормативної бази "сервісної" діяльності ОВС. Стосовно правових засад надання адміністративних послуг ОВС, перш за все, слід звернутися до положень Закону України "Про міліцію". Так, згідно до ст. 10 міліція зобов'язана: здійснювати реєстрацію та облік автотранспортних засобів, приймати іспити на право керування транспортними засобами і видавати відповідні документи (п. 12); давати відповідно до законодавства дозвіл на придбання, зберігання, носіння і перевезення зброї, боєприпа-

---

¹ Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні: Указ Президента України від 22 липня 1998 р. № 810/98 // Офіційний Вісник України. – 1999. – № 21. – С. 35-36.

сів, вибухових речовин та матеріалів, інших предметів і речовин, щодо зберігання і використання яких встановлено спеціальні правила, а також на відкриття об'єктів, де вони використовуються (п. 13).

Інших видів адміністративних послуг зазначений законодавчий акт прямо не вказує. Але, як відомо, для реалізації законодавчих положень та подальшої конкретизації порядку їх застосування згідно до Конституції України ряд державних органів має право на видання підзаконних нормативно-правових актів, які утворюють правові засади діяльності нижчих за шаблоном органів. Так, ст. 4 Закону України "Про міліцію" визначає, що правовою основою діяльності міліції крім даного закону є Конституція України, інші законодавчі акти України, постанови Верховної Ради України, укази Президента, постанови Кабінету Міністрів України, нормативні акти Міністерства внутрішніх справ, Загальна декларація прав людини, міжнародні правові норми, ратифіковані у встановленому порядку.

Внаслідок цього на практиці видів адміністративних послуг ОВС значно більше. Так, відповідно до Переліку платних послуг, які можуть надаватися органами і підрозділами Міністерства внутрішніх справ, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 4 червня 2007 року № 795, було видано спільний наказ Міністерства внутрішніх справ, Міністерства фінансів і Міністерства економіки від 5 жовтня 2007 року, положеннями якого встановлювалися розміри плати за надання послуг та порядок справляння плати за надання послуг органами та підрозділами МВС. А якщо врахувати, що більшість сучасних адміністративних послуг ОВС є платними, то можна стверджувати про те, що у даному наказі фактично наведено основні види таких послуг.

Водночас, слід акцентувати, що порівняльний аналіз видів адміністративних послуг, що наведено у даному наказі, та видів послуг,

передбачених п. 12 ст. 10 Закону України "Про міліцію" (здійснення реєстрації та обліку автомобілотранспортних засобів, прийняття іспитів на право керування транспортними засобами і видача відповідних документів), свідчить про істотну різницю між приписами законодавця та регламентацією правозастосовної діяльності нормами підзаконних актів. Зокрема, до видів послуг, що наведені у спільному наказі, але які в тексті закону навіть не згадуються, можна віднести: оформлення свідоцтв про підготовку водіїв транспортних засобів, що перевозять небезпечні вантажі; перевірка з видачею екологічної картки двигунів транспортних засобів на зміст шкідливих речовин у відпрацьованих газах; розроблення комп'ютерних макетів та організація виготовлення інформаційно-вказівних та дорожніх знаків індивідуального проектування відповідно до вимог державних стандартів та технічних умов і багато інших.

Безумовно, деякі з послуг можуть передбачатися іншими законами, наприклад, законами "Про дорожній рух", "Про автомобільний транс-

порт", "Про ліцензування певних видів господарської діяльності" тощо. Але враховуючи критерії, на підставі яких діяльність органу виконавчої влади вважається послугами (повноваження адміністративного органу щодо надання певного виду послуг визначається законом; послуги надаються адміністративними органами шляхом реалізації владних повноважень), більш логічним є визначення видів послуг саме положеннями спеціального закону. Тобто, враховувати функціональне призначення ОВС.

А тому слід визнати, що окремі адміністративні послуги, передбачені положеннями зазначеного спільного наказу відомств, не відносяться до основних функцій ОВС і можуть надаватися не тільки ними. До таких можна віднести: виготовлення номерних знаків для транспортних засобів (п. 22 додатку до наказу), оформлення технічних умов на переобладнання транспортного засобу (п. 37), перевірка відповідності тонування скла автомобілів вимогам стандартів з видачею встановленого документа (п. 65), ремонт і технічне обслуговування транспортних засобів (п. 80) та ін.

Передача таких функцій недержавним інституціям більшою мірою відповідатиме концептуальним положенням адміністративної реформи про те, що держава цілеспрямовано мінімізує своє втручання в життєзабезпечення громадян і бере на себе лише ті послуги, які в даний період розвитку суспільства в змозі гарантувати і неможливо знайти на ринку послуг.

Підсумовуючи, пропонуємо класифікацію адміністративних (управлінських) послуг ОВС у залежності від змісту й призначення юридично значущої дії, що здійснюється ними. За даним критерієм можна виокремити такі види адміністративних послуг ОВС:

- реєстраційні - оформлення реєстраційних документів і документів на право керування транспортними засобами; реєстрація (перереєстрація) мисливської, холодної зброї, пневматичної та газової зброї, реєстрація нагородної зброї та ін.;

- допоміжні - державний технічний огляд транспортних засобів; проведення оцінки вартості транспортного засобу або номерного вузла та агрегату з видачею відповідних документів; доставка на замовлення реєстраційних документів та номерних знаків за зазначеною замовником адресою та ін.;

- статусні - оформлення свідоцтв про підготовку водіїв транспортних засобів, що перевозять небезпечні вантажі; оформлення тимчасового посвідчення громадянина України; оформлення іноземцям або особам без громадянства документів на імміграцію в Україну та ін.;

- документальні (довідкові) - оформлення документів, пов'язаних з видачею дозволу на придбання і перевезення вогнепальної зброї, боєприпасів та вибухових матеріалів, інших предметів, на які поширюється до-

звільна система, фізичним і юридичним особам; видача направлення на реалізацію зброї та ін.;

- дублюючі – повторна видача, замість утрачених, дозвільних документів; переоформлення зброї за місцем її обліку з одного власника на іншого та ін.;

- арендні – надання в користування юридичним або фізичним особам автодрому, тирів, спортивних залів, залів засідань та ін.;

- науково-технічні (інженерні) – надання допомоги в розробленні проєктів і схем організації дорожнього руху на автомобільних дорогах, вулицях і залізничних переїздах; перевірка проєктної документації на відповідність наданим технічним умовам та нормативно-правовим актам з безпеки дорожнього руху та ін.;

- дозвільні – оформлення та видача дозволів і погоджень за установлення і використання на транспортних засобах спеціальних звукових і/або світлових сигнальних пристроїв; оформлення дозволу на заміну номерного агрегату транспортного засобу та ін.;

- експертні – проведення дактилоскопіювання; проведення перевірки автомобілів, причепів (виготовлених самостійно) на відповідність вимогам безпеки дорожнього руху, нормам і стандартам з оформленням відповідних документів;

- технічні – фотографування або відеозапис дорожньо-транспортних пригод, виявлених фактів протиправних дій, пошкодження транспортних засобів; відстрілювання вогнепальної зброї та огляд її технічного стану та ін.;

- погоджувальні – узгодження умов забезпечення безпеки перевезень під час здійснення нерегулярних пасажирських перевезень автобусами тощо.

Стаття надійшла до редколегії 12.02.2010 р.

Розділ IV. ПРОБЛЕМИ ЦИВІЛЬНОГО, ТРУДОВОГО, ЕКОЛОГІЧНОГО ТА ПІДПРИЄМНИЦЬКОГО ПРАВА

УДК 349.6+502.34:349.6(097)

В.М. Комарницький

ПИТАННЯ АКУМУЛЯЦІЇ КОШТІВ ТА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ ДЛЯ ФІНАНСУВАННЯ СПЕЦІАЛЬНОГО ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ (ПРАВОВИЙ АСПЕКТ)

У статті розглядаються питання правового забезпечення прав фізичних осіб на фінансову підтримку в здійсненні відновлювальних і природоохоронних заходів у процесі природокористування, висловлюються пропозиції з удосконалення чинного законодавства.

Ключові слова: *природокористування, акумуляція коштів, охорона навколишнього природного середовища.*

В статье рассматриваются вопросы правового обеспечения прав физических лиц на финансовую поддержку в осуществлении восстановительных и природоохранных мер в процессе природопользования, высказываются предложения по совершенствованию действующего законодательства.

Ключевые слова: *природопользование, аккумуляция средств, охрана окружающей природной среды.*

In the article some aspects of assertion of an individual's right for financial support while taking restorative and environmental measures in the process of nature usage are considered, some propositions for improvement of effective legislation are formulated.

Key words: *nature usage, accumulation of funds, environmental protection.*

Важливим аспектом організації спеціального природокористування є визначення джерел надходження коштів для вирішення завдань, пов'язаних із виконанням умов спеціальних дозволів на використання природних ресурсів, здійсненням природоохоронних і відновлювальних заходів у процесі зазначеного виду природокористування. У юридичній

літературі йому не приділялося належної уваги. Зокрема, Ю.С. Шемшученко, Б.Г. Розовський, Н.Р. Малишева, В.В. Костицький, М.І. Єрфеев, С.В. Кузнецова та інші науковці [1 - 4] досліджували загальні правові проблеми фінансування заходів з охорони навколишнього природного середовища без акцентування на особливостях такого фінансування з різних джерел. Між тим наголос на джерелах фінансування спеціально-використання природних ресурсів, механізмах розподілу коштів, що в них акумулюються, дозволяє поглибити та розширити правові дослідження з питань природокористування та загалом фінансово-правових аспектів охорони довкілля.

У загальному вигляді механізм акумуляції коштів від плати за спеціальне природокористування (збір за спеціальне використання лісових ресурсів, збір за спеціальне використання природних рослинних ресурсів, збір за використання води водних об'єктів та збір за скидання забруднюючих речовин у водні об'єкти, платежі за користування надрами, плата за землю, збір за спеціальне використання об'єктів тваринного світу, збір за забруднення навколишнього природного середовища) включає в себе: визначення джерел фінансування відповідних заходів, куди мають надходити платежі за спеціальне природокористування; визначення напрямків цільового використання коштів на забезпечення раціонального використання природних ресурсів, їх відновлення та охорони; розподіл коштів між природокористувачами.

За Законом України "Про охорону навколишнього природного середовища" фінансування заходів щодо охорони навколишнього природного середовища здійснюється за рахунок Державного бюджету України, республіканського бюджету Автономної Республіки Крим і місцевих бюджетів. Саме до цих бюджетів спрямовуються збори та інші платежі за користування природними ресурсами, викиди, скиди забруднюючих речовин і акумулюються на спеціальних статтях витрат природоохоронного призначення. З метою оптимізації фінансової політики цієї сфері, наданні їй більш акцентованої на екологічний результат спрямованості в складі бюджетів утворюються спеціальні фонди охорони навколишнього природного середовища (ст. 47 Закону України "Про охорону навколишнього природного середовища"). Роль останніх у фінансовій політиці держави не відзначається сталістю, що позначається на виборі стратегії й тактики фінансового забезпечення природокористування, охорони довкілля. Ця обставина потребує більш детального аналізу, а тому звертаємо увагу на таке.

У своїй першій редакції законодавчі приписи, що визначали статус фондів охорони навколишнього природного середовища, наголошували на їхньому позабюджетному характері. Це відбивало погляд на організацію фінансування природоохоронних заходів і заходів з раціонального

використання природних ресурсів, що склалися на той час під впливом хронічної нестачі коштів на зазначені заходи. Уважалося, що позабюджетний статус фондів дозволить відокремити їх кошти від тих, що акумулюються в бюджетах, а отже, їх не можна буде залучати на інші цілі. Фонди з таким статусом мали гарантувати за всіх обставин певний обсяг фінансування ресурсозберігаючих заходів, посилювати фінансову підтримку програм з охорони довкілля, економного використання природних ресурсів, яка здійснювалося через статті бюджетів, що визначали витрати на науку, технічне й технологічне оновлення виробництва, розвиток галузей виробництва, у яких природні ресурси відіграють роль виробничих фондів. У разі реалізації задуманого обсяг гарантованого фінансування ресурсозбереження, охорони довкілля суттєво збільшився б. Реально ж намічене не було досягнуто. На практиці виявилися суттєві недоліки в організації функціонування позабюджетних фондів. Їх розпорядниками були ті ж самі органи, що й були розпорядниками бюджетів, – місцеві ради, Кабінет Міністрів України. Для них само собою зрозумілим було планування витрат бюджету і витрат коштів позабюджетних фондів в одному ряду, без якогось істотного їх розрізнення [5]. Тобто кошти фондів використовувалися для покриття дефіциту бюджетного фінансування, що робило їх, по суті, додатком до бюджетів. Крім того, цільове призначення позабюджетних фондів розумілося надто широко. У положеннях про них передбачалося фінансування не тільки заходів з охорони довкілля, раціонального використання природних ресурсів, а й інших, що мали досить опосередковане відношення до них (проведення конференцій, організація виставок, фестивалів, підвищення кваліфікації та обміну досвідом роботи працівників природоохоронних органів тощо). Це приводило до невиправданого розпорощення витрат цих фондів. Недоліки аналогічного характеру мали місце й у функціонуванні інших позабюджетних фондів, що утворювалися при центральних органах виконавчої влади, а тому в 1998 році всі позабюджетні фонди було реорганізовано, включено до складу бюджетів [6].

Це стосувалося й фондів охорони навколишнього природного середовища. Відповідно до Закону України "Про внесення змін до Закону України "Про охорону навколишнього природного середовища"" від 05.03.1998 р. [7] вони позбавлялися позабюджетного статусу. Цей крок дозволив включити цільове фінансування заходів з охорони довкілля, раціонального використання природних ресурсів у загальну систему бюджетного планування, поширити на тих, хто планує витрати на природоохоронну діяльність, ресурсозбереження, і тих, кому надаються відповідні кошти, загальну відповідальність за додержання бюджетної дисципліни. При цьому були збережені певні особливості у визначенні порядку планування витрат за рахунок відповідних фондів.

Насамперед це стосується закріплення цільового призначення цих фондів та пов'язаного з ним порядку розподілу їх коштів. Так, у Положенні про Державний фонд охорони навколишнього природного середовища, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 07.05.1998 р. № 634 [8] (у ред. постанови Кабінету Міністрів України від 07.04.2006 р. № 462), встановлено, що фонд створено з метою фінансування природоохоронних заходів та заходів, пов'язаних із раціональним використанням і збереженням природних ресурсів (природоохоронні та ресурсозберігаючі заходи). Кошти фонду спрямовуються за бюджетними програмами відповідно до планів природоохоронних та ресурсозберігаючих заходів і кошторисів, що затверджуються головними розпорядниками бюджетних коштів. Такими розпорядниками є Мінприроди та інші центральні органи виконавчої влади, які визначаються в державному бюджеті на відповідний рік. Видатки з виконання природоохоронних і ресурсозберігаючих заходів здійснюються Державним казначейством у межах коштів, що надійшли до фонду, пропорційно до бюджетних призначень, установлених головним розпорядником у державному бюджеті на відповідний рік. Головні розпорядники подають щороку до 15 квітня Кабінетові Міністрів України інформацію про виконання природоохоронних та ресурсозберігаючих заходів.

Безпосередньо порядок використання бюджетних коштів на цілі ресурсозбереження та природоохоронні заходи визначається в спеціальних нормативно-правових актах, що приймаються Кабінетом Міністрів України та центральними органами виконавчої влади. Наприклад, правове забезпечення виконання бюджетної програми "Відтворення водних живих ресурсів у внутрішніх водоймах та Азово-Чорноморському басейні" здійснюється Постановою Кабінету Міністрів України від 01.03.2007 р. № 337 "Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення заходів з відтворення водних ресурсів у внутрішніх водоймах та Азово-Чорноморському басейні" та Наказами Міністерства аграрної політики України: від 22.08.2005 р. № 409, яким затверджено Положення про умови проведення конкурсу з визначення виконавців програми "Відтворення та охорона водних живих ресурсів і регулювання рибальства"; від 28.03.2007 р. № 221 "Про затвердження заходів"; від 06.07.2007 р. № 473 "Про затвердження Обсягів фінансування на здійснення заходів з відтворення водних живих ресурсів у внутрішніх водоймах та Азово-Чорноморському басейні".

Велике значення для вирішення питань використання бюджетних коштів на цілі природокористування має Порядок планування та фінансування природоохоронних заходів з Державного фонду охорони навколишнього природного середовища, затверджений наказом Мінприроди

від 21.05.2002 № 189 [9]. Він установлює правила подання запитів на виділення коштів з Державного фонду для певних цілей і порядок розгляду цих запитів.

Особливістю фінансового механізму природокористування є те, що фінансова підтримка природокористувачів за рахунок надання бюджетних коштів на відповідні цілі поєднується з іншими заходами економічного стимулювання раціонального природокористування. Це задекларовано в Законі України "Про охорону навколишнього природного середовища" (ст. 48) й конкретизовано в інших законодавчих актах. Наприклад, механізм стимулювання заходів, що мають здійснювати землевласники і землекористувачі щодо охорони та використання земель і підвищення родючості ґрунтів, включає в себе: отримання податкових та кредитних пільг, якщо відповідні суб'єкти за власні кошти здійснюють заходи щодо захисту земель від ерозії та інші заходи, передбачені загальнодержавними та регіональними програмами використання земель; звільнення від плати за землю, за земельні ділянки, на яких виконуються роботи з меліорації, рекультивації, консервації земель та інші роботи з охорони земель тощо. Зазначені витрати компенсуються за рахунок коштів Державного бюджету України та місцевих бюджетів відповідно до загальнодержавних і регіональних програм охорони земель (ст. 27 Закону України "Про охорону земель" від 19.06.2003 р.).

Суб'єктами відносин, що виникають у зв'язку з справлянням плати за спеціальне природокористуванням, є як юридичні, так і фізичні особи – природокористувачі. За загальними приписами законодавства з економічних питань природокористування ці суб'єкти несуть однакові обов'язки в цій сфері та мають однакові права на фінансову підтримку. Реально ж, як свідчить аналіз законодавства, це правичо не завжди реалізується. Зокрема, у Положенні про Державний фонд охорони навколишнього природного середовища (у ред. постанови Кабінету Міністрів України від 07.04.2006 р. № 462) й у затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 18.09.2005 р. № 773 Порядку використання коштів державного бюджету на здешевлення кредитів для здійснення природоохоронних заходів фізичні особи не згадуються, а отже, не можуть у певних випадках претендувати на фінансові пільги та фінансову підтримку з боку держави. Тому існує потреба в усуненні зазначеної вади в правовому забезпеченні прав фізичних осіб на фінансову підтримку через механізми бюджетного фінансування.

Зберігає свою актуальність питання про вдосконалення системи зборів, за рахунок яких мають формуватися фонди охорони навколишнього природного середовища. Деякі з цих зборів, передбачених законодавством, як свідчить досвід їх запровадження, не виправдовують своє призначення, є зайвими. Це, зокрема, стосується збору за використання

мисливських тварин як природного ресурсу загальнодержавного значення, передбаченого ст. 25 Закону України "Про мисливське господарство і полювання" від 22.02.2000 р. Розмір збору мав установлюватися для окремих видів (груп видів) тварин залежно від їх поширення, чисельності, відтворювальної здатності та обсягу добування. Безпосередньо встановлення порядку справляння цього збору покладено на Кабінет Міністрів України. У ході підготовки проекту постанови Кабінету Міністрів України "Про затвердження Порядку справляння і розміру збору за використання мисливських тварин як природного ресурсу загальнодержавного значення" було звернуто увагу на ту обставину, що статтями 17 і 36 зазначеного закону врегульовано питання добування мисливських тварин на платній основі, а саме за дозволом - ліцензією чи відстрільною картою. Кошти від реалізації мисливцями ліцензій і відстрільних карток на добування мисливських тварин повинні зараховуватися на рахунки користувачів мисливських угідь. Кошти ж від реалізації користувачам мисливських угідь ліцензій зараховуватимуться на рахунок Держкомлісгоспу (спеціальний фонд державного бюджету) та використовуватимуться на охорону та відтворення державного мисливського фонду. Отже, новий збір призвів би до дублювання в системі платежів, що застосовуються в мисливській сфері. При цьому проведені розрахунки показали, що, з одного боку, орієнтовна сума від запровадження зазначеного збору буде незначною, а з другого - сплата цього збору потребуватиме значних витрат на його адміністрування. З огляду на зазначене Кабінет Міністрів України визнав запровадження збору за використання мисливських тварин як природного ресурсу загальнодержавного значення недоцільним.

Надзвичайно важливим є й питання про вдосконалення законодавчого регулювання формування та використання фондів охорони навколишнього природного середовища. Адже передбачений механізм формування та використання коштів зазначених фондів (статті 46, 47 Закону України "Про охорону навколишнього природного середовища") не забезпечує належним чином здійснення в цій сфері ефективної фінансової політики, належного управління коштами фондів (виникають проблеми з розподілом коштів фондів за бюджетними програмами, з їх цільовим використанням тощо). Тому слід підтримати ініціативи, спрямовані на розроблення закону про Національний екологічний фонд. Зауважимо, що перші два проекти з цього питання не викликали заінтересованості в парламентарів і про них уже забули (на розгляд Верховної Ради України IV скликання було внесено два проекти закону про Національний екологічний фонд за реєстр. № 4508 від 12.12.2003 р. та реєстр. 4508-1 від 02.03.2004 р.). Між тим вони містили корисні положення, зокрема про утворення в їх складі самостійного органу (дирекції фонду), відповідаль-

ного за формування та цільове використання коштів, їх обґрунтований розподіл, реалізація яких суттєво посилити б ефективність функціонування фондів охорони навколишнього природного середовища. Є сенс повернутися до цих проектів і з урахуванням бюджетного статусу зазначених фондів вирішити питання щодо управління коштами, які в них акумулюються, визначення умов надання цих коштів відповідним суб'єктам і чітких критеріїв розподілу між певними природокористувачами.

Таким чином, можна зробити висновок про те, що законодавче врегулювання фондів охорони навколишнього природного середовища є досить динамічним. Воно адаптується до потреб практики, у процесі його розвитку змінюється статус відповідних фондів, уточнюються умови їх формування та порядок надання з них коштів для потреб природокористування, забезпечення екологічної безпеки. На сьогодні є потреба в усуненні вад у правовому забезпеченні прав фізичних осіб на фінансову підтримку в здійсненні відновлювальних та інших природоохоронних заходів у процесі природокористування; у вдосконаленні системі зборів за спеціальне природокористування шляхом вилучення з їх складу тих видів, що не виправдовують своє призначення, розробленні закону про Національний екологічний фонд.

Використана література:

1. Економіко-правові питання екології. – К., 1996. – С. 7 – 37.
2. Єрофєєв М.І. Фінансово-правові проблеми охорони довкілля // Концепція розвитку законодавства України: матеріали науково-практичної конференції / М.І. Єрофєєв. – К., 1996. – С. 191 – 193.
3. Кузнецова С.В. Економіко-правовий механізм природокористування та охорони навколишнього природного середовища (розділ) // Екологічне право України. Академічний курс: підручник / за заг. ред. Ю.С. Шемшученка. – К.: ТОВ "Видавництво "Юридична думка", 2005. – С. 299 – 321.
4. Костицький В.В. Економіко-правовий механізм природокористування та охорони навколишнього природного середовища (розділ) // Екологічне право України. Академічний курс: підручник. – Друге видання / за заг. ред. Ю.С. Шемшученка. – К.: ТОВ "Видавництво "Юридична думка", 2008. – С. 242 – 264.
5. Костицький В.В. Правові питання плати за забруднення навколишнього середовища / В.В. Костицький // Право України. – 1997. – № 12. – С. 41.
6. Закон України "Про Державний бюджет України на 1998 рік" від 30 грудня 1997 року // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 21. – Ст. 109.
7. Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 34. – Ст. 230.
8. Офіційний вісник України. – 1998. – № 19. – С. 47.
9. Офіційний вісник України. – 2002. – № 24. – С. 392.

Стаття надійшла до редакції 20.04.2010 р.

УДК 342.734:351.84

О.Г. Макаренко

**ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ КОНСТИТУЦІЙНОГО
ПРАВА ГРОМАДЯН НА ОХОРОНУ ЗДОРОВ'Я
ТА МЕДИЧНЕ СТРАХУВАННЯ**

У статті досліджуються проблеми реалізації конституційного права громадян на охорону здоров'я та запровадження обов'язкового медичного страхування в Україні, надається аналіз внесених законодавчих пропозицій до парламенту з даної проблематики та шляхи вдосконалення чинного законодавства.

Ключові слова: конституційне право, права громадян, конституційні гарантії охорони здоров'я, обов'язкове медичне страхування.

В статье исследуются проблемы реализации конституционного права граждан на охрану здоровья и внедрения обязательного медицинского страхования в Украине, анализируются внесенные в парламент законодательные предложения данной проблемы и пути совершенствования действующего законодательства.

Ключевые слова: конституционное право, права граждан, конституционные гарантии охраны здоровья, обязательное медицинское страхование.

The article is devoted to the problems of the constitutional right for health protection and obligatory medical insurance realization in Ukraine. The author analyses the legislative proposals of the parliament and the ways of the existing legislation improvement.

Key words: constitutional law, human rights, health protection constitutional guarantees, obligatory medical insurance.

Одним із важливих конституційних прав громадян України є право на охорону здоров'я. Відповідно до статей 3, 49 Конституції України людина, її життя і здоров'я визнаються найвищою соціальною цінністю; кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування [1]. Тому здоров'я людини носить характер базових стандартів та життєвих цінностей, а звідси організація національної системи охорони здоров'я повинна розглядатися як один із головних напрямків соціальної політики держави. Однак за період незалежності України зазначені конституційні права залишаються нереалізованими, не дивлячись на те, що здоров'я населення України характеризується критично низьким рівнем.

Протягом вже тривалого часу в Україні обговорюється у широких колах як науковців, так і громадськості доцільність запровадження медичного страхування. І через свою важливість і неоднозначність мають місце жорсткі дискусії стосовно принципів, методів та шляхів його впровадження і реалізації в Україні. Відповідно законодавче закріплення обов'язкового

медичного страхування, за яким кожен громадянин мав би право на безоплатне отримання мінімуму медичних послуг у разі виникнення страхового випадку, сприятиме належному захисту прав громадян.

Вітчизняні науковці Н. Карпачева, В. Авер'янов, В. Москаленко, П. Шупика, В. Вороненко, І. Голосніченко, Т. Педченко, В. Погорілко, П. Рабинович, О. Печений, О. Фрицький, Ю. Шемшученко, Я. Шатковський та ін. відзначають, що успіх реформування охорони здоров'я, досягнення прийнятного рівня медичної допомоги і показників здоров'я населення багато в чому визначаються правильністю вибраної моделі фінансування, адекватною соціально-економічним і політичним умовам. Низький рівень здоров'я населення, на думку науковців, пояснюється незадовільним рівнем соціально-економічних умов, забрудненістю навколишнього середовища, відсутністю ефективною профілактики і незадовільною якістю медичного обслуговування.

Унаслідок демографічної кризи, зростання депопуляції, що гриває з 1991 р. та загрожує національній безпеці України, чисельність населення України скоротилася майже на 6 млн. осіб. Показники смертності населення в Україні у 2-4 рази перевищують аналогічні показники європейських країн. Про це, зокрема, йшла мова на засіданні Ради національної безпеки і оборони, де відзначалося зростання загрозливих явищ та системних недоліків у сфері охорони здоров'я. Сучасна система охорони здоров'я в Україні спрямована більше на лікування, ніж на профілактику захворювань і пропаганду здорового способу життя. Як наслідок, за останні п'ять років кількість захворювань і смертність у більшості класів хвороб зростають [2].

Стан здоров'я населення України характеризується значною поширеністю хронічних хвороб та соціально небезпечних захворювань. На здоров'я і відтворення населення негативно впливають якісні показники життя, забруднення довкілля, незадовільні умови праці, куріння, поширення інфекційних і паразитарних захворювань, криза галузі медичного обслуговування, насамперед на селі, нерівність у доступі до медичної допомоги, недостатній контроль за якістю та вживанням лікарських засобів і біологічно активних домішок [2].

На сьогодні діяльність у сфері охорони здоров'я регламентується 24 базовими законодавчими актами, основними з яких є: Основи законодавства України про охорону здоров'я, Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення, Про захист населення від інфекційних хвороб, Про психіатричну допомогу, Про боротьбу із захворюванням на туберкульоз, Про лікарські засоби, Про затвердження Загальнодержавної програми імунізацій та захисту населення від інфекційних хвороб на 2009-2015 р., Про затвердження Загальнодержавної про-

грами боротьби з онкологічними захворюваннями на період до 2016 р. та ін.

Проте кардинальних змін у сфері в охороні здоров'я не було досягнуто. Тому суб'єктами права законодавчої ініціативи на розгляд до Верховної Ради України V скликання було внесено 36 законопроектів, спрямованих на удосконалення законодавства у сфері охорони здоров'я, з них прийнято як закони – 11, прийнято в I чит. – 3, відхилено – 7, відкликано – 15. Парламентом VI скликання (1-6 сесії) також вжито ряд заходів щодо врегулювання питань в означеній сфері. За цей період зареєстровано було вже понад 70 законопроектів, із яких прийнято як закони 10 проектів, готуються до розгляду у II читанні – 3, відкликано та відхилено – 16.

Серед внесених заслуговують на увагу законопроекти: Про захист прав пацієнтів (реєстр. № 1132), Про лікарські засоби (нова редакція) (№ 2446), Про внесення змін до Закону України "Про боротьбу із захворюванням на туберкульоз" (№ 6037) та ін. [3]. Зокрема, законопроект № 6037 розроблений суб'єктами подання з урахуванням сучасної світової практики правового регулювання проблеми боротьби з туберкульозом та іншим інфекційним хворобам з метою забезпечення відповідного балансу між інтересами охорони громадського здоров'я (тобто, популяційного здоров'я, здоров'я окремих груп людей та населення в цілому) та індивідуальними правами кожної особи, створення правового підґрунтя для забезпечення ефективного лікування осіб, хворих на заразні форми туберкульозу; встановлення державних гарантій щодо надання медичної допомоги хворим на туберкульоз.

Проблема туберкульозу залишається надзвичайно болючою для українського суспільства. Епідемія цієї хвороби спричиняє руйнівний вплив на людський, соціальний та економічний розвиток України. Медико-соціальні збитки від туберкульозу складають нині близько 2,7 млрд. грн. на рік. За критеріях Європейського бюро ВООЗ Україна віднесена до групи країн з високим рівнем захворюваності на туберкульоз і посідає сьоме місце в Європі після Казахстану, Молдови, Румунії, Киргизстану, Грузії і Росії.

Про серйозність ситуації свідчить те, що рівень захворюваності на туберкульоз у державі постійно зростає, показники захворюваності і смертності від початку епідемії туберкульозу в Україні (1995 р.) до 2009 року збільшилися практично удвічі.

Важливим є також проект Закону "Про внесення змін до Закону України "Про дитяче харчування" (щодо посилення вимог до виробництва та обігу продуктів дитячого харчування) (реєстр. № 4584, прийнятий у I чит.), спрямований на посилення вимог до продуктів дитячого харчування, до безпечності сировини, призначеної для виробництва таких продук-

тів, до їх промислового виробництва, а також до обігу та етикетування продуктів дитячого харчування тощо. Особливо враховуючи той факт, що на сьогодні в Україні понад 40% немовлят знаходяться на штучному вигодовуванні, майже 80% дітей від 6 місяців до трьох років споживають продукти дитячого харчування у якості основного раціону (дитячі суміші, що використовуються у доповнення до грудного молока на більш пізніх етапах годування, та продукти прикорму), що складає понад 1 млн. дітей.

Провідною проблемою української системи охорони здоров'я є невідповідність сучасним реаліям діючої в Україні старої радянської моделі охорони здоров'я, яка фінансувалася за залишковим принципом, проте в Україні давно діють ринкові відносини і лише медична галузь залишилася на узбіччі. Звідси – хронічне недофінансування галузі, розпорошення матеріальних та кадрових ресурсів, нераціональне використання навіть того, що виділяється. Задовольнити потребу в охороні здоров'я громадян країни у нових ринкових умовах, побудованих на принципах прозорості, економічної ефективності та якості, неможливо без проведення відповідних реформ у медичній галузі.

На сьогодні проблеми фінансування охорони здоров'я є одними з самих гострих у системі фінансового забезпечення соціального захисту. Стан здоров'я населення України прямо залежить від рівня фінансування системи охорони здоров'я, але з моменту прийняття Конституції України цей рівень не піднімався вище 3,4 відсотка обсягу ВВП за мінімальної потреби у 5 відсотків. Водночас у європейських країнах цей показник перевищує 10 відсотків ВВП.

Зазначені проблеми охорони здоров'я залишаються та продовжують поглиблюватися в умовах фінансово-економічної кризи. Так, у 2009 році рівень фінансування галузі зменшився до 2,9 відсотка обсягу ВВП. Державним бюджетом України на 2009 рік передбачалось фінансування у сумі 29,96 млрд. грн., що майже удвічі менше мінімальної потреби, яка, за розрахунками Міністерства охорони здоров'я України, становить 56 млрд. грн. Можна навести такий приклад, що обсяг фінансування медичної сфери м. Києва з міського бюджету у 2009 р. становив 2,2 млрд. грн., з яких 67% складала заробітна плата, тобто дві третини медичного бюджету м. Києва пішли на зарплати [4].

Державне фінансування охорони здоров'я в Україні у 2009 році, у розрахунку на душу населення, становило 90 доларів США, що у 60 разів менше, ніж у США, у 30–40 разів менше, ніж у країнах Європейського Союзу та у 7–12 разів менше, ніж у Молдові, Білорусі, Росії та Польщі.

Світова практика засвідчує, що основним засобом вирішення проблеми адаптації бюджетної моделі охорони здоров'я до умов ринкової економіки є інститут медичного страхування. Медичне страхування є формою соціального захисту інтересів населення в охороні здоров'я, що ви-

ражається у гарантії отримання медичної допомоги при виникненні страхового випадку за рахунок накопичених коштів.

Однак при цьому необхідно зважати, що у країнах із соціально орієнтованою ринковою економікою, навіть при страховій моделі фінансування медицини, держава та органи місцевого самоврядування фінансують з бюджетів не менше половини видатків на охорону здоров'я.

Перехід на страхову медицину є лише частиною комплексного реформування системи охорони здоров'я України. Указом Президента України "Про Стратегію подолання бідності" від 15 серпня 2001 р. [5] одним із визначених стратегічних напрямів подолання бідності є запровадження страхових принципів соціального захисту працівників, що убереже їх від ризику потрапити до категорії бідних, а саме: запровадження системи медичного страхування. Однак, не дивлячись на те, що Стратегія була розрахована до 2010 р., медичне страхування не було запроваджено.

Метою реформи системи соціального захисту в Україні повинно бути відокремлення коштів соціального страхування від державного бюджету та управління коштами соціального страхування тими суб'єктами, які сплачують та на користь яких сплачуються страхові внески, що дозволяє забезпечити принцип рівності для усіх застрахованих осіб та фінансову стабільність системи соціального страхування.

Протягом останніх трьох скликань на розгляд Верховної Ради України вносилося декілька законопроектів про запровадження медичного страхування, втім вони не були прийняті. Запровадження медичного страхування постійно відкладається, по-перше, у зв'язку з тим, що фахівцями і законодавцями не вироблена єдина позиція щодо вибору оптимальної моделі страхової медицини, по-друге, тим, що в Україні ще не визріли економічні умови для його впровадження.

20 травня 2009 р. на парламентських слуханнях Верховної Ради України шостого скликання [6] було розглянуто питання щодо запровадження обов'язкового медичного страхування в Україні та визнано необхідність здійснення реформ у системі охорони здоров'я. Учасники даних слухань рекомендували визнати, що запровадження в Україні системи обов'язкового медичного страхування є необхідним кроком задля поліпшення здоров'я та життя населення України, у зв'язку з чим запропоновано вважати пріоритетним розгляд законопроектів, внесених суб'єктами права законодавчої ініціативи до парламенту із зазначеної проблеми.

Нині у парламенті зареєстровані законопроекти "Про фінансування охорони здоров'я та обов'язкове соціальне медичне страхування в Україні" (реєстр. № 4744), "Про загальнообов'язкове державне соціальне медичне страхування" (реєстр. № 1040, № 1040-1), "Про внесення змін до деяких

законів України (щодо запровадження загальнообов'язкового державного соціального медичного страхування)" (реєстр. № 1040-2) [3].

Зазначеними законопроектами пропонується визначити правові, соціальні, фінансово-економічні та організаційні засади загальнообов'язкового державного соціального медичного страхування, принципи його здійснення і механізми його функціонування. Однак в існуючих версіях законопроектів є ряд певних недоліків, спірні моменти, неузгоджені положення. Головним недоліком їх є відсутність чіткого та системного визначення механізму страхування та обсягу медичного забезпечення громадян, окремі норми законопроектів розроблені з порушенням законотворчої техніки, передбачена громіздка структура Фонду медичного страхування (№ 1040-1, 4744), не конкретизоване визначення схеми розподілу коштів, що надходять до Фонду загальнообов'язкового державного соціального медичного страхування (№ 1040-1), недосконалий механізм правового регулювання відомчої медицини при переході страхової моделі фінансування, а також деякі недоліки у визначенні принципів медичного страхування (№ 1040), мають місце положення, які не узгоджуються між собою (№ 1040-2) тощо.

Враховуючи той факт, що на розгляді Верховної Ради України знаходиться декілька законопроектів із запровадження загальнообов'язкового державного соціального медичного страхування, і всі внесені проекти потребують доопрацювання, на наш погляд, доцільно було б конструктивні і найбільш вдало обгрунтовані положення зазначених проектів законів врахувати при опрацюванні спільного узагальнюючого проекту з цього питання. Проте, як вважає Міністр охорони здоров'я В. Князевич, "запровадження обов'язкового медичного страхування, яке дехто вважає панацеєю, не дозволить в повній мірі покрити дефіцит у фінансуванні. Обов'язкове медичне страхування може бути запроваджене за умови підйому економіки країни, політичної волі керівництва держави та обов'язкового реформування медичної галузі шляхом структурної перебудови та зміни системи фінансування. За інших умов, скільки б коштів не вливали в медичну галузь, вони будуть марними" [7].

У зв'язку з тим, що запровадження медичного страхування в короткі строки не підвищить ефективність системи охорони здоров'я, формування страхових засад у даній галузі має здійснюватись з урахуванням впровадження комплексу стратегічних заходів, передбачених Національним планом розвитку системи охорони здоров'я на період до 2010 року, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 13 червня 2007 р. № 815 [8], щодо зміцнення фінансової бази та забезпечення сталого фінансування галузі охорони здоров'я; забезпечення надання населенню безоплатної медичної допомоги в обсягах, гарантованих державою; опти-

мізації мережі закладів охорони здоров'я; формування ефективної системи контролю та управління якістю медичної допомоги.

Світовий досвід у цьому питанні свідчить, що у багатьох розвинених країнах, зокрема, Німеччині, Австрії, Франції, США, Іспанії, Італії тощо існують лікарські або медичні кодекси, норми яких докладно регламентують відносини між медиками та їхніми пацієнтами, права громадян у галузі охорони здоров'я, професійну діяльність медичних працівників, встановлюють чітку відповідальність за порушення даних норм [9]. Тобто, будь-яке право людини (у тому числі і право на охорону здоров'я та медичну допомогу) не може забезпечуватися однією юридичною нормою. Воно може реалізовуватися лише групою норм, пов'язаних між собою певним чином, відповідно до певних закономірностей, що властиві праву. Відсутність подібної послідовності та заходів з боку держави щодо забезпечення реалізації чинного законодавства зводить нанівець дієвість інших ланок, які притаманні законодавству України з охорони здоров'я.

Що стосується медичного страхування, то, наприклад, у США, Канаді та країнах Західної Європи давно утвердилася соціальна система медичного страхування. Її фінансування здійснюється на тристоронній основі – за рахунок бюджетних надходжень, внесків роботодавців та самих працівників. При цьому в Австрії, Бельгії, Нідерландах, Німеччині, Франції, Японії люди з низьким рівнем доходів та соціально незахищені особи страхових внесків не сплачують.

У Німеччині, зокрема, діють два види медичного страхування – державне та приватне медичне страхування, які є обов'язковими. У компаніях державного медичного страхування застраховані майже 90% населення, 10% мають приватну медичну страховку. Внески залежать від доходу пацієнта та складають в середньому 14% від зарплати (пацієнт і роботодавець ділять ці витрати навпіл).

У США фінансування охорони здоров'я здійснюється за рахунок федеральних і регіональних податків, страхових внесків і особистих виплат громадян. Витрати на охорону здоров'я щороку збільшуються приблизно на 10 відсотків від суми видатків, асигнованих у попередньому році. З 1965 року діють програми державного фінансування медичного забезпечення: "Medicare" – для пенсіонерів та інвалідів, а у 1988 р. конгрес країни включив до програми страхування на випадок стихійного лиха; "Medicaid" – програма медичної допомоги малозабезпеченим особам та безробітним, а також інші програми різних штатів та місцевої влади для малозабезпеченого населення. Для ветеранів та їх сімей існує програма "Tricare". У 1997 р. Федеральним урядом запроваджена програма державного страхування дітей, що забезпечує медичним страхуванням дітей із сімей, доход яких вище допустимого для участі у "Medicaid", проте які все ж таки не можуть дозволити собі купити страховку [10].

У Російській Федерації введення обов'язкового медичного страхування у 1993 році дозволило зберегти доступність безкоштовної медичної допомоги населенню; забезпечити її прийнятний рівень; сформувати стабільне джерело фінансування і запобігти обвальному падінню рівня фінансування медичних установ та гарантувати оплату праці медичного персоналу тощо [11].

Таким чином, незважаючи на конституційні норми щодо забезпечення медичною допомогою населення України, система охорони здоров'я у більшості випадків не дає можливості отримати безоплатну медичну допомогу, що знижує доступ населення до медичних послуг. Варто законодавчо закріпити державні гарантії та визначити базовий пакет надання безоплатної медичної допомоги. Ратифікація Європейського кодексу соціального забезпечення, де в частині третій визначені мінімальні гарантії надання медичної допомоги, надасть можливість наблизитися до міжнародних соціальних стандартів.

У зв'язку з тим, що сучасний стан системи охорони здоров'я не дозволяє повною мірою забезпечити право громадян на медичну допомогу на рівні, передбаченому міжнародними стандартами та законодавством України, потребує зміни існуюча система фінансування закладів охорони здоров'я – перехід на принципи фінансування вартості конкретної медичної послуги, наданої конкретному громадянину.

Впровадження системи загальнообов'язкового державного соціального медичного страхування, з одного боку, надасть змогу забезпечити розв'язання соціальних, економічних, правових і організаційних проблем охорони здоров'я, а з іншого – гарантує усім громадянам України рівні можливості в отриманні медичної допомоги через свою фінансову політику.

Проведення реформ в охороні здоров'я України, направлених на впровадження обов'язкового медичного страхування та поєднання його з бюджетним фінансуванням, сприятиме реалізації соціальної політики держави у медичній галузі, надасть можливість збільшити фінансові ресурси системи та забезпечити населення медичною допомогою, гарантованою Конституцією України, і як наслідок зменшити захворюваність та смертність.

Очевидно, перед Україною стоїть завдання комплексного реформування усієї системи охорони здоров'я та визначення державної стратегії розвитку медичного законодавства, вдосконалення чинних нормативно-правових актів у даній сфері, приведення їх у відповідність до вимог міжнародно-правових актів, беручи до уваги стандарти у сфері охорони здоров'я, основоположні принципи, що визначені у міжнародно-правових документах з прав людини, світову політику і тенденції в охороні здоров'я, адаптуючи їх до вітчизняних традицій та політичних, економічних і

соціальних реалій нашого життя. У зв'язку з цим потребують прийняття законопроекти: Про основні засади діяльності у сфері охорони здоров'я, Про захист прав пацієнтів, Про лікарські засоби (нова редакція), Про лікарське самоврядування тощо.

Використана література:

1. Конституція України, прийнята на 5-й сесії ВРУ 28 червня 1996 р. – К.: Інститут законодавства ВРУ, 1996. – 251 с.
2. Про рішення РНБО України від 29 грудня 2009 р. "Про стан соціально-демографічного розвитку, охорони здоров'я і ринку праці в Україні": Указ Президента України від 29.12.2009 № 1124/2009 / Офіційний вісник Президента України. – 2010. – №1. – Ст. 65. – С. 84.
3. Офіційний сайт Верховної Ради України: База даних "Законопроект" / <http://gska2.rada.gov.ua>.
4. Дві третини медичного бюджету пішли на зарплати? / Українська правда. – 17 березня 2010 р.
5. Про Стратегію подолання бідності: Указ Президента України від 15.08.2001 №637/2001 / Урядовий кур'єр. – 2001. – № 149
6. Постанова Верховної Ради України "Про Рекомендації парламентських слухань на тему: "Шляхи реформування охорони здоров'я та медичне страхування в Україні" від 21 жовтня 2009 р. № 1651-VI / Відомості Верховної Ради України. – 2009. – № 51. – Ст. 760.
7. Доповідь Міністра охорони здоров'я України В. Князевича на розширеному засіданні РНБО / Офіційний сайт Міністерства охорони здоров'я України / <http://www.moz.gov.ua/ua/main/press/?docID=14594>.
8. Про Національний план розвитку системи охорони здоров'я на період до 2010 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 13 червня 2007 р. № 815 / Офіційний вісник України. – 2007. – № 44. – Ст. 1790. – С.66.
9. Стеценко С.Г. Кодифікація медичного законодавства України: постановка проблеми / Актуальні питання кодифікації законодавства України. / За заг. ред. В.О. Зайчука. – Виш. 1. – К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2009. – С. 38-46.
10. Система здравоохранения в Соединенных Штатах Америки: страхование нации / Сайт управления охраны здоровья г. Николаева / <http://gorzdrav.mk.ua/sanprosvet/69-2008-10-07-00-28-31>.
11. Шатковський Я.М. Стандартизація у системі обов'язкового медичного страхування в Україні (адміністративно-правовий аспект): Автореф. ... к.ю.н. за спеціальністю 12.00.07. "Адміністративне право". – С. 11.

Стаття надійшла до редколегії 28.05.2010 р.

УДК 349.22:351.83

О.В. Лаверіненко

**СПЕЦІАЛЬНІ НОРМИ ЯК ЗАСОБИ РЕАЛІЗАЦІЇ
ПРИНЦИПУ ЄДНОСТІ Й ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ
ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРАЦІ
В ТРУДОВИХ ВІДНОСИНАХ
(ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ ТЕОРІЇ)**

У статті здійснено теоретичний аналіз дискусійних теоретичних питань, що пов'язані з характеристикою сутності й форм реалізації спеціальних норм трудового права як засобів реалізації принципу єдності й диференціації правового регулювання трудових відносин. Окрема увага приділена дослідженню сутності й місця норм-приспосовування (альтернативи) у системі спеціальних трудових норм та під час реалізації вказаного галузевого принципу.

Ключові слова: спеціальні трудові норми, норми-приспосовування (альтернативи), засоби реалізації, принцип єдності й диференціації, регулювання трудових відносин.

В статье осуществлен теоретический анализ дискуссионных теоретических вопросов, которые связаны с характеристикой сущности и форм реализации специальных норм трудового права как средства реализации принципа единства и дифференциации правового регулирования трудовых отношений. Отдельное внимание уделено исследованию сущности и места норм-приспособления (альтернативы) в системе специальных трудовых норм и во время реализации указанного отраслевого принципа.

Ключевые слова: специальные трудовые нормы, нормы-приспособления (альтернативы), средства реализации, принцип единства и дифференциации, регулирование трудовых отношений.

In article the theoretical analysis of debatable theoretical questions which are connected with the characteristic of essence and forms of realisation of special norms of the labour right as implementers of a principle of unity and differentiation of legal regulation of labour relations is carried out. The separate attention is given research of essence and a place of norms-adaptations (alternative) in system of special labour norms and during realisation of the specified branch principle.

Key words: special labour norms, norms-adaptations (alternative), an implementer, a unity and differentiation principle, regulation of labour relations.

"Право, за виразом класиків марксизму-ленінізму, є застосування однаковою масштабу до різних людей. І ця теза, – наголошує П.Д. Пилипенко, – незалежно від ставлення до її автора, і за сучасних умов не втратила своєї актуальності"¹. Наявність сучасних парадоксів і диверсифікація методів

¹ Пилипенко П.Д. Проблеми теорії трудового права: монографія / П.Д. Пилипенко. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 1999. – С. 66.

наукового пошуку¹ не заперечують традиційних підходів. Виникнення нових ідей у науці "відбувається під впливом парадоксальних ситуацій за схемою: парадигма – парадокс – парадигма"². У межах означеної схеми, як на нас, природно відбувається й реалізація відомого принципу наукових досліджень та розвитку правової системи – принципу рецесії права, наукової думки³. Адже, "яким би геніальним не був учений, він так чи інакше виходить зі знань, накоплених його попередниками, та знань сучасників"⁴. Наукові здобутки попередників – це не лише фундамент, а й вагоме надбання, яке зобов'язує нас – сучасників творити, спираючись на надбання попередників, рухаючись до нового, ще непізнаного. Утім, на сучасному етапі розвитку трудового права, як справедливо пише В.І. Щербина, "особливу увагу слід звернути на принципи трудового права, які сформувались в умовах ринкових відносин і суттєво відрізняються від принципів радянського трудового права... Принципи трудового права, що склалися десятиріччями, в умовах радянської системи економіки, повинні бути суттєво переглянуті з урахуванням змін суспільного розвитку України та економічних реалій у державі й світі"⁵. Як на нас, то й наступні сентенції В.І. Щербини певною мірою обґрунтовують об'єктивні передумови наявності в структурі трудового права принципу єдності й диференціації правового регулювання трудових відносин, як-от: "...безумовною складовою відповідності змісту і духу норм трудового права є відображення в них ментальності й духу українського народу, його традицій та укладу життя, бо дієвість норм будь-якої галузі права, а особливо трудового, безпосередньо залежить від закріплення в нормах права психологічних, мотиваційних важелів їх реалізації. Ментальність працівників, їх національні й релігійні відмінності, рівень освіченості, професійної підготовки, згуртованості та інші соціальні й психологічні фак-

¹ Лаврінченко О.В. Методологічний плюралізм як характерна особливість сучасної юридичної науки / О.В. Лаврінченко // Соціально-психологічні, педагогічні, фізичні, юридичні та медичні проблеми підготовки фахівців в сучасних умовах: мат-ли всеукр. наук.-практ. конф., м. Горлівка, 10-12 жовтня 2006 р. - Горлівка: Університет "Україна", 2006. - Т. 1. - С. 169-171.

² Шейко В.М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності / В.М. Шейко, Н.М. Кушваренко. - К.: Знання, 2006. - С. 55.

³ Лаврінченко О.В. Сутність, значення та місце заохочень як засобів стимулювання службово-трудової діяльності працівників органів внутрішніх справ у структурі трудового права / О.В. Лаврінченко // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. - 2008. - №3. - С. 254-256.

⁴ Кохановский В.П. Основы философии науки / В.П. Кохановский. - Ростов-на-Дону: Феникс, 2005. - С. 295.

⁵ Щербина В.І. Значення нових принципів трудового права для захисту прав і законних інтересів працівників та роботодавців / В.І. Щербина // Форми соціально-правового захисту працівників у службово-трудових відносинах: мат-ли наук.-практ. конф., м. Суми, 2-4 червня 2005 р. - Харків: УАФТП, 2005. - С. 74.

тори суттєво впливають на дієвість норм трудового права. Тому врахування кількісних і якісних показників населення: за віком, статтю, етнічним складом, рівнем освіченості, достатком тощо – є обов'язковим при визначенні змісту норм трудового права, які розраховані на громадян України¹. З огляду на вказане, зрозуміло стає позиція дослідників, які вважають, що взагалі "однією з особливостей трудового права є застосування принципу єдності й диференціації в правовому регулюванні праці"², та стає цілком зрозумілою актуальність дослідження сутності та особливостей реалізації одного з "найстаріших"³ трудо-правових принципів – принципу єдності й диференціації правового регулювання трудових відносин. М.І. Іншин також наголошує, що "проблема співвідношення єдності й диференціації давно турбує вчених... І зовсім не даремно. Виявлення ознак, які лежать в основі єдності трудового права, надає необхідні орієнтири для класифікації того кола питань, що складають зміст загальної частини трудового права. Критерії диференціації дозволяють сформулювати окремі види правовідносин."⁴ Натепер значення явища диференціації в правовому регулюванні трудових відносин у сфері найманої праці вишло за межі національних правових систем⁵. Але, попри відносну опрацьованість системи засобів реалізації цього принципу⁶, низка питань, насамперед

¹ Шербина В.І. Функції трудового права: монографія / В.І. Шербина. – Дніпропетровськ: Академія митної служби, 2007. – С. 366-367.

² Бойко М.Д. Трудове право України / М.Д. Бойко. – К.: Олан, 2002. – С. 25; Болотіна Н.Б. Трудове право / Н.Б. Болотіна. – К.: Вікар, 2003. – С. 116.

³ Трудове право України / за ред. П.Д. Пилипенка. – К.: Ін Юре, 2003. – С. 53.

⁴ Іншин М.І. Правове регулювання службово-трудоових відносин в Україні: монографія / М.І. Іншин. – Харків: НУВС, 2004. – С. 164.

⁵ Порівняльне трудове право / Б.С. Беззуб, Л.В. Голяк, О.М. Кісілевич та ін.; за заг. ред. А.С. Мацка. – К.: МАУП, 2005. – С. 39-41; Киселев І.Я. 1) Сравнительное и международное трудовое право / И.Я. Киселев. – М.: Дело, 1999. – С. 81; 2) Зарубежное трудовое право / И.Я. Киселев. – М.: НОРМА-ИНФРА-М, 1998. – С. 37-38; Лаврінченко О.В. Внутринациональная дифференциация трудового права: ее суть, средства и основные направления // Известия Томского государственного университета имени Франциско Скорини. – 2008. – № 3. – С. 191-192.

⁶ Лаврінченко О.В. 1) Сучасний галузевий механізм диференціації правового регулювання: проблемні аспекти / О.В. Лаврінченко // Наукові дослідження – теорія та експеримент '2006: мат-ли II міжн. наук.-практ. конф. (м. Полтава, 15-17 травня 2006 р.). – Полтава: ІнтерІрафіка, 2006. – Т. 3. – С. 40-44; 2) Специальні норми в структурі сучасного механізму єдності та диференціації правового регулювання трудових відносин / О.В. Лаврінченко // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ. – 2007. – Вип. 2. – С. 150-159; 3) Исследование теоретико-методологических аспектов применения дифференциации в правовом регулировании трудовых отношений лиц рядового и начальствующего состава органов внутренних дел / О.В. Лаврінченко // Правоохранительные органы: теория и практика: Журнал Уральского юрид. ин-та МВД Российской Федерации / Гл. ред. С.Н. Сабанин. – Екатеринбург: ОН и РИО УрЮИ МВД России, 2007. – №2. – С. 35-48; 4) Особливості застосування трудо-правового принципу єдності й диференціації правового регулювання під час комплектування атестованого персоналу ОВС України / О.В. Лаврінченко // Наука: теорія і практика – 2007: мат-ли ІУ міжнарод. наук.-практ. конф. (Przemysl, 16-31 sierpnia 2007 r.). – Przemysl: Nauka i studia, 2007. – Т. 3. – С. 51-52; 5) Исследование проблемы единства и дифференциации правового регулирования трудовых отношений (в контексте анализа специального законодательства о службе в органах внутренних дел Украины) / О.В. Лаврінченко // Современный научный вестник / Гл. ред. Н.Х. Корешкий. – Белгород: Руснаучкнига, 2008. – № 11. – С. 73-99.

термінологічного характеру, залишається дискусійною й потребує додаткового опрацювання.

Єдність є характерною рисою як загального, так і спеціального трудового законодавства, у тому числі й того, що регулює службово-трудові відносини працівників ОВС України на всіх етапах його реалізації¹. Єдність не перешкоджає тому, щоб закон установлював неоднакові норми стосовно категорій осіб, що перебувають у різному положенні². Виходячи із принципу єдності й диференціації правового регулювання праці, правові норми діляться на дві основні групи: загальні норми, що поширюються на всіх осіб найманої праці, і спеціальні норми, які поширюються на окремі категорії працівників. У науці трудового права розповсюдженим є погляд, що диференційне регулювання здійснюється за допомогою використання норм-доповнень, норм-пристосовань та норм-вилучень. За цими нормами стійко закріпився термін "спеціальні норми", якими оперують більшість авторів. На думку Г.І. Чаньшевої та Н.Б. Болотіної, спеціальні норми конкретизують загальні, доповнюють їх, а в деяких випадках установлюють винятки із загальних норм³. Ю.П. Орловський з цього приводу зазначає, що за деякими винятками для диференціації в трудовому праві завжди була характерна дія спеціальних правових норм поряд з загальними, оскільки у цих спеціальних нормах встановлюються додаткові пільги, застосування яких не виключає, а припускає розповсюдження на відповідних суб'єктів трудових правовідносин загальних правових гарантій⁴. За думкою Є.Ж. Жанабілова, механізм правового регулювання службово-трудових відносин особового складу органів внутрішніх справ здійснюється методом не прямого поширення на них загальних норм трудового права, а шляхом опосередкування їх через спеціальні

¹ Лавриненко О.В. Правовая природа и порядок возникновения служебно-трудовых отношений работников органов внутренних дел Украины: монография / О.В. Лавриненко. - Донецк: Норд-Пресс - ДЮИ ЛГУВД, 2007. - С. 65-90.

² Лавриненко О.В. 1) Механизм правового регулирования служебно-трудовых отношений работников органов внутренних дел: актуальные вопросы терминологии и методологии применения общих и специальных норм трудового права / О.В. Лавриненко // Российский ежегодник трудового права. - 2007. - №3 / Под ред. д-ра юрид. наук, проф. Е.Б. Хохлова. - СПб.: Санкт-Петербургский гос. ун-т, 2008. - С. 371; 2) Внутринациональная дифференциация трудового права: ее суть, средства и основные направления / О.В. Лавриненко // Известия Гомельского государственного университета имени Франциско Скорины. - 2008. - №3. - С. 191.

³ Чаньшева Г.И. Трудовое право Украины / Г.И. Чаньшева, Н.Б. Болотина. - Харьков: Одиссей, 1999. - С. 55.

⁴ Иванов С.А. Советское трудовое право: вопросы теории: монография / С.А. Иванов, Р.З. Лившиц, Ю.П. Орловский. - М.: Наука, 1978. - С. 352.

норми¹. Іноді в літературі "спеціальні норми" ще називають "особливими нормами"².

Спеціальні норми більшістю вчених³ підрозділяються на такі їхні види, як: норми-вилучення, норми-доповнення й норми-приспосовування. У той же час О.Д. Зайкін, Б.К. Бегічев, М.Г. Александров, Б.Ф. Хрустальов⁴ до числа спеціальних норм додають четверту групу норм – правові приписи, що встановлюють підвищену відповідальність для окремих категорій працівників (додаткові підстави припинення трудового договору деяких категорій працівників за певних умов, особливий порядок визначення заподіяного працівником збитку й т.ін.). Скажімо, Б.Ф. Хрустальов зазначає в цьому сенсі на "процесуальні норми", що визначають порядок утримання матеріального збитку, накладення дисциплінарного стягнення, розгляду трудових спорів⁵. Л.А. Сироватська до спеціальних норм відносить, зокрема, норми, що встановлюють "більш суворі міри дисциплінарної й матеріальної відповідальності та спрощені підстави припинення трудового договору"⁶; С.О. Іванов і Р.З. Лівшиць – указують на "позитивну" і "негативну" диференціацію, відзначаючи при цьому тенденцію до "позитивної" диференціації, що обумовлено "гуманістичною спрямованістю" трудового законодавства. На їхню думку, "позитивна" диференціація має місце у випадках, коли норми передбачають додаткові права й пільги для трудящих, "негативна" – при відступі від рівня трудових прав для окремих категорій працівників порівняно із КЗпП⁷. У цьому аспекті на окрему увагу заслуговує позиція сучасного вітчизняного дослідника С.В. Попова, яка, на наш погляд, є спірною. Так, цей автор зазначає у своїй, без сумніву, ґрунтовній науковій монографії, що "спеціальні норми більшість учених підрозділяють на: норми-вилучення; норми-доповнення; норми-приспосовування... У той же час, – звертає увагу

---

¹ Жанабітлов Е.Ж. Правовое регулирование труда лиц рядового и начальствующего состава органов внутренних дел монография / Е.Ж. Жанабитлов. - Караганда, 1976. - С. 55.

² Комментарий к Кодексу Законов о Труде Российской Федерации / под ред. К.Н. Гусова. - М.: Проспект, 1996. - С. 499.

³ Венедиктов В.С. Трудовой договор (контракт) по законодательству Украины / В.С. Венедиктов. - Харьков: Консум, 1996. - С. 52; Толкунова В.Н. Трудовое право России / В.Н. Толкунова, К.Н. Гусов. - М.: Юрид. лит., 1995. - С. 5, 29, 36.

⁴ Советское трудовое право / под ред. А.Д. Зайкина. - М.: Юрид. лит., 1979. - С. 99-100; Советское трудовое право / под ред. Б.К. Бегичева и А.Д. Зайкина. - М.: Юрид. лит., 1985. - С. 98-99.

⁵ Советское трудовое право / под ред. А.С. Пашкова и О.В. Смирнова. - М.: Юрид. лит., 1982. - С. 105-106.

⁶ Сыроватская Л.А. Трудовое право / Л.А. Сыроватская. - М.: Высшая школа, 1997. - С. 41.

⁷ Иванов С.А. Личность в советском трудовом праве: монография / С.А. Иванов, Р.З. Лившиц. - М.: Юрид. лит., 1982. - С. 147.

цей дослідник. – ...деякі науковці поряд із нормами-доповненнями і нормами-вилученнями, виділяють *норми-альтернативи*... Норми-вилучення вводять певні обмеження для окремих категорій працівників та скасовують відносно них дію загальних норм. Традиційно вважається, що ці норми знижують загальний рівень правових гарантій... З одного боку, це дійсно так (наприклад, національне законодавство закріплює норми, які обмежують перебування іноземців в Україні, установлюють необхідність отримання дозволу на працевлаштування та перебування в Україні тощо). З іншого боку, такі норми можуть установлювати більш пільговий режим для окремих категорій працівників у порівнянні з існуючим. У цих випадках норми-вилучення підсилюють правовий захист суб'єктів трудових правовідносин. Так, відповідно до ст. 55 КЗпП України забороняється залучення до роботи в нічний час: 1) вагітних жінок і жінок, що мають дітей віком до трьох років; 2) осіб, молодших вісімнадцяти років; 3) інших категорій працівників, передбачених законодавством. Норми-доповнення доповнюють загальну норму, установлюючи низку гарантій та пільг. До них відносяться норми про бронювання робочих місць для осіб, які потребують соціального захисту й не здатні на рівних конкурувати на ринку праці, гарантії при звільненні окремих категорій працівників тощо. Окремі науковці вказують, що норми-доповнення не завжди вводять додаткові гарантії чи пільги, а навпаки, іноді їх знижують. Усе залежить від того, чи надає норма-доповнення додаткові права, чи вводить додаткові обов'язки. Як приклад науковці, які перебувають на такій позиції застосовують норму ст. 41 КЗпП України, яка встановлює додаткові підстави припинення трудового договору відносно ряду категорій працівників, які можуть бути звільнені з роботи й за загальними підставами... В той же час, – зауважує С.В. Попов, – ціла група вчених відносить дану норму поряд з іншими до окремої групи спеціальних норм – норм, що встановлюють підвищену відповідальність для відповідних груп працівників та службовців. У науковій літературі під *нормами-приспособленнями* розуміються такі правові приписи, які пристосовують загальні норми до певних умов праці. Така спеціальна норма не змінює зміст загальної норми, а лише адантує її до певних умов... В юридичній літературі, – зазначає далі С.В. Попов, – окремими науковцями ставилося під сумнів існування норм-альтернатив. Зокрема О.В. Гоц указує, що норми трудового законодавства, які вчені відносять до норм-альтернатив можна також віднести й до норм-приспособень. Наприклад, загальна норма КЗпП про п'ятиденний і шестиденний робочий тиждень, реалізується стосовно до конкретних видів робочого тижня: до п'ятиденного робочого тижня, а в ряді випадків, з урахуванням характеру виробництва й умов праці, – до нестиденного. За точкою зору вченого, –

наголошує С.В. Попов, – у випадку, коли ми вживаємо словосполучення "норма-приспосовання", то останнє як би має на увазі якусь трансформацію, пристосування загальної норми до конкретних обставин, а тим самим зберігається конституююча ознака спеціальної норми – зв'язок, співвідношення загальної й спеціальної норм. При застосуванні терміна "норма-альтернатива" – спеціальна норма предстає вже в площині правозастосовчої діяльності, а відмітна ознака (характер співвідношення загальної й спеціальної норм) губиться й іде на задній план. Отже, більш коректним у даному випадку є застосування визначення спеціальної норми – "норма-приспосовання"... Ми, – підсумовує С.В. Попов, – не можемо погодитися з вищезазначеною точкою зору, оскільки *вважаємо, що сьогодні ми вправі говорити про існування норм-альтернатив у трудовому законодавстві. І яскравим підтвердженням цього є ст. 83 КЗпП України, яка надає можливість працівнику або повністю використати щорічну відпустку для відпочинку або певну її частину взяти грошима.* Таким чином, сьогодні можна говорити про існування *п'яти груп спеціальних норм у трудовому законодавстві – це норми-вилучення; норми-доповнення; норми-приспосовання, норми-альтернативи та норми, що встановлюють підвищену відповідальність*¹. Аналізуючи означені сентенції й висновки, насамперед зауважимо, що обґрунтування доцільності відмови (у термінологічному сенсі) від використання такої назви спеціальних норм, як "норми-альтернативи", було здійснене ще в 1997 році Лавріненком О.В. у його дисертаційному дослідженні "Правовое регулирование приема на службу в органы внутренних дел Украины". У дисертації цього автора йшлося, зокрема, про таке: "...М.И. Бару, Т.В. Кашанина и др. полагают, что, помимо норм-дополнений и норм-изъятий, дифференциации правового регулирования труда присущи и нормы-альтернативы... В то же время, ряд авторов к числу специальных норм относят нормы-приспособления. Представляется, – зазначав дисертант, – *что в данном случае речь идет о терминологической интерпретации.* В літературе чаще применяется термин "нормы-приспособления" (А.С. Пашков, Р.З. Лившиц, О.В. Смирнов, С.А. Иванов, Ю.П. Орловский). М.И. Бару полагает, что норма-альтернатива – это норма, содержащая различные варианты решения, а правоприменительный орган принимает один из них. Автор иллюстрирует это на примере норм трудового законодательства о пятидневной и шестидневной рабочих неделях. Но настоящее положение, – наголошував дисертант, – вполне правомерно можно отнести и к нормам-приспособления. Эта общая норма права реализуется применительно к конкретным видам рабочей недели: к пятидневной рабочей неделе, а в ряде случаев с учетом характера произ-

---

¹ Попов С.В. Зайнятість та ринок праці в умовах ринкової економіки: монографія / С.В. Попов. – Сімферополь: КЮІ ОДУВС, 2008. – С. 229.

водства и условий труда – к шестидневной. Характер взаимоотношений между общей нормой и специальной детерминирует виды специальных норм и их классификацию. В случае, когда мы употребляем словосочетание "норма-приспособление", то последнее как бы подразумевает некую трансформацию, приспособление общей нормы к конкретным обстоятельствам, а тем самым сохраняется конституирующий признак специальной нормы – связь, соотношение общей и специальной норм. При применении термина "норма-альтернатива" – специальная норма предстает уже в плоскости правоприменительной деятельности, а отличительный признак (характер соотношения общей и специальной норм) теряется и уходит на задний план. Следовательно, – зазначав у підсумку автор дисертації, – более корректным в данном случае является применение дефиниции специальной нормы – "норма-приспособления"¹. У 2000 році в галузевій науці було запропоновано використовувати для позначення спеціальних норм, про які ідеться, такого загального ("синтезуючого") терміну, як "норми-приспособлення (альтернативи)" – норми, которые содержат различные варианты поведения (решения), а правоприменительный орган уполномочен законодателем принимать один из них и реализовывать на практике (например, нормы трудового законодательства о пятидневной и шестидневной рабочих неделях, которые могут устанавливаться на предприятии в зависимости от характера производства и условий труда)². Із часом наведена позиція була розвинена й доповнена її засновником у низці наукових праць³. А у 2004 році означена позиція була лише підтримана, зокрема, О.В. Гоц у її дисертаційному дослідженні⁴. А

¹ Лавриненко О.В. Правовое регулирование приема на службу в органы внутренних дел Украины: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05 – труд право; право соц. обеспечения. – Харьков: УнВД, 1998. – С. 36-37.

² Лавриненко О.В. 1) Правовое регулирование приема на службу в органы внутренних дел Украины / О.В. Лавриненко. – Харьков: Знание, 1998. – С. 28-29; 2) Трудовое право Украины: наука, отрасль, учебная дисциплина (современное состояние и перспективы развития в XXI веке) / О.В. Лавриненко. – Харьков: АВГ-Пресс, 2000. – С. 72; 3) Правовая и социальная защита работников органов внутренних дел Украины / О.В. Лавриненко. – Харьков: Знание, 1999. – С. 32.

³ Лавриненко О.В. 1) Правовая природа и порядок возникновения служебно-трудовых отношений работников органов внутренних дел Украины: монография / О.В. Лавриненко. – Донецк: Норд-Пресс – ДЮИ ЛГУВД, 2007. – С. 71-72; 2) Механизм правового регулирования служебно-трудовых отношений работников органов внутренних дел: актуальные вопросы терминологии и методологии применения общих и специальных норм трудового права // Росгійський ежегодник трудового права. – 2007. – № 3 / под ред. д-ра юрид. наук, проф. Е.Б. Хохлова. – СПб.: Санкт-Петербургский гос. ун-т, 2008. – С. 375-376.

⁴ Гоц О.В. Правове регулювання виникнення трудових правовідносин з науково-педагогічними працівниками: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05 – труд право; право соц. заб-ня. – Харків., 2004. – С. 33.

тепер по суті: не вбачаємо в позиції С.В. Попова наявності переконливих контраргументів стосовно означеного вище підходу О.В. Лавріненка, О.В. Гоц. Посилання дослідника лише на приписи ст. 83 КЗпП України, *яка надіє можливість працівнику або повністю використати щорічну відпустку для відпочинку або певну її частину взяти грошіма¹*, як єдиний і достатній, за думкою С.В. Попова, контраргумент, як на нас, не є таким, що ставить під сумнів близькість (тотожність) таких назв спеціальних норм у трудовому праві, як "норми-пристосування" та "норми-альтернативи". Скоріше, зазначене С.В. Поповим є черговим підтвердженням того, що передбачений ст. 83 КЗпП України альтернативний варіант поведінки працівника (який у цьому випадку і є правозастосовувачем) скерований саме на те, щоб "пристосувати" механізм реалізації конституційного права працівника на відпочинок до конкретних життєвих умов (сімейних обставин, бажання тощо) працівника. Ще раз наголосимо, що "альтернативність" як у наведеному випадку (ст. 83 КЗпП України), так і в інших випадках (ст. 52 КЗпП України), стосується не характеру співвідношення загальних та спеціальних норм – конститутивної ознаки спеціальних норм, а іншого – власне правозастосовчої діяльності, яка здійснюється вже на підставі наявності в трудовому законодавстві певної спеціальної норми. Отож, і в процесі дефінування до уваги слід брати конститутивну, а не похідну (вторинну) за характером ознаку спеціальної норми, як те пропонує С.В. Попов. Більш коректним у даному випадку є застосування такого визначення спеціальної норми, як "норма-пристосування". А задля попередження термінологічної плутанини в галузевій науці, оскільки в багатьох випадках використовується таке поняття, як "норми-альтернативи", і пропонується використовувати такий термін, як "норми-пристосування (альтернативи)"². Відтак, не погоджуємося з позицією С.В. Попова й у частині, де автор взагалі диференціює, себто розглядає як окремі, самостійні види, зазначені спеціальні норми. Заперечуємо й позицію Ф.Б. Штгівельберга, який вважає, що "норми-пристосування" поглинаються "нормами-доповненнями", у зв'язку із чим необхідність у їхньому окремому виділенні як способу диференціації трудового права відсутня³. "Норми-пристосування", на наш погляд, не доповнюють, у тому числі шляхом скасування, загальні норми, а пристосовують їхню дію до конкретних умов правореалізації.

¹ Попов С.В. Зайнятість та ринок праці в умовах ринкової економіки: монографія / С.В. Попов. - Сімферополь: КЮІ ОДУВС, 2008. - С. 229.

² Лавриненко О.В. 1) Трудове право України: наука, отрасль, учебная дисциплина (современное состояние и перспективы развития в XXI веке) / О.В. Лавриненко. - Харьков: АВГ-Пресс, 2000. - С. 72; 2) Правовая и социальная защита работников органов внутренних дел Украины / О.В. Лавриненко. - Харьков: Знание, 1999. - С. 32.

³ Штгівельберг Ф.Б. Основания и пределы дифференциации трудового права России: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05 – труд. право; право соц. обеспечения. - М., 2005. - С. 34.

Натомість "норми-доповнення", як відомо, доповнюють (звідси походить і назва останніх!) загальне законодавство про працю, що є не одним і тим же. Підлягає запереченню й віднесення С.В. Поповим, без будь-якого власного обґрунтування, до числа спеціальних норм, таких як "норми, що встановлюють підвищену відповідальність". Зауважимо, що такі норми, як на нас, не є самостійним видом спеціальних норм. Останні є, залежно від їхнього конкретного змісту, або "нормами-доповнення", або "нормами-винятками". Безсумнівно, спеціальне правове регулювання найманої праці, у тому числі й працівників ОВС, торкається відносин із матеріальної, дисциплінарної відповідальності, питань вирішення трудових спорів, можна обґрунтувати й "полярність" диференціації. Утім, представляється, що під час аналізу вказаних правовідносин, як власне й змісту та співвідношення структурних складових принципу єдності й диференціації правового регулювання трудових відносин у сфері найманої праці, необхідно застосовувати єдину загальновизнану систему класифікації спеціальних норм. За основу тут може бути взято їхній поділ на три основні види, як-от: "норми-вилучення", "норми-доповнення" та "норми-пристосування", решта спеціальних норм, про які йшлося вище в тих чи інших авторських інтерпретаціях, є на наш погляд, лише різновидами останніх.

Стаття надійшла до редколегії 25.02.2009 р.

УДК 349.6

П.О. Гвоздик

ДО ПИТАННЯ ВІДНЕСЕННЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ ТА ІНШИХ ДОГОВОРІВ ДО ДЖЕРЕЛ ЕКОЛОГІЧНОГО ПРАВА

У статті розглядаються теоретико-прикладні питання визначення нормативно-правових та інших договорів як джерел екологічного права, висловлюються пропозиції із вдосконалення практики правозастосовної діяльності.

Ключові слова: джерела екологічного права, екологічні відносини, нормативно-правовий договір, міжнародний договір.

В статье рассматриваются теоретико-прикладные вопросы определения нормативно-правовых и иных договоров как источников экологического права, высказываются предложения по совершенствованию практики правоприменительной деятельности.

Ключевые слова: источники экологического права, экологические отношения, нормативно-правовой договор, международный договор.

In the article some theoretical-applied aspects of defining normative-legal and other agreements as sources of Ecological law are considered, some propositions for improving law application are formulated.

Key words: sources of Ecological law, ecological relations, normative-legal agreement, international agreement.

Дослідження природи екологічного права об'єктивно зумовлює потребу у аналізі його джерел, за допомогою яких виявляються фактори, що утворюють право, його зміст та форми існування. Складність цього питання зумовлено тим, що на загальнотеоретичному рівні ведеться давня дискусія як щодо визначення системи джерел права, так і щодо включення до неї окремих елементів, котра як свідчать дослідження з даного питання, що здійснені Зайчуком О.В., Кашаніною Т.А., Марченком М.Н., Пархоменко Н.М., Оніщенко Н.В., Скакун О.Ф. та іншими правознавцями, немає жодних ознак щодо близького завершення [1, 105 - 110; 2, 10 - 205; 3, 334 - 354; 4, 127 - 282; 5, 364 - 384].

Ця ситуація безпосередньо впливає на відношення до цього питання у еколоґо-правовій літературі (зокрема, в роботах Андрейцева В.І., Бринчука М.М., Гетьмана А.П., Каракаша І.І., Петрова В.В., Шемшученко Ю.С., Шульги М.В. та ін.), в якій у тій чи іншій мірі відтворюються різноманітні концепції визначення права у цілому, а відтак і його джерел [6, 62; 7, 23; 8, 16 - 17; 9, 76; 10, 11; 11, 10].

Зокрема, прихильники нормативного підходу до визначення права роблять наголос на тому, що основним джерелом екологічного права є нормативно-правові акти, а ті, що поділяють погляд на право у широкому розумінні, відносять до джерел екологічного права правову ідеологію, правосвідомість, правовідносини, правові акти тощо. При цьому робиться наголос на тому, що екологічне право як ніяка інша галузь права здатна до розширення кола джерел права, тобто того, чим мають керуватися люди, приймаючи рішення про поступки з юридичними наслідками. Зокрема, Дубовик О.Л. висловлена думка, що таким джерелом можуть бути правові емоції, під впливом, котрих здійснюється тиск на суб'єктів, що приймають акти з охорони природних ресурсів або ж інші дії іноді протиправні (знищення лабораторій, де використовуються як піддослідні тварини тощо) [12, 75]. З цього приводу слід зазначити, що визначення кола джерел права має будуватися не на емоціях чи вільному розумінні того, що слід відносити до них, а на певних критеріях, що виробляються юридичною наукою. Утім (безумовно), не можна виключати появу нових джерел екологічного права, однак це має підтверджуватися відповідними дослідженнями, які базуються на об'єктивних оцінках, врахуванні різних думок із цього приводу.

Одним із таких нових джерел екологічного права, про наявність якого стверджують окремі правознавці, є правові договори. Так, О.Л. Дубовик зауважує, що договір, хоч й письмовий акт, якому далеко не завжди надається форма закону, може укладатися різноманітними суб'єктами – від держав до конкретних громадян, й в усіх випадках визначає зміст екологічно значимої поведінки або ж обмеження такої чи встановлює заборони на здійснення яких-небудь дій, за порушення котрих застосовуються санкції, часто досить жорсткі [12, 74 – 76]. Нормативні та інші договори відносять до джерел екологічного та земельного права С.А. Боголюбов [13, 38 – 41; 14, 37 – 42].

Проте, такий беззастережно широкий підхід до визначення договорів у якості джерел права у загальній теорії права не отримав одностайної підтримки. За правило складовою джерел права визнається лише нормативно-правовий договір (договір нормативного змісту). Як форма права він характеризується тим, що його правова природа розкривається через договірні відносини: він являє собою не державно-владне встановлення, а, в основному, суспільну самоорганізацію, взаємне виявлення волі, зустрічне прийняття на себе юридичних обов'язків суб'єктів правотворчості – учасників договору.

Основними ознаками нормативно-правового договору є: погоджувальний, добровільний, публічно-вольовий (його типовими суб'єктами є держава, її органи, посадові особи, міжнародні організації) характер; наявність особливого предмету договору; нормативний характер (передбачає виникнення однієї чи групи юридичних норм); прийняття його за особливою процедурою, встановленою нормативними актами даної країни; надання йому форми письмового акту тощо [15, 512 – 513].

Цим ознакам найбільше відповідають міжнародні договори (спрямовані на регулювання міжнародних відносин і утворення міжнародних співтовариств). Вони досить активно використовуються для вирішення глобальних та регіональних екологічних проблем. Україна є учасником великої кількості такого роду договорів, які досить різноманітні. Серед них виділяються: договори, які питання роззброєння військової діяльності пов'язують із забезпеченням охорони довкілля (зокрема, Конвенція про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище (1977 р.), ратифікована 25.05.1978 р.); договори, пов'язані із забезпеченням екологічної безпеки в процесі використання космічного простору, здійснення діяльності, пов'язаної із впливом на клімат (наприклад, Рамкова конвенція ООН про зміну клімату (1992), ратифікована 29.10.1996 р.); договори з питань ядерної безпеки (Конвенція про фізичний захист ядерних матеріалів (1979), ратифікована 05.05.1993 р., Конвенція про ядерну безпеку (1994 р.), ратифікована 17.12.1997 р. та ін.);

договори, присвячені безпосередньо захисту довкілля від забруднення, збереження біологічного різноманіття, охороні окремих природних ресурсів (Конвенція про захист Чорного моря від забруднення (1992 р.), ратифікована 04.02.1994 р., Конвенція ООН про біологічне різноманіття (1992 р.), ратифікована 24.11.1994 р., Конвенція 1979 року про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі, ратифікована 29.10.1996 р., Роттердамська конвенція про процедуру Попередньої обґрунтованої згоди відносно окремих небезпечних речовин та пестицидів у міжнародній торгівлі (1998 р.), ратифікована Законом від 26.09.2002 р., Рамкова конвенція про охорону та сталий розвиток Карпат (2003 р.), ратифікована Законом від 07.04.2004 р. та ін.

Відповідно до міжнародних угод в Україні приймаються нові нормативно-правові акти з питань охорони довкілля, забезпечення екологічної безпеки, уточнюються положення чинних законодавчих актів з екологічних питань, розробляються й здійснюються плани заходів, програмні документи, що визначають засоби вирішення екологічних проблем тощо. Міжнародні договори беззастережно визнаються джерелами екологічного права України [16, 63 - 68].

Цього, натомість, не скажеш про внутрішньодержавні нормативно-правові договори (спрямовані на регулювання внутрішньодержавних відносин). До цієї категорії іноді відносять практично всі договори, укладені "у публічних інтересах, в ім'я загального блага" [15, 515 - 522]. При цьому наголошується, що нормативний договір як джерело право традиційно застосовується в сферах конституційного права, трудового права, адміністративного права [2, 291].

Як видно, екологічне право не віднесено до сфери, де поширені нормативні договори. Це не випадково з огляду на наступні обставини. Сучасний рівень науково-технічного розвитку не дозволяє відмовитися від використання традиційних джерел сировини енергії, повністю усунути різного роду шкідливі впливи виробництва на довкілля, а отже, об'єктивно зберігається загроза заподіяння шкоди природному середовищу, його окремим елементам при розміщенні, будівництві, експлуатації промислових та інших господарських об'єктів. В таких умовах виникає соціальна потреба у жорсткій правовій регламентації будь-якої діяльності, що чинить вплив на довкілля [18, 62 - 65].

Забезпечується це за допомогою системи законів та підзаконних нормативно-правових актів, норми яких визначають обов'язки екологічні параметри виробничої та іншої господарської діяльності, встановлюють екологічні обмеження на природокористування та заборони на діяльність, що несе ризик заподіяння шкоди навколишньому природному середовищу, здоров'ю людини. У цю систему, яка формується під жорстким публічним контролем, не вписуються договірна правотворчість (нормативно-

правові договори). Будь-які договори щодо питань природокористування, охорони довкілля можуть містити тільки ті положення, які узгоджені з еколого-правовими нормами, спрямовані на виконання екологічних приписів у спосіб, який ними передбачений.

Це стосується й тих адміністративних договорів, котрі укладаються органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування з приводу спільного рішення управлінських справ, в тому числі екологічного змісту (наприклад, договір між органами комунального самоврядування – двома селищами – про утримання в чистоті річки, що протікає на кордоні цих самоврядних територіальних утворень) [18, 78]. Такі договори мають переважно координаційний характер, забезпечують узгодження дій відповідних органів, спрямованих на реалізацію їх повноважень відповідно до вимог законодавства. Їх слід віднести до категорії правозастосовчих актів [19, 63].

До цієї категорії також мають бути віднесені й так звані типові договори. Їх асоціація з нормативно-правовими договорами, яка подекуди має місце у науковій літературі [15, 522], є неприйнятною. За своїм характером, призначенням вони є типовими актами правозастосування:

- приймаються відповідно закону,

- систематизують існуючі норми з відповідного питання для полегшення їх застосування, усунення розбіжностей щодо їх тлумачення.

Наприклад, затвердження Кабінетом Міністрів України Типового договору на розробку проекту відведення земельної ділянки передбачено частиною 5 ст. 123 Земельного кодексу України. Керуючись цим приписом Кабінет Міністрів України постановою від 03.03.2004 р. № 220 затвердив зазначений Типовий договір [20]. До таких договорів відноситься також Типовий договір оренди землі, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 03.03.2004 р. № 220 [21]. А на відносини із землекористування (ст. 94 "Право концесіонера на земельну ділянку" Земельного кодексу України) та інші сфери природокористування та види діяльності пов'язані з впливом на довкілля (водопостачання, відведення та очищення стічних вод; збирання та утилізація сміття; виробництво та розподіл природного газу; будівництво та експлуатація об'єктів туристичної індустрії тощо – ст. 3 Закону України "Про концесії" від 16.07.1999 р. [22]) поширюється Типовий концесійний договір, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 12.04.2000 р. № 643 [23].

Поряд із наведеними прикладами можна навести й такий, що свідчить про можливість віднесення у певних випадках нормативно-правових договорів до джерел екологічного права. Ідеться, зокрема, про Конституційний договір між Верховною Радою України і Президентом України "Про основні принципи організації і функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Кон-

ституції України (08.06.1995 р.) [24]. В цьому договорі є положення, що стосуються екологічних аспектів діяльності відповідних суб'єктів. Однак цей договір давно вже втратив чинність і сьогодні може розглядатися лише як історичне джерело екологічного права.

Отже, на даний час в Україні серед нормативно-правових договорів лише міжнародні договори можуть беззаперечно визнаватися джерелами екологічного права.

В останні роки в Україні посилилася роль індивідуальних договорів (цивільно-правового та адміністративно-правового характеру) у регулюванні екологічних відносин. Договірні відносини тут можуть виникати з різних питань природокористування (отримання у користування на підставі договору оренду або ж у зв'язку з наданням природних ресурсів на праві спеціального природокористування), забезпечення виконання екологічних обов'язків при здійсненні господарської діяльності. Законодавством, зокрема, передбачено застосування:

договорів оренди землі (Закон України "Про оренду землі" в ред. Закону від 02.10.2003 р. №1211-IV) [25];

угол (контрактів) на підставі яких іноземним юридичним особам і громадянам надаються у користування надра та право на переробку мінеральної сировини (ст. 68 Кодексу України про надра від 27.07.1994 р.) [26];

договорів оренди на використання водних об'єктів для риборозведення, виробництва сільськогосподарської та промислової продукції, а також у лікувальних та оздоровчих цілях (частина 1 статті 51 Водного кодексу України від 06.06.1995 р.) [27];

договорів між органом центрального органу виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища і власником (користувачем) земельної ділянки, на якій розташований об'єкт природно-заповідного фонду (т.з. охоронне зобов'язання), щодо забезпечення дотримання правового режиму відповідної території (частиною 5 ст. 53 Закону України "Про природно-заповідний фонд України" від 16.06.1992 р.) [28];

угол про умови користування надрами, що укладаються між Мінприроди України і надрокористувачем, які є неодмінною частиною спеціальних дозволів на користування надрами [29], та інші.

На підставі договору здійснюються види робіт (надаються послуги) екологічного змісту: екологічне страхування; екологічний аудит; розробка проектів відведення земельних ділянок; роботи, пов'язані з підготовкою документів, в яких обґрунтовуються обсяги викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами тощо.

Договірні обов'язки в галузі екології можуть також виступати в якості умови забезпечення іншого договору, предмет якого не пов'язаний з екологічними чинниками. Так, ч. 4 ст. 15 Закону України "Про благоустрій населених пунктів" від 06.09.2005 р. [30] покладаючи на власників розта-

шованих на території об'єкта благоустрою будівель та споруд торговельного, соціально-культурного, спортивного та іншого призначення зобов'язання щодо забезпечення належного утримання наданої їм земельної ділянки, разом із тим, надає можливість на умовах договору, укладеного з балансоутримувачем, забезпечувати належне утримання іншої закріпленої за ними території (прилеглої території) та/або брати пайову участь в утриманні об'єкта благоустрою.

Договірні акти індивідуального характеру в теорії права за правило не визнаються джерелами права. Хоч не можна не відзначити спроби поставити такі договори в один ряд із нормативно-правовими актами. Аргументується це тим, що у процесі укладання договорів утворюються правові норми, але норми індивідуальні (мікронорми), тобто такі, що стосуються конкретних і точно визначених індивідів і розрахованих на них [31, 123 - 124; 1, 109]. Утім, ці аргументи у цілому не змінили відношення до індивідуальних договорів як актів правозастосування (приймаються відповідно до закону, визначають суб'єктивні права та юридичні обов'язки, керуючись приписами відповідних нормативно-правових актів, не виходять за межі загальних дозволів, встановлених законами). Бо інакше, як резонно зазначається в правовій літературі, у разі визнання цих договорів правовими актами, слід було б визнати за його учасниками (фізичними та юридичними особами) статус законодавця-правотворця [2, 311]. За звичай індивідуальні договори розглядаються як підстава (юридичний факт) виникнення, зміни чи припинення правовідносин, у тому числі, в екологічній сфері.

Таким чином, можна констатувати, що джерелами екологічного права України на даний час може визнаватися лише одна категорія нормативно-правових договорів - міжнародні договори, котрі регулюють увесь спектр екологічних відносин, виникаючих в умовах глобалізації світу між окремими країнами, й активним учасником яких є Україна. Статус джерел права таким договорам надає Конституція України, яка встановила, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України.

Використана література:

1. Кашанина Т.А. Предпринимательство: правовые основы / Т.А. Кашанина. - М., 1994.
2. Марченко М.Н. Источники права : учеб. пособие / М.Н. Марченко. - М., 2008.
3. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / за ред. О.В. Зайчука, Н.В. Оніщенко. - К. : Юрінком Інтер, 2006.

4. Пархоменко Н.М. Джерела права: проблеми теорії та методології: монографія. – / Н.М. Пархоменко. – К.: ТОВ "Видавництво "Юридична думка", 2008.
5. Скакун О.Ф. Теорія права і держави: підручник / О.Ф. Скакун. – К.: Алеута; КНТ; ЦУЛ, 2009.
6. Петров В.В. Экологическое право России: учебник для вузов / В.В. Петров. – М.: Изд-во БЕК, 1995.
7. Андрейцев В.І. Екологічне право: курс лекцій: навч. посіб для юрид. фак. вузів / В.І. Андрейцев. – К.: Вентурі, 1996.
8. Экологическое право Украины: курс лекций / под ред. канд. юрид. наук, доц. Каракаша И.И. – Одесса: Латстар, 2001.
9. Бринчук М.М. Экологическое право (право окружающей среды): учебник для высших юридических заведений / М.М. Бринчук. – М.: Юристъ, 2002.
10. Екологічне право України: підручник / за ред. професорів А.П. Гетьмана і М.В. Шульги. – Х.: Право, 2005.
11. Шемшученко Ю.С. Екологічне право – комплексна галузь права // Екологічне право України. Академічний курс: підручник. – Друге видання / за заг. ред. Ю.С. Шемшученка. – К.: ТОВ "Вид-во "Юридична думка", 2008.
12. Дубовик О.Л. Экологическое право: ученик / О.Л. Дубовик. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2004.
13. Земельное право: учебник / С.А. Боголюбов, Е.А. Галиновская; под ред. С.А. Боголюбова. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2004.
14. Боголюбов С.А. Экологическое право: учебник для вузов / С.А. Боголюбов. – М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА. – М., 1999.
15. Скакун О.Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс): підручник. – Х.: Еспада, 2006.
16. Єрофєєв М.І. Стан та проблеми гармонізації екологічного законодавства України з міжнародним правом / М.І. Єрофєєв // Законодавство України та міжнародне право (проблеми гармонізації). Збірник наукових праць. Випуск 4. – К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 1998. – С. 63 – 68.
17. Малышева Н.Р. Эколого-правовые вопросы научно-технического прогресса / Н.Р. Малышева, Н.И. Ерофеев, В.Н. Петрина. – К., Наукова думка, 1993.
18. Дерещ В.А. Органи виконавчої влади України та управлінські відносини: монографія / В.А. Дерещ. – К.: ТОВ "Видавництво "Юридична думка", 2007.
19. Юсупов В.А. Теория административного права / В.А. Юсупов. – М., 1985.
20. Офіційний вісник України. – 2004. – № 10. – Ст. 596.
21. Офіційний вісник України. – 2004. – № 9. – Ст. 527.
22. Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 41. – Ст. 372.
23. Офіційний вісник України. – 2000. – № 15. – Ст. 626.
24. Відомості Верховної Ради України. – 1995. – N 18. – Ст. 133.

25. Відомості Верховної Ради України. – 2004. – №10. – Ст. 102.
26. Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 36. – Ст. 340.
27. Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 24. – Ст. 189.
28. Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 34. – Ст. 502.
29. Порядок надання у 2008 році спеціальних дозволів на користування надрами, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 27.02.2008 р. № 273 // Офіційний вісник України. – 2008. – № 25. – Ст. 792.
30. Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 49 – Ст. 517.
31. Кашанина Т.А. Индивидуальное регулирование в правовой сфере / Т.А. Кашанина // Советское государство и право. – 1992. – № 2. – С. 123 – 124.

Стаття надійшла до редакції 29.01.2010 р.

УДК 349.3:351.84(477)

П.В. Полулях

НАДАННЯ ПІЛЬГ ГРОМАДЯНАМ УКРАЇНИ: СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

У статті виконаний аналіз порядку надання пільг громадянам; з'ясована суть правового регулювання пільгового забезпечення громадян і проблеми їх реалізації; вказані основні види пільг.

Ключові слова: *пільги, гарантії, соціальні пільги, соціальні послуги, адресна допомога, соціальний захист.*

В статті виконаний аналіз порядку надання пільг громадянам; в'яяснена сутність правового регулювання пільгового забезпечення громадян і проблеми їх реалізації; вказані основні види пільг.

Ключевые слова: *льготы, гарантии, социальные льготы, социальные услуги, адресная помощь, социальная защита.*

It is analyzed of the order of the granting the privileges to people; realized essence of the legal regulation of the favourable ensuring the people and problems to their realization; the main types of the privileges is specified.

Key words: *privileges, warranties, social privileges, social facilities, address help, social security.*

Існують проблеми, які за своєю природою і способам дозволу спочатку є міждисциплінарними. Серед них особливе місце займає проблема пільг, яка має юридичний, політичний, етичний, соціологічний, економічний, психологічний і інші аспекти. Відсутність гнучкої і цілеспрямованої державної політики у сфері встановлення і реалізації пільг – одна з основних проблем в поточний період в Україні.

При всій соціальній значущості пільг, практично відсутні теоретичні дослідження з цього питання тим паче на монографічному рівні, а в тих незначних роботах, в яких ця проблема висвітлюється, не склалося єдиного підходу до розуміння пільг. У тому чи іншому обсязі це питання розглядалося ученими-юристами: Е.Г. Азарової, В.С. Венедіктовим, І.В. Гуциним, Д.А. Карпенко, О.В. Лавріненком, П.Д. Пилипенко, В.І. Прокопенко та іншими.

Пільги, компенсації і гарантії є вагомим складовою системи соціального захисту населення.

Законодавство про соціальне забезпечення передбачає широкий спектр пільг для інвалідів, громадян похилого віку, сімей, які мають дітей, ветеранів війни, військової служби і служби в органах внутрішніх справ України, ліквідаторам Чорнобильської аварії, воїнам афганцям та іншим категоріям громадян.

До їх числа, зокрема відносяться:

- безкоштовний або пільговий проїзд на міському транспорті; транспорті приміського сполучення, а також на залізничному, повітряному і водному, міжміському автомобільному транспорті;
- пільги з оплати житла, комунальних послуг і палива;
- безкоштовна установка телефону;
- податкові пільги;
- пільги по наданню позички на житлове будівництво;
- першочергове безкоштовне надання житла;
- пільги по наданню путівок на санаторно-курортне лікування;
- пільги по наданню медико-соціальної допомоги і забезпеченню лікарськими препаратами;
- забезпечення транспортними засобами;
- пільги по протезуванню ті інші.

Пільги громадянам встановлювались з різною метою: для одних – це винагорода за заслуги перед Батьківщиною, що забезпечує їм підвищений рівень соціальних гарантій (ветерани війни, особи, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною або особливі трудові заслуги перед Батьківщиною, учасники ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС), для інших – це соціальна підтримка для забезпечення належного рівня життя (діти війни, пенсіонери за віком, інваліди від загального захворювання, потерпілі від Чорнобильської катастрофи тощо).

Встановлення пільг особам, які мають право на пільги за професійною (службовою) ознакою, у тому числі тим, хто вийшов на пенсію, зумовлено специфікою їх службової діяльності і є засобом надання додаткових соціальних гарантій з урахуванням: екстремальних умов праці та підвищення ризику (військовослужбовці, працівники міліції, пожежної охорони тощо); роботи у сільській місцевості (працівники сфери охорони здо-

ров'я, культури, освіти); суспільній значущості (народні депутати, працівники судів та прокуратури); шкідливого виробництва і загрози професійного захворювання (гірники).

Пільговими вважаються норми, що встановлюють додаткові права для осіб, які не спроможні реалізувати загальну для усіх правову норму внаслідок незалежних від неї обставин чи причин, або у зв'язку з особливими заслугами перед державою, із метою їхнього заохочення. Е.Г. Крилатих розглядала свого часу пільги як засіб диференціації правового регулювання, що полягає у наділенні окремих категорій громадян правом на одержання виду соціального забезпечення або обслуговування на кращих умовах у порівнянні з загальними підставами їхнього забезпечення, а також правом на особливі, тільки для непрацевдатних громадян установлені, умови надання послуг у загальній сфері обслуговування населення [2, 10].

Слово пільга походить від французького *privelegie* – "перевага", "привелегія". Сучасна енциклопедія і великий енциклопедичний словник під терміном "пільга" розуміє надання яких-небудь переваг, часткове звільнення від виконання встановлених правил, обов'язків або полегшення умов їх виконання [7, 135].

Тлумачні словники дають декілька значень терміну "пільга", визначаючи його як: 1) переважне право, полегшення, що надається як виняток із загальних правил; 2) привілей, відступ від загальних правил на користь окремих осіб або соціальних груп [3, 253].

У юридичній літературі є інша точка зору на співвідношення понять "пільга" і "привілей". Так, М. Н. Козюк, критикуючи позицію авторів, які визначають пільги як правомірна перевага, а привілеї як протизаконне, пише, що привілей – різновид пільгового способу регулювання суспільних відносин, коли перевага встановлюється, як правило, винятковою нормою і коли законодавець вільно або мимоволі допускає надмірне поліпшення положення суб'єктів [6, 123]. Погоджуючись з даною позицією відзначимо, що визначення пільг як переваг спочатку допускає нерівність можливостей при реалізації громадянами своїх прав.

Юридична наука не дає однозначного визначення цьому поняттю, по-різному пояснює його зміст. У Кодексі законів про працю України не дається визначення поняття пільга, хоча вони передбачаються законодавцем. Так само відсутнє визначення цього поняття і в проєкті Трудового кодексу України. Немає однозначного розуміння щодо юридичної суті цієї категорії і серед учених у галузі трудового права і права соціального забезпечення.

У науковій літературі найчастіше пільги визначають як правомірне полегшення положення суб'єкта, що дозволяє йому повною мірою задово-

льняти свої інтереси і що виражається як в наданні додаткових, особливих прав (перевар), так і в звільненні від обов'язків [1, 76].

Так, наприклад, Д.А. Карпенко пропонує розглядати пільги в широкому і вузькому сенсі цього слова. У широкому (загальному) сенсі слова під правовою пільгою розуміється поліпшення положення суб'єкта шляхом наділу його додатковою правомочністю або шляхом звільнення від виконання деяких обов'язків. У вузькому ж (спеціальному) розумінні пільга – це закріплене юридичними нормами звільнення суб'єкта від вантажу виконання частини обов'язків. Ми вважаємо, що в праві соціального забезпечення пільги необхідно розглядати саме у вузькому (спеціальному) сенсі, оскільки вони приводять, як правило, до повного або часткового звільнення громадян, які мають потребу, від виконання певних обов'язків в різних сферах їх життя (безкоштовний проїзд, зниження оплати за різні послуги і так далі). Крім того, такий підхід дозволяє раціональніше і справедливо відреагувати на тенденції скорочення пільг і круг суб'єктів їх одержувачів [5, 30].

Іноді, окремими авторами (І.Сирота, В.Я. Бурак), пільги іменуються як: 1) "послуги соціально-побутового характеру"; 2) "соціальні пільги", тобто "передбачене законодавством повне або часткове звільнення певних категорій громадян від виконання обов'язку або надання додаткових прав при настанні соціального ризику" [4, 256].

Вважаємо, що останній термінологічний підхід є найбільш вдалим і системно узгодженим, адже для позначення родового поняття – обслуговування у сфері соціально-забезпечувальних відносин (системи послуг) – використовується саме термін – "соціальні послуги", а тому цілком логічним є й використання терміну "соціальні пільги" – для позначення видового поняття.

Іноколи в літературі, окремими авторами (О.В. Лаврінченко, С.М. Сінчук) пільги визначаються як "соціально-забезпечувальні блага майнового характеру, надані певним категоріям громадян для зниження або повного скорочення їхніх витрат на оплату послуг у сфері: транспортного обслуговування, житлово-комунальних послуг, лікарської допомоги, протезування та інших" [3, с. 300].

Отже, соціальні пільги – є різновидом соціального обслуговування і являють собою передбачене законодавством повне або часткове звільнення певних категорій громадян від виконання обов'язку або надання додаткових прав при настанні соціального ризику.

Аналіз сучасного права соціального забезпечення показує, що кількість норм, що встановлюють винятки з загального правила і пільгові умови забезпечення, занадто велика. Далеко не усі з них доцільно зберігати в нових економічних умовах, оскільки вони значно підсилюють фінансове навантаження державної системи соціального забезпечення та не відповідають своєму цільовому призначенню [1, с. 53]. Найбільш розповсюджені

ними соціальними пільгами є безоплатний проїзд в міському та приміському пасажирському транспорті (право на такий вид соціального забезпечення має третина населення). При цьому, право на пільговий проїзд в міжміському транспорті згідно чинного законодавства мають 13% населення, а реально використовує - лише 2,5% [1, с. 50]. На сьогодні держава не в змозі профінансувати всі надані населенню пільги, оскільки право на пільги в Україні мають 43% населення, а для фінансування останніх необхідно понад 29 млрд. грн. щорічно, що сумарно складає витрати всіх місцевих бюджетів [5]. До того ж питання надання пільг громадянам регулюються 30-ма законами, декількома наказами Президента України, понад півтора десятками постановами Кабінету Міністрів України і Ради Міністрів УРСР. Тільки за роки незалежності було прийнято 19 законів, якими передбачене надання пільг певним категоріям громадян. Для порівняння відзначимо, що подібна ситуація існувала і раніше: так, у 1996 році в Україні нараховувалося 550 категорій пільговиків, 100 різних пільг і понад 200 нормативні акти, що регулювали ці питання [6, с. 50].

Головними джерелами фінансування витрат, пов'язаних з наданням пільг відповідно до ст. 17 Закону України "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту" від 22.10.1993 року зі змінами та доповненнями, є державний та місцеві бюджети. Частина таких витрат здійснюється підприємствами, на яких працювали або працюють пільгові категорії громадян, а також підприємствами, які надають послуги [6, с. 50]. Через недостатнє бюджетне фінансування обмежуються право громадян на отримання пільг, а також несуть фінансово-економічні збитки підприємства, які надають житлово-комунальні та інші послуги.

Зрозуміло, що за умов ринкової трансформації суспільства така система соціальної допомоги стала неіздатною. Вона не в змозі забезпечити адекватну підтримку громадянам у разі настання соціального ризику. Завищені зобов'язання зумовлюють неадекватне економічній ситуації податкове навантаження на заробітну плату та доходи, яке, в свою чергу, перешкоджає економічному росту держави, підвищенню рівня життя населення та є стримуючим фактором щодо розвитку системи платних соціальних послуг. До того ж не виконання державою своїх зобов'язань породжує нерідко соціальну нестабільність в суспільстві. Звичайно розвиток ринкової економіки зумовив доцільність кардинального переосмислення основних критеріїв та підстав надання соціальних пільг. Однак, не варто одразу застосовувати спрощений підхід. До вказаної проблеми потрібно підійти комплексно з врахуванням всіх об'єктивних та суб'єктивних чинників, соціального, демографічного, економічного та зрештою і морального походження. Спрощений підхід спрямований на максимальне скорочення кількості соціальних пільг призведе лише до "тимчасової" економії засобів.

У перспективі, у відповідності зі Стратегією упорядкування системи надання пільг окремим категоріям громадян до 2012 року затвердженою постановою Кабінету Міністрів України від 24 травня 2009 року, передбачається поступова заміна пільг на адресну грошову допомогу населенню України.

Класифікація пільг, що існують в Україні, умовно може бути проведена за декількома критеріями, у тому числі за: 1) періодичністю їх надання (одно- і багаторазові); 2) ступенем персоніфікації (одноособові і сімейні); 3) спрямованістю (підтримка незаможних прошарків населення і надання привілеїв окремим категоріям громадян за професійною або службовою ознакою).

Усі допомоги і компенсації, а також пільги по соціальному забезпеченню мають виключно цільове призначення, обумовлене вже в їхній назві.

В даний час правове регулювання у царині соціального обслуговування розглядається в якості одного з напрямків діяльності держави по соціальному захисту населення.

Основні напрямки реформування й удосконалення соціальної політики держави в загальному вигляді відображені в програмних нормативно-правових актах. Так, зокрема, основними напрямками соціальної політики на період до 2012 року, схваленими Наказом Президента України від 24.05.2009 р. № 817/2009, передбачається, що система надання соціальної допомоги не забезпечує адекватної соціальної підтримки громадян у ринкових умовах у випадку настання ризику.

Неможливо не погодитися з О.В. Лаврінком, який підкреслює, що реформування цієї системи повинне здійснюватися на основі вироблення нових підходів і критеріїв до оцінки існуючих соціальних програм з метою їхньої раціоналізації і консолідації з урахуванням наявних бюджетних ресурсів [4, с. 256].

Грунтуючись на проведених дослідженнях вищезазначених вчених з даної проблематики пропонуємо проведення комплексного аналізу кожної конкретної норми, що закріплює додаткові переваги для окремих категорій населення, з обліком таких чинників, як причини запровадження, коло суб'єктів, що мають право на неї, вартість і економічна ефективність у сполученні з іншими видами соціального забезпечення. Щоб знизити кількість спорів, що зумовлені порушенням установлених законом прав, пропонуємо зробити упорядкування соціально-побутових і інших видів соціальних пільг з врахуванням майнового стану тих, кого пропонується забезпечувати із жорстким виконанням принципу адресності при їхньому призначенні. Умови надання адресної соціальної допомоги повинні диференціюватися в залежності від індивідуального або середнього сукупного доходу сім'ї, стану здоров'я й інших чинників.

На наш погляд, реалізація вказаних пропозицій сприятиме поліпшенню системи надання пільг громадянам України.

Використана література:

1. Бахрах Д. Н. Правовые льготы / Д. Н. Бахрах // Справедливость и право. - 1989. - № 6. - С. 75-78.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови [уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел]. - К; Ірпінь: ВТФ "Перун", 2003. - 1440 с.
3. Давиденко Г.В. Пільги - політико-правовий аналіз / Г.В. Давиденко // Право України. - 1998. - № 9. - С. 50-60.
4. Закон України "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту" від 22.10.1993 року зі змінами та доповненнями [Електронний ресурс]: Законодавство України. - К. : ООО "Інфодиск", 2008. - 1 електрон. опт. диск (CD-ROM) : кольор. ; 12 см. - Систем. вимоги: Pentium-266 ; 32 Mb RAM ; CD-ROM Windows 98/2000/NT/XP. - Назва з титул. екрану.
5. Карпенко Д.А. Гарантії і льоготи / Карпенко Д.А. - К. : Профиздат України, 1987. - 85 с.
6. Козюк М.Н. Правовое равенство и привилегия денутатской неприкосновенности / Козюк М.Н. - М. : Профиздат, 1987. - 368 с.
7. Крылатых Е.Г. Льготы в советском праве социального обеспечения: автореф. дис. канд. юрид. наук: спец. 12.00.05 "Трудовое право; право социального обеспечения" / Е.Г. Крылатых. - М, 1989. - 20 с.
8. Лавріненко О.В. Право соціального забезпечення України. Підручник: у 2-х частинах / О.В. Лавріненко. - Х. : Право, 2006. - Ч. 1: Загальна частина. - 2006. - 634 с.
9. Панкин М.Е. Льготы рабочим и служащим / Панкин М.Е. - М. : Профиздат, 1979. - 221 с.
10. Синчук С.М. Право соціального забезпечення в Україні: навчальний посібник / С.М. Синчук, В.Я. Буряк. - К. : Знання, 2003. - 306 с.
11. Українська Радянська енциклопедія [за ред. О.С. Мельничука]. - К. : Рута, 1980. - Т. 4. - 1980. - 561 с.
12. Чисельність працездатного населення [Електронний ресурс]: за даними Всеукр. перепису населення 2008 р. / Держ. ком. статистики України: ред. О.Г. Осауленко. - К. : CD-вид-во "Інфодиск", 2008. - 1 електрон. опт. диск (CD-ROM) : кольор. ; 12 см. - (Всеукр. перепис населення, 2008). - Систем. вимоги: Pentium-266 ; 32 Mb RAM ; CD-ROM Windows 98/2000/NT/XP. - Назва з титул. екрану.
13. Ярхо А.М. Правові аспекти надання пільг громадянам за законодавством України / А.М. Ярхо // Соціальний захист. - 2001. - № 12. - С. 50-52.

Стаття надійшла до редколегії 29.01.2010 р.

УДК 347.113

Ю.Я. Коцан

**МЕХАНІЗМ РОЗВ'ЯЗАННЯ
ПРАВОВИХ КОЛІЗІЙ**

Відстежується механізм розв'язання правових колізій, як складного явища у праві, а також, аналізуються його основні структурні елементи.

Ключові слова: *колізія, правова колізія, правовий механізм, правове виховання, правове навчання.*

Отслеживается механизм разрешения правовых коллизий, как сложного явления в праве, а также, анализируются его основные структурные элементы.

Ключевые слова: *коллизия, правовая коллизия, правовой механизм, правовое воспитание, правовое образования.*

Legal mechanism of solving legal collisions was traced as difficult phenomenon in law; also basic structural elements of this mechanism were analysed.

Key words: *collision, legal collision, law mechanism, law breeding, legal education.*

Постановка проблеми. Актуальність дослідження цієї проблеми зумовлена тим, що формування і використання системи захисних правових засобів, направлених на збереження цілісності і належного функціонування механізму розв'язання правових колізій, дозволить підвищити ефективність правового регулювання і забезпечить його результативність, а це сприятиме розвитку правової системи загалом.

Стан дослідження. Важливість даної проблеми привертала увагу багатьох відомих науковців, а саме: І. Аленіна, Н. Власенко, Д. Керімов, О. Котюк, Г. Лисаковський, А. Тиковенко, А. Тіпле, Ю. Тіхоміров, А. Черданцев, С. Фаркуш та ін. Незважаючи на значний науковий доробок, не дослідженими залишилися чимало способів розв'язання правових колізій, а також, її структурних елементів.

Виклад основних положень. Механізм розв'язання правових колізій юридичною наукою почав досліджуватися порівняно недавно. У радянській юридичній літературі розглядалися окремі питання щодо дії правових засобів розв'язання колізій, але комплексно це питання не висвітлювалося [3, с. 29-31]. Лише в останні роки зроблено перші спроби дати його визначення. Під механізмом розв'язання правових колізій розуміють сукупність засобів і способів, за допомогою яких забезпечується результативний вплив на неузгоджені нормативно-правові розпорядження шляхом їх усунення або подолання з метою досягнення одноваріантності у регулюванні однакових суспільних відносин [2, с. 18]. Дане визначення включає в механізм розв'язання правових колізій лише ті правові засоби, за допомогою яких колізії долаються і усуваються, і виключає з дефініції механізму розв'язання колізій правові засоби запобігання виникненню суперечностей у правових розпорядженнях, що відіграють, на наш погляд, важливе значення у вирішенні невідповідностей в правовому регулюванні.

Необхідно відзначити, що окрім правових засобів існують інші шляхи їх розв'язання. В основі виникнення колізій можуть лежати різні соціальні, економічні, політичні причини, для усунення яких недостатньо застосування правових засобів вирішення колізій, а треба використовувати усі наявні в розпорядженні соціальні, економічні і інші не правові засоби та способи. До не правових засобів розв'язання колізій можна віднести досягнення політичного консенсусу між протилежними політичними силами, різні переговори, зменшення соціальної нерівності у суспільстві, організаційні і управлінські процедури тощо.

Механізм розв'язання правових колізій, необхідно визначити як комплексну систему правових засобів, спрямованих на запобігання виникненню, усунення, подолання колізій норм права, що в результаті забезпечує внутрішню єдність і стабільність системи права, її цілеспрямований розвиток [5, с. 25-26].

Механізм розв'язання правових колізій є комплексним правовим інститутом, оскільки норми права, складові його змісту, містяться в різних галузях права: конституційному, адміністративному, цивільному.

Структура механізму розв'язання правових колізій складається з п'яти блоків правових засобів:

- правові засоби | кошти | запобігання виникненню правових колізій |;
- правові засоби, що усувають правові колізії;
- правові засоби, що забезпечують подолання правових колізій;
- універсальні правові засоби;
- захисні правові засоби.

До правових засобів запобігання виникненню колізій норм права відносяться:

- обов'язкове узгодження проєктів нормативно-правових актів |;
- обов'язкова і факультативна експертиза проєктів нормативно-правових актів;
- юридичне прогнозування і планування | планерування | у процесі правотворчості |;
- правила правотворчої | техніки;
- науково обґрунтоване встановлення компетенції правотворчих | органів.

Призначення правових засобів запобігання виникненню правових колізій полягає у створенні системи процедур, правил, що спрямовані на відстеження і прогнозування правових процесів, явищ, котрі можуть призвести до виникнення колізій.

Правотворчість, що проявляється у відміні у встановленому законодавством порядку, колізуючої норми права, що не співпадає з положеннями чинного законодавства, внесенні доповнень і змін в колізуючий нормативно-правовий акт, що усувають невідповідність розпорядженням, встановленим іншими актами законодавства, є правовим засобом розв'язання колізій і за-

безпечує несуперечність правової дії, відновлює єдність правового регулювання.

Тлумачення і колізійні норми складають блок правових засобів, направлених на подолання колізій.

За допомогою правових засобів подолання колізій суб'єкт правозастосування при вирішенні конкретної справи долає негативний вплив колізій шляхом винесення ухвали згідно приписів колізійних норм і чинного законодавства. При цьому колізуючі норми права не скасовуються, а продовжують діяти до їх скасування у встановленому законодавством порядку, а інший суб'єкт правозастосування, що зіткнувся при вирішенні подібної справи з цією ж колізією, буде вимушений її долати, допоки колізуюча норма права не буде скасована у встановленому законодавством порядку.

Окрім правових засобів, направлених лише на усунення, подолання або запобігання виникненню колізій, існують універсальні правові засоби, які можуть виступати в ролі як правового засобу запобігання колізіям, так і засобу їх усунення і подолання. Наприклад, універсальними правовими засобами є кодифікація, принципи права, правове виховання і освіта, своєчасне і належне надання правової інформації.

Значення функцій механізму розв'язання правових колізій, складно переоцінити. На нашу думку, механізм розв'язання правових колізій виконує дві основні функції:

- 1) безпосереднє розв'язання правових колізій;
- 2) забезпечення цілеспрямованого розвитку і стабільності системи права.

Перша функція механізму розв'язання правових колізій норм полягає у формуванні правових приписів, що попереджають виникнення правових колізій і дозволяють долати положення колізуючого правового акту, в розробці і застосуванні правових засобів, що усувають колізії.

Друга функція полягає у своєчасному усуненні протиріч і розбіжностей в правових актах, створенні умов для подолання суб'єктами права негативних юридичних наслідків, що є результатом протиправної нормотворчості, усуненні можливості перевищення своїх повноважень правотворчими органами, що забезпечує стабільність системи права, єдність правового регулювання, а також у необхідності взаємодії правотворчих органів у сфері правового регулювання і створенні фундаменту для проведення державних реформ.

Напрямами, за допомогою яких реалізуються функції механізму розв'язання правових колізій, є: 1) запобігання виникненню колізій; 2) подолання колізій; 3) усунення колізій; 4) забезпечення єдності і несуперечності правового регулювання; 5) координація і взаємодія правотворчих органів в процесі правотворчості; 6) забезпечення зворотного зв'язку

між правозастосуванням і правотворчістю; 7) одноманітність практики правозастосування.

Необхідно підкреслити, що формування і використання системи захисних правових засобів, направлених на збереження цілісності і належного функціонування механізму розв'язання правових колізій, дозволить підвищити ефективність правового регулювання і забезпечить його результативність.

Окремо слід розглянути універсальні правові засоби розв'язання правових колізій, які можуть виступати в ролі, як правових засобів запобігання виникненню колізій норм права, так і їх подолання і усунення.

Універсальними правовими засобами є правове виховання і тісно пов'язане з ним правове навчання.

Правове виховання і навчання, згідно механізму розв'язання правових колізій, забезпечують передачу правової культури, досвіду, поглядів, світоглядів щодо розв'язання правових колізій від одного покоління людей до іншого. Завдяки політиці правового виховання, спрямованої на підвищення загальної правової культури суб'єктів правозастосування, згладжується полярильність рівнів правосвідомості, що обумовлює виникнення правових колізій, підвищується рівень правової культури і освіти суб'єктів права, що сприяє своєчасному розв'язанню нових правових колізій, і подоланню існуючих.

Необхідно відзначити, що завдяки лише підвищенню рівня правового виховання колізії не усуваються і не вирішуються. Покращення рівня правового виховання створює лише належні умови, середовище, що сприяє ефективному подоланню і усуненню суб'єктами правовідносин існуючих колізій, не допускати виникнення нових.

Тому для запобігання появи, подолання і усунення колізій важливе значення має формування, за допомогою правового виховання, у суб'єктів права правової аксіології, орієнтованої лише на правові засоби розв'язання правових колізій, формування активної цивільної позиції у громадян з приводу необхідності проведення всебічної, обґрунтованої політики по попередженню виникнення правових колізій, своєчасному бживанню заходів по їх усуненню і ефективному подоланню.

Підводячи підсумок аналізу правового виховання і освіти як правових засобів розв'язання правових колізій, важливо відзначити, що комплексна політика щодо правового виховання і навчання, направлена на підвищення знань і збагачення правового досвіду у суб'єктів права по розв'язанню правових колізій, буде серйозним чинником, який сприяє дієвому і ефективному функціонуванню механізму розв'язання правових колізій.

Правові принципи.

Правові принципи можна визначити як основні ідеї, втілені в правовій системі суспільства, що визначають і відображають її зміст і основні закономірності соціального, політичного, економічного і правового розвитку [7, с. 53].

Закріплюючи принципи права в правових актах, законодавець надає системі права стійкості, стабільності, чіткості, логічності. Завдяки правовим принципам система права набуває своєї структури. Правовий принцип прямої дії конституційних норм, виступає у процесі правозастосування як "ефективний обмежувач, що виключає конкуренцію між нормами Основного Закону і конституційними актами і усяку можливість корегування конституційної норми" [8, 32-35], і тим самим забезпечує стійкість і системність правового регулювання.

Принципи права можна вважати правовими засобами, що сприяють запобіганню виникненню різного роду колізій в правовій системі, оскільки правотворчий орган при прийнятті норм права повинен перевіряти норми, що містяться в акті законодавства який він приймає, на предмет відповідності правовим принципам, що існують в системі права і поширюють свою дію на суспільні відносини, що регулюються законодавчими актами.

Крім великої ролі принципів права як правових засобів запобігання виникненню правових колізій не менш важливе значення вони відіграють при тлумаченні норм права як засоби запобігання правовим колізіям. При тлумаченні колізуючих норм права суб'єкт тлумачення (правозастосовець) повинен з'ясувати, суперечать вони чи ні принципам права. У випадку неможливості такої інтерпретації щоб норма яка тлумачиться не суперечила принципам права і відповідала їм, вона повинна бути визнана такою, що суперечить принципам права і не повинна застосовуватися.

Окремо необхідно зупинитися на питанні подолання дій застарілих норм права, що суперечать правовим принципам регулювання суспільних відносин, що склалися. Пропонується суб'єктам правозастосування, зокрема судам, вирішувати колізії даного виду наступним чином. Суд, що зіткнувся з порушенням положень норми права, що передбачає правило поведінки, не відповідне принципам правового регулювання суспільних відносин і суперечить меті розвитку суспільства, повинен зафіксувати факт правопорушення, але не застосовувати до правопорушника заходи відповідальності [1, с. 31]. Факт правопорушення повинен бути встановлений судом, оскільки орган правозастосування зобов'язаний вирішувати справи на підставі норм писаного права, нехай навіть і застарілих і не відповідних правовим принципам. Запропонований спосіб розв'язання колізії є не повним, таким, що не вирішує дану проблему по суті. Вважаємо, що правозастосовець зіткнувшись з такою колізією, повинен зафіксувати наявність вказаної колізії, обґрунтувати її існування і винести рішення відповідно до правової доктрини і колізій-

них норм, а в подальшому поставити питання в установленому порядку про відміну колізуючої норми права.

Підсумовуючи аналіз значення принципів права у розв'язанні колізій, відмітимо, що для підвищення ефективності функціонування механізму розв'язання правових колізій, зокрема, посилення ролі принципів права як правового засобу розв'язання правових колізій, необхідно доповнити законодавство нормою права, що встановлює верховенство принципів права над нормами права.

Для своєчасного усунення існуючих колізій норм права, їх ефективного подолання і запобігання виникненню важливу роль відіграє інший універсальний правовий засіб вирішення колізій – своєчасне і повне забезпечення правовою інформацією суб'єктів права.

Належне забезпечення правовою інформацією щодо чинних нормативно-правових актів при розробці і ухваленні правових актів дозволяє законодавцеві врахувати раніше прийняті акти і тим самим запобігти виникненню правових колізій. Повне забезпечення правовою інформацією у процесі правозастосування допомагає правильному застосуванню правових норм, подоланню існуючих колізій [4, с. 127]. Звідси випливає, що багато локальних норм права, розроблених фахівцями неюридичних служб і прийняті без узгодження з юридичними службами підприємства, часто розходяться з положеннями актів законодавства. Крім того, доступ до оперативної правової інформації мають, як правило, тільки юридичні служби підприємств і організацій.

Необхідно дотримувати вимог законодавства за обов'язковим погодженням проектів локальних нормативно-правових актів з відповідними юридичними службами підприємств і організацій.

Як правовий засіб, що сприяє усуненню колізій правових норм, виступає кодифікування законодавства. Метою кодифікування є усунення суперечностей в правовому регулюванні, приведення нормативно-правових актів у відповідність із суспільними відносинами, що змінилися, забезпечення відповідності правової дії цілям суспільного розвитку. Завдяки кодифікуванню забезпечується єдність і несуперечність правового регулювання, усуваються колізії, ефективно проводиться правова політика. В результаті проведення кодифікування, з одного боку, ті колізії, що мали місце в системі права усуваються шляхом відміни колізуючих норм права і останні приводяться у відповідність з розпорядженнями чинного законодавства, з іншого боку, запобігає виникненню колізій унаслідок існуючих суперечностей в правовому регулюванні.

Так, Д. Керімов пропонує при проведенні кодифікування відступати від розпорядження темпоральної колізійної норми [4, с. 90-102]. На думку автора, якщо в процесі здійснення кодифікації з'ясується, що раніше прийнятий нормативно-правовий акт регулює ті ж суспільні відносини, що

прийнятий нормативно-правовий акт, і не скасований останнім, то кодифікатор може відмінити дію пізніше прийнятого нормативно-правового акту, а раніше прийнятий нормативний правовий акт зберегти в силі і тим самим відступити від імперативного наказу темпоральної (такої, що охоплює всі різновиди значення часу) колізійної норми права.

На нашу думку, при проведенні кодифікування неприпустимо зберігати в силі раніше прийняту норму права і відмінити пізніше прийняту норму, що регулює ті ж суспільні відносини, що і раніше прийнята, оскільки такі дії кодифікатора руйнують імперативність положень темпоральної колізійної норми і будь-який відхід від імперативу положень колізійних норм права може внести нестабільність і хаос до правовідносин, що склалися, зруйнувати єдність і послідовність розвитку практики правозастосування.

Одним із засобів запобігання виникненню колізій є законодавчі принципи ухвалення нормативно-правових актів. Наприклад, як заборона приймати акти, що суперечать Конституції. Разом з тим такі принципи можуть служити правовим засобом подолання колізій, оскільки вони наказують суб'єкту правозастосування не застосовувати акти меншої юридичної сили, якщо вони суперечать нормам вищої юридичної сили.

Для повнішої характеристики різних державних заходів і процедур, що існують в правових системах, по розв'язанню правових колізій необхідно відзначити, що в окремих країнах, де проблема подолання правових колізій між органами влади різного рівня стоїть дуже гостро, ведеться робота по ухваленню нормативно-правових актів, направлених на врегулювання юридичних конфліктів між різними органами влади [6, с. 32].

Для розв'язання, так званих колізій, або конфліктів підвідомчості, у Франції діє спеціальний юрисдикційний орган - Трибунал по конфліктах [4, с. 75]. У його компетенцію входить вирішення конфліктів або визначення підвідомчості, що виникають між органами різної юрисдикції. Наприклад, між судовою і адміністративною юрисдикцією.

Отже, для ефективного розв'язання можливих юридичних конфліктів в майбутньому, необхідно прийняти комплекс правових норм, що встановлюють і регулюють процедури вирішення юридичних конфліктів і узгодженостей між законодавчими органами держави. Дані норми можуть бути прийняті як у вигляді окремого нормативного акту, так і шляхом внесення доповнень і змін до законів.

Використана література:

1. Алексеев С.С. Теория права. - 2-е изд. персраб. и доп. - М.: Бек, 1995. - 364 с.
2. Алена И.В. Коллизии в трудовом праве: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. - Томск, 2000. - 23 с.

3. Власенко Н.А. Коллизийные нормы в советском праве. – Иркутск: Изд-во Иркут. ун-та, 1984. – 99 с.
4. Керимов Д.А. Законодательная техника: Науч.-метод. и учеб. пособие. – М.: Норма - Иифра - М, 2000. – 127 с.
5. Лысаковский Г.А. Механизм разрешения коллизий нормативных правовых актов // Правовое обеспечение экономических реформ в славянских государствах: Тез. докл. междунар. науч.-практ. конф., Минск, 5 окт. 2000г. / Бел. гос. эконом. ун-т. – С. 24-26.
6. Лысаковский Г.А. О понятии коллизия нормативных правовых актов (юридическая коллизия) /У Проблемы законности и правопорядка: Материалы респ. науч.-практ. конф., Новополоцк, 25-26мая 2000 г. / Полоц. гос. университет. – С. 28 - 31.
7. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави. – О.: Юридична література, 2002. – 173 с.
8. Тиковенко А.Г. Конституционные признаки социального правового государства // Конституционно-правовые проблемы формирования социального правового государства: Материалы междунар. науч.-практ. конф., Минск, 30-31 марта 2000 г./ Бел. гос. ун-т. - С. 32-35.
9. Тилле А.А. Время, пространство, закон: Действие совет. закона во времени и пространстве. – М.: Юрид. лит., 1965. – 206 с.
10. Язык закона / С.А. Боголюбов, И.Ф. Козьмин, М.Д. Локшина и др.; Под ред. А.С. Пиголкина. – М.: Юрид. лит., 1990. – 192 с.

Стаття надійшла до редакції 19.03.2010 р.

УДК 349.233

Ю.В. Ткалич

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПОНЯТТЯ МАТЕРІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В ТРУДОВОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

У статті розглядаються теоретичні аспекти поняття матеріальної відповідальності як підвиду юридичної відповідальності.

Ключові слова: *юридична відповідальність, матеріальна відповідальність, трудове законодавство, працівник, роботодавець.*

В статье рассматриваются теоретические аспекты понятия материальной ответственности как подвида юридической ответственности.

Ключевые слова: *юридическая ответственность, материальная ответственность, трудовое законодательство, работник, работодатель.*

In the article the theoretical aspects of concept of property accountability are examined as variety of legal responsibility.

Key words: *legal responsibility, property accountability, labour legislation, worker, employer.*

Це наукове дослідження спрямоване на вивчення такого об'єкту, як матеріальна відповідальність у трудовому праві, яка є підвидом загальної юридичної відповідальності. У зв'язку з цим, доцільно було б з початку розглянути поняття юридичної відповідальності в сучасній теорії права.

Що стосується поняття відповідальності взагалі, то треба погодитися з думкою М. С. Строговича, який справедливо стверджував, що відповідальність – є відношенням особи до суспільства та держави, до інших осіб з точки зору виконання пред'явлених до особи певних соціально-політичних, етичних, юридичних вимог, визнання та правильне поняття громадянином своїх обов'язків у відношенні до суспільства, держави, інших осіб [1, 72].

Згідно "філософському словнику" відповідальність – категорія етики і права, яка відображує особливе соціальне та морально-правове відношення особи до суспільства, яке характеризується виконанням свого етичного обов'язку та правових норм [2, 299]. Тобто юридична відповідальність відноситься до загального визначення відповідальності, та не противоречить йому. При визначенні поняття юридичної відповідальності треба проводити зв'язок з відповідальністю в цілому, розглядати її як застосування загальних правил відповідальності до особливих властивостей права і закону, правової поведінки.

С.С. Алексєєв стверджував, що суть юридичної відповідальності полягає в обов'язку особи зазнавати міри державно-примусових дій за скоєне правопорушення [3, 371].

О.Ф. Скакун визначаючи поняття юридичної відповідальності, дає характеристику її загальним ознакам, та виділяє серед них такі: юридична відповідальність спирається на державний примус; виражається в обов'язку особи зазнавати певних позбавлень; настає тільки за скоєні правопорушення; здійснюється компетентним органом згідно з законом; здійснюється в процесі правозастосовчої діяльності при дотриманні певного процедурно-процесуального порядку [4, 466-467].

Треба сказати, крім загальних ознак в юридичній відповідальності виділяють її структуру, до якої відносяться підстави, умови, порядок застосування, суб'єкти відповідальності.

Таким чином, виходячи з великої кількості визначень юридичної відповідальності, як інституту теорії права, точка зору авторів щодо її поняття в юридичній літературі теж неоднакова. Певна група науковців трактує юридичну відповідальність як різновид санкцій, інші бачать її як порядок застосування таких санкцій. Але у всіх випадках юридична відповідальність – це специфічний обов'язок зазнавати певних позбавлень особового чи матеріального характеру за скоєне правопорушення відповідно до санкції порушеної норми права [5, 12].

Матеріальна відповідальність, як головний об'єкт цього дослідження, має багато спільного в структурних елементах з юридичною відповідальністю. Тому, великий інтерес для завдань даної роботи має вивчення цілей та класифікації, інших структурних елементів юридичної відповідальності.

Протягом років існування незалежної України законодавцем прийнято чимало законів, якими встановлено юридичну відповідальність за різні порушення. Це пов'язано у першу чергу з провадженням ринкових відносин, з відмовою від методів адміністративно-командного управління економікою та з багатьма іншими факторами [6, 121].

У зв'язку з переорієнтацією діючого законодавства на ринкові відносини, розширилась сфера дії юридичної відповідальності як в загальнотеоретичному плані, так і в конкретних її видах, насамперед в матеріальній відповідальності.

Підвищення рівня законодавчого регулювання юридичної відповідальності в цілому, а отже і матеріальної відповідальності, сприятиме зміцненню законності, посиленню охорони існуючих прав та законних інтересів людини і громадянина, як суб'єктів правовідносин взагалі, а також трудових правовідносин. Взагалі це буде штовхати державу в бік становлення як правової та демократичної. Відповідальність в трудовому праві в даному випадку грає велику стабілізуючу роль. Вона певним чином діє на поведінку працівників та роботодавців, трудових колективів.

В умовах перебудови і формування правової держави виникає реальна необхідність в критичному переосмисленні трудового законодавства. Зміст багатьох норм явно застарів і не відбиває потреб, пов'язаних з прискоренням економіки, соціальної сфери, мають місце суперечливі положення, недоопрацьованість юридичної форми і т.д. Тому стоїть питання про якісне перетворення існуючих і створення нових норм трудового права [7, 211].

У перехідний до ринкових відносин період для держави правильне розуміння відповідальності вельми важливе в соціальному, юридичному, та і політичному сенсі. Воно має величезне значення для наукової розробки проблеми прав особи, суб'єктивних прав, для вдосконалення законодавства в цій області, для підвищення відповідальності державних органів і посадових осіб і всіх громадян за доручену ним справу.

Матеріальна відповідальність є самостійним видом відповідальності в трудовому праві та в загальній теорії права. Як окремий вид відповідальності матеріальна відповідальність в трудовому праві має власні характерні риси та особливості – певний суб'єктивний склад (суб'єктами матеріальної відповідальності можуть бути працівники та роботодавці), чітко визначені умови притягнення до матеріальної відповідальності сторін трудових

правовідносин, регламентований законодавством порядок визначення розміру та відшкодування збитків при притягненні до матеріальної відповідальності. Характерні властивості матеріальної відповідальності зумовлені правовим регулюванням трудових правовідносин, та відповідальністю як працівника так і роботодавця один перед одним за невиконання певних обов'язків, що є передумовою настання відповідальності згідно діючому законодавству про працю.

Сторони трудового договору, не виконуючи умови трудового процесу, закріплені в законодавстві, створюють передумови для застосування до них матеріальної відповідальності. Так, роботодавець, який необґрунтовано відмовляє в прийомі на роботу, не створює, або неналежним чином створює безпечні умови праці для працівника, завдає моральної шкоди працівнику в процесі трудової діяльності, незаконно звільняє працівників, та працівник, який в свою чергу, не виконує взятих на себе трудових обов'язків, необережно ставиться до майна роботодавця, несуть матеріальну відповідальність.

Інститут матеріальної відповідальності – один з найважливіших в трудовому праві. Його дослідження почалося вже досить давно. З радянських часів питанням юридичної відповідальності та матеріальної відповідальності зокрема приділялася велика увага в науці трудового права. Але спільної думки щодо проблем матеріальної відповідальності в науці досить немає. Схожою проте є думка про необхідність подальшої розробки і детальної та поширеного закріплення норм інституту матеріальної відповідальності в нормативно-правових актах.

Перебудова трудового права необхідна, і причина цього не тільки матеріальна відповідальність. Багато інститутів цієї галузі не розроблені до кінця або не отримали необхідного законодавчого закріплення. Важливим кроком для розвитку трудового права буде прийняття Трудового кодексу України, розроблення інших нормативних актів різної сили, які конкретизуватимуть ті чи інші, не закріплені належним чином в кодексі норми.

Важливим питанням теорії трудового права та трудової відповідальності є питання про визначення поняття матеріальної відповідальності. Трудове законодавство України, зокрема, Кодекс Законів про працю України, не дає легітимного визначення матеріальної відповідальності.

Проте наука трудового права виробила цілий ряд категорій, що розкривають дане поняття, виходячи з положень загальної теорії права [8, 62]

Л.А. Сироватська визначає відповідальність як обов'язок правопорушника відповісти за здійснене ним правопорушення перед суспільством і державою і понести, зазнати дії тих санкцій, які застосовує до нього відповідний орган держави [9, 18]. Таке визначення матеріальної відповідаль-

ності поширене в науці трудового права. Проте воно не зовсім точне, бо обов'язок правопорушника відповісти за здійснене ним правопорушення і при цьому ще і зазнати дії санкцій – це вже два обов'язки, при чому вони мають одне і теж смислове значення.

Сучасні українські дослідники трудового права під матеріальною відповідальністю розуміють обов'язок однієї сторони трудового договору – працівника або власника (уповноваженого ним органу) відшкодувати іншій стороні шкоду, заподіяну унаслідок винного, протиправного невиконання або неналежного виконання трудових обов'язків у встановленому законом порядку і розмірах [10, 364].

В.І. Щербина визначає матеріальну відповідальність в трудовому праві України як передбачену нормами трудового законодавства необхідність для однієї із сторін трудових правовідносин відшкодувати матеріальну шкоду (а в деяких випадках і моральну), заподіяну іншій стороні унаслідок неналежного виконання своїх трудових обов'язків [11, 31].

З одного боку ці два визначення схожі та певною мірою виражають суть природи матеріальної відповідальності, але у першому визначенні немає уточнення щодо відшкодування моральної шкоди, а у другому відзначається відповідальність лише за неналежне виконання трудових обов'язків, хоча необхідним доповненням у цьому випадку була б вказівка саме на протиправне та винне невиконання обов'язків.

В.С. Венедиктов під трудовою юридичною відповідальністю розуміє особливий правовий стан суб'єктів трудового права, витікаючи з нормативних розпоряджень, направлених на забезпечення реалізації суб'єктивних прав і обов'язків в трудових і тісно з ними пов'язаних правовідносинах [12, 74]. Важливою перевагою цього визначення, на нашу думку, є уточнення про застосування відповідальності не тільки в трудових правовідносинах, але і у відносинах, передуючих, супутніх та витікаючих з трудових.

Розвиток матеріальної відповідальності в трудовому праві повинен проходити не тільки завдяки нормам про покарання сторін трудових правовідносин, тобто не тільки за допомогою негативної відповідальності. Діюче законодавство повинно співпадати з рівнем громадського розвитку, виконувати свою виховну та виправну функції, що має привести до більш сумлінного ставлення особи до права. Якщо в цьому аспекті характеризувати відповідальність саме в трудовому праві, то такі норми будуть постійно спонукати працівників та власників до старанного виконання своїх трудових обов'язків.

Відповідальність, на думку В.С. Венедиктова, лише тоді досягає бажаного результату, коли вона буде конкретною, чіткою, такою, що забезпечує реалізацію трудових обов'язків шляхом стимулювання сумлінної праці, застосування точно визначених санкцій у разі порушення трудових

обов'язків і відбиває усі наслідки як позитивної, так і негативної діяльності для суб'єктів трудового права [13, 97].

Проти визначення матеріальної відповідальності в позитивному аспекті виступає Е.С. Белинський. Він стверджує, що матеріальна відповідальність обов'язково пов'язана з майновими наслідками для працівника (чи власника) и настає лише за шкоду, завдану в минулому [14, 24].

Л.А. Сироватська вказує, що поєднання двох таких правових категорій, як позитивна та негативна відповідальність, не буде корисним для науки [15, 27].

Поясненням можливості застосування позитивної відповідальності є те, що вона не заміняє негативну відповідальність. Вона є різновидом матеріальної відповідальності. Застосування позитивної відповідальності в майбутньому - це необхідне для стимулювання трудового процесу спонування працівників до добросовісного виконання своїх обов'язків. Позитивну відповідальність треба характеризувати як наслідки позитивного діяння, мається на увазі можливість заохочення суб'єктів трудових відносин.

Розповсюджена думка про неможливість спорів щодо необхідності виділення позитивної відповідальності у зв'язку з тим, що діюче законодавство не містить норми про позитивну відповідальність, Кодекс законів про працю регулює матеріальну відповідальність тільки як негативну. На нашу думку, поясненням такого визначення матеріальної відповідальності в діючому законодавстві є його застарілість, неспроможність відповідати сучасним вимогам трудових правовідносин. Це знов свідчить про необхідність прийняття нових нормативно-правових актів, в яких буде істотно змінений сам підхід до визначення деяких понять, матеріальної відповідальності в тому числі.

Матеріальна відповідальність в позитивному та негативному аспектах є запорукою стабільного виконання сторонами трудових правовідносин своїх обов'язків, поважного відношення до законних прав та інтересів один одного в ході виробничого процесу, передумовою забезпечення нормального функціонування підприємства, установи, організації.

З'ясувавши правову природу матеріальної відповідальності в трудовому праві, необхідно відзначити наступне. Правовідносини по матеріальній відповідальності є одним з видів індивідуальних правовідносин; причому перші походні від основного трудового правовідношення, оскільки в правовідносинах по матеріальній відповідальності беруть участь ті ж суб'єкти, що і в основному трудовому правовідношенні. Таким чином, без наявності основного трудового правовідношення неможливе правовідношення по матеріальній відповідальності (наприклад, якщо особа виконує фактично трудову функцію, при цьому не знаходячись в штаті підприємства, установи або організації, то у разі спричинення майнового збитку

власникові наступить не трудова матеріальна відповідальність, а цивільно-правова).

Наступною особливістю матеріальної відповідальності є те, що вона може бути покладена на працівника незалежно від притягання його до дисциплінарної, адміністративної або кримінальної відповідальності. Хоча таке положення в деякій мірі порушує принцип гуманізму трудового права, все ж таки дані види юридичної відповідальності мають різні цілі і завдання, і тому їх одночасне застосування не противоречить загальному сенсу трудового законодавства, що має високий рівень виховного характеру.

Ще однією межею матеріальної відповідальності, що розкриває її правову природу, є двосторонній, взаємний характер: матеріальна відповідальність працівників перед власником (уповноваженим ним органом) підприємства, установи або організації і матеріальна відповідальність роботодавця (власника або уповноваженого ним органу) перед працівниками. Така межа матеріальної відповідальності (двосторонній її характер) була обґрунтована П.Р. Ставіським [16, 49].

Разом з тим, як справедливо відзначає В.С. Венедиктов, відповідальність працівника перед підприємством регулюється виключно нормами трудового права, а відповідальність підприємства перед працівниками – ще і нормами цивільного права що свідчить про неузгодженість законодавчого регулювання явищ, що мають однакову правову природу [17, 23]. Тобто в даному випадку назріла необхідність уніфікації в правовому регулюванні правовідносин такого характеру.

Кодекс законів про працю України встановив гарантії при залученні працівників до матеріальної відповідальності за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації.

Загальні підстави і умови матеріальної відповідальності працівників безумовно в ст. 130 КЗпП України, згідно якої законне і обґрунтоване притягнення працівника до матеріальної відповідальності може мати місце лише після з'ясування основних питань: 1) чи є в поведінці працівника, який заподіяв шкоду, протиправні дії і яка конкретно норма права порушена 2) чи є провина в протиправних діях (бездіяльності) працівника; 3) чи існує причинний зв'язок між винними і протиправними діями (бездіяльністю) працівника і шкідливими наслідками; 4) чи причинена діями працівника пряма дійсна шкода.

Тільки позитивна відповідь на всі ці питання дає підстави працедавцеві приймати заходи по відшкодуванню шкоди. Відсутність в діях працівника ознак протиправності, провини або причинного зв'язку між шкодою і протиправними, винними діями цілком і повністю звільняють працівника від зобов'язань компенсувати працедавцеві шкоду, заподіяну його майну.

Особливо важливо знати це працівникам недержавних підприємств, установ і організацій, де, як свідчить практика, найчастіше існують спроби працедавця покласти всю матеріальну відповідальність за пошкодження, знищення або втрату майна на самих працівників, незалежно від наявності для цього названих вище підстав, передбачених законом.

Виходячи з вищевикладеного, в новому Трудовому кодексі України пропонуємо закріпити окремий розділ, який має регулювати матеріальну відповідальність як працівників, так і роботодавців. Логічним з цього приводу буде така назва зазначеного розділу – "Матеріальна відповідальність сторін трудового договору".

В даному розділі дати визначення матеріальної відповідальності в окремій статті, якій надати таку назву: "Поняття матеріальної відповідальності". В цій статті визначити її наступним чином: "Матеріальна відповідальність – це добровільне чи примусове відшкодування стороною трудового договору шкоди за збиток, завданий іншій стороні майновим або (і) немайновим, протиправним, винним невиконанням або неналежним виконанням своїх трудових обов'язків внаслідок дії чи бездіяльності, в порядку і розмірі, визначеному законодавством".

Використана література:

1. М.С. Строгович *Сущность юридической ответственности* // Советское государство и право. – 1979. – № 5. – С. 72-78.
2. *Философский словарь* /Под ред. М.М. Розенталя. Изд. 3-е Изд-во Политической литературы. – М., 1972. – С. 496.
3. Алексеев С.С. *Проблемы теории права*. Т 1. – Свердловск, 1972. – С. 396.
4. Скаун О.Ф. *Теория государства и права*: Учебник. – Харьков: Консум. Ун-т внутр. Дел. – 2000. – С. 704.
5. Н.А. Духно, В.И. Ивакин *Понятие и виды юридической ответственности* // Государство и право. – 2000. – № 6. – С. 12.
6. Д. Лук'янець *Про класифікаційні ознаки юридичної відповідальності* // Право України. – 1999. – № 7. – С. 121.
7. Иванов С.А., Лившиц Р.З. *Личность в советском трудовом праве*. – М., 1982. – С. 211.
8. Коява И.Н. *Правовая природа материальной ответственности в трудовом праве* // Актуальні проблеми права: теорія і практика: Збірник наукових праць. – 2002. – № 3. – С. 62-66.
9. Сыроватская Л.А. *Ответственность за нарушение трудового законодательства*. – М.: Юрид. лит., 1990. – С. 173.
10. Болотіна Н.Б. *Трудове право України: Підручник*. – 2-ге вид., стереотип. – К.: Вікар, 2004. – 725 с.
11. Щербина В. *Понятійний апарат охоронної функції трудового права та її структура* // Підприємство, господарство, право. – 2001. – № 11. – С. 31-33.

12. Венедиктов В.С. Теоретические проблемы юридической ответственности в трудовом праве. – Харьков: Консум, 1996. – С. 136.
13. Венедиктов В.С. Перспективи формування інституту трудової юридичної відповідальності // Правова держава, 1992. – Вип. 1. – С. 97-99.
14. Белинский Е.С. Материальная ответственность рабочих и служащих. – Киев-Донецк: Вища школа, 1984. – 167 с.
15. Сыроватская Л. А. Ответственность по советскому трудовому праву. – М. – Юрид. лит, 1974. – С. 184.
16. Ставиский П.Р. Проблемы материальной ответственности в советском трудовом праве. – Киев – Одесса: Вища школа. – 1982. – С. 183.
17. Венедиктов В.С. Юридична відповідальність у науці і практиці трудового права // Радянське право. – 1991. – № 12. – С. 23-25.

Стаття надійшла до редакції 29.01.2010 р.

УДК 342.732:504

О.Б. Мішина

**ПРАВО ВІЛЬНОГО ДОСТУПУ
ДО ЕКОЛОГІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ
ТА ЇЇ ПОШИРЕННЯ**

У статті досліджуються питання забезпечення права вільного доступу людини до екологічної інформації.

Розглядаються питання правового забезпечення права вільного доступу людини до екологічної інформації в контексті положень Орхуської конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля. Вносяться пропозиції щодо правового врегулювання участі громадськості у проведенні екологічної експертизи.

Ключові слова: екологічна інформація, екологічна експертиза, захист права на екологічну інформацію.

В статье исследуются вопросы обеспечения права свободного доступа человека к экологической информации.

Рассматриваются вопросы правового обеспечения права свободного доступа человека к экологической информации в контексте положений Орхусской конвенции о доступе к информации, участии общественности в принятии решений и доступе к правосудию по вопросам, касающимся окружающей среды. Вносятся предложения по правовому урегулированию участия общественности в проведении экологической экспертизы.

Ключевые слова: экологическая информация, экологическая экспертиза, защита права на экологическую информацию.

This article examines the issues of human right of free access to environmental information. Discusses the legal right of free access to environmental in-

formation in the context of the provisions of the Aarhus Convention on access to information, public participation in decision-making and access to justice in environmental matters. Suggestions on legal settlement of public participation in the environmental impact assessment.

Key words: *environmental information, environmental impact assessment, protection of the right to environmental information.*

Нове постіндустріальне суспільство поставило в порядок денний питання про доповнення діапазону прав людини інформаційними правами, що дає підстави зробити попередній висновок про те, що права людини перебувають у постійному розвитку, відображають динаміку суспільних відносин і зростання правосвідомості громадян. Важливою складовою права громадян одержувати і використовувати інформацію є право на екологічну інформацію, що виступає необхідною передумовою реалізації права людини на безпечне для життя та здоров'я довкілля. Наведене зумовлює актуальність наукового дослідження питань правового забезпечення доступу громадян до екологічної інформації.

Зазначені питання в екологічному праві залишаються недостатньо дослідженими, потребують подальшого вивчення питання екологічної поінформованості громадськості як передумови їх участі в прийнятті рішень і моніторингу дій уряду та приватного сектору.

Деякі аспекти цієї проблеми розглядалися у працях М.М.Брінчука [1], Н.Р.Кобецької [2], С.М.Кравченко [3], Н.Р.Малишевої [4], Г.В.Мороз [5], Ю.С. Шемшученка [6] та ін. в контексті загальних питань охорони довкілля та участі громадськості в природоохоронній діяльності. Окремі питання забезпечення права громадян на екологічну інформацію досліджувала М.В. Красцова [7].

Водночас в науці екологічного права бракує комплексних досліджень питань правового забезпечення доступу громадян до екологічної інформації в контексті сучасних соціально-економічних реалій.

Наведеним обумовлена мета даної статті, яка полягає в дослідженні правових основ реалізації права громадян на екологічну інформацію, механізму залучення громадськості в процес прийняття рішень з питань, що стосуються охорони довкілля.

В контексті проблеми, що досліджується, слід відзначити тісний зв'язок і взаємовплив екологічних прав людини і прав інформаційних. В більш широкому контексті можна розглядати тісний взаємовплив еколого-правового статусу особи та статусу інформаційно-правового. Прикладом цього діалектичного зв'язку може слугувати стаття 50 Конституції України, якою передбачено, що: "Кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення. Така інформація ніким

не може бути засекречена". Вказане положення деталізується в законах України та інших нормативно-правових актах.

Закон України "Про охорону навколишнього природного середовища" у статті 9 визначає, що кожний громадянину країни має право на одержання у встановленому порядку повної та достовірної інформації про стан навколишнього природного середовища та його вплив на здоров'я населення. Таким правом відповідно до статті 21 цього Закону наділені також і громадські об'єднання у галузі охорони навколишнього природного середовища, які мають право одержувати у встановленому порядку інформацію про стан навколишнього природного середовища, джерела його забруднення, програми і заходи щодо охорони навколишнього природного середовища.

Відповідно до статі 4 Закону України "Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення" громадяни мають право на достовірну і своєчасну інформацію про стан свого здоров'я, здоров'я населення, а також про наявні та можливі фактори ризику для здоров'я та їх ступінь.

Існує ряд інших нормативних актів в галузі екології, норми яких передбачають право на отримання екологічної інформації (Водний кодекс України, Закон України "Про відходи", Закон України "Про захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру", Закон України "Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку" та інші). Серед них, на нашу думку, найбільшої уваги заслуговує Закон України "Про інформацію" (прийнятий і введений в дію 2 жовтня 1992 р.), який закріплює право громадян України на інформацію, створює правові основи інформаційної діяльності і, таким чином, регламентує відповідні інституційно-правові механізми забезпечення права людини на доступ до екологічної інформації. В статті 9 цього Закону вказується, що: "Всі громадяни України, юридичні особи і державні органи мають право на інформацію, що передбачає можливість вільного одержання, використання, пониження та зберігання відомостей, необхідних їм для реалізації ними своїх прав, свобод і законних інтересів, здійснення завдань і функцій. Реалізація права на інформацію громадянами, юридичними особами і державою не повинна порушувати громадські, політичні, економічні, соціальні, духовні, екологічні та інші права, свободи і законні інтереси інших громадян, права та інтереси юридичних осіб. Кожному громадянину забезпечується вільний доступ до інформації, яка стосується його особисто, крім випадків, передбачених законами України".

Порядок доступу до екологічної інформації закріплено в Положенні про порядок надання екологічної інформації, затвердженим наказом Міністерства екології та природних ресурсів від 18.12.2003 № 169, зареєстрованим в Мінюсті 4 лютого 2004 р. за № 156/8755.

Окремо слід відзначити, що, при реалізації свого екологічного права вільного доступу до екологічної інформації та її поширення, з метою обґрунтування своєї позиції та акцентування на важливість забезпечення доступу до екологічної інформації на міжнародному рівні законодавство передбачає можливість також посилається на положення Орхуської конвенції – Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля, 1998 р. (Конвенцію ратифіковано Законом № 832-XIV від 6 липня 1999 р. і, отже, вона є частиною українського національного законодавства).

Орхуська конвенція являє собою новий вид угоди в сфері охорони навколишнього середовища та захисту основних екологічних прав людини. Конвенція встановлює, що сталий розвиток можна забезпечити тільки шляхом залучення до роботи всіх зацікавлених сторін. Конвенція зосереджується на взаємодії між громадськістю і державними органами в умовах демократії і закладає основу нового процесу участі громадськості в діалозі з важливих екологічних питань і реалізації міжнародних угод в галузі забезпечення екологічних прав людини.

Якщо в більшості випадків багатосторонні угоди в сфері охорони навколишнього середовища і забезпечення екологічних прав людини охоплюють зобов'язання, які Сторони несуть одна перед одною, то Орхуська конвенція охоплює зобов'язання, які Сторони несуть перед громадськістю. Вона йде далі, ніж будь-яка інша конвенція, в тому сенсі, що накладає на Сторони і державні органи чіткі зобов'язання перед громадськістю в частині забезпечення доступу громадськості до інформації, а також участі в процесі прийняття рішень і доступу до правосуддя.

Орхуська конвенція містить три основних розділи:

- 1) Про доступ до екологічної інформації.
- 2) Про участь громадськості в обговоренні і прийнятті рішень.
- 3) Про доступ до правосуддя з екологічних питань.

Усі три розділи тісно зв'язані між собою, адже тільки в тому випадку, коли громадськість одержує повну і достовірну інформацію вчасно, вона може впливати на процес обговорення і прийняття владних рішень [8].

При цьому слід спиратися на наступне визначення екологічної інформації, яке міститься у згаданій Конвенції:

"Екологічна інформація" означає будь-яку інформацію в письмовій, аудіовізуальній, електронній або будь-який іншій матеріальній формі:

- про стані атмосфери, води, ґрунту, землі, ландшафту й природних об'єктів;
- про стані біорізноманіття і його компонентів, включаючи генетично змінні організми;
- про фактори, такі як речовини, енергія, шум і випромінювання;

- про витрати, результати і припущення, використані у процесі прийняття рішень із питань, що стосується навколишнього середовища;
- про стан здоров'я й безпеки людей, умови їхнього життя;
- про стані об'єктів культури й споруджень у тому ступені, у якому на них впливає стан елементів навколишнього середовища".

Як видно із цього визначення, поняття "екологічна інформація" як міжнародно-правова категорія є досить широким, і цілком може містити в собі навіть повсякденні інтереси кожної людини.

Конвенція також передбачає захист екологічних прав громадян у суді у випадку їхнього невиконання, що є сильним механізмом "екологізації" суспільства і створює попередні правові умови для активного включення судової галузі влади у практичне вирішення екологічних проблем, вирішення спорів і конфліктів.

Як ми бачимо, Орхуська конвенція та інші документи відводять доволі значуще місце неурядовим організаціям і іншим об'єднанням громадян. Зважаючи на це, слід зупинитися більш детально на юридичних аспектах участі громадських організацій в забезпеченні екологічних прав громадян і зокрема в реалізації прав на отримання відповідної інформації з питань екології.

Як відомо, в лютому 2004 р. після реєстрації Міністерством юстиції України набрали чинності Положення про участь громадськості у прийнятті рішень у сфері охорони довкілля та Положення про порядок надання екологічної інформації, що затверджені 18 грудня 2003 р. Міністерством екології та природних ресурсів України. Тривалий час екологічна громадськість України обговорювала проекти постанов Кабінету Міністрів України "Про порядок надання екологічної інформації" і "Про участь громадськості у прийнятті рішень у сфері охорони довкілля", спрямованих на виконання положень Орхуської конвенції. Узагальнені пропозиції зі всієї України були надані до Міністерства екології та природних ресурсів України. Зміст цих Положень показує, що більшість зауважень та пропозицій громадськості було враховано. Позитив роботи над цими документами полягає також в тому, що громадськість було залучено на початковому етапі та широкі верстви громадськості отримали досвід участі у розробці документів найвищого рівня.

Відповідно до статті 11 Закону України "Про екологічну експертизу" підготовка висновків екологічної експертизи і прийняття рішень щодо подальшої реалізації (використання, застосування, експлуатації тощо) об'єкта екологічної експертизи здійснюються з урахуванням громадської думки. Однак, саме питання врахування думки громадськості, відповідного процесуального порядку та документального закріплення виглядає найбільш проблематичним. Виходячи із способу участі громадськості можна зазначити, що частково в українському законодавстві можна знайти відповідь, яким чином повинні розглядатись та враховуватись звернен-

ня (пропозиції, зауваження) громадян. Порядок розгляду звернень громадян визначений у Законі України "Про звернення громадян". Зважаючи на те, що процедура звернень громадян щодо отримання інформації з екологічних питань практично збігається з процедурою звернень щодо екологічної експертизи, проводити окремий аналітичний розгляд останньої вбачається недоцільним. Окремо лише слід зазначити, що порушення процедури розгляду зауважень, пропозицій громадськості або відмови в задоволенні звернень чи необґрунтоване неврахування їх згадано може служити підставою для оскарження висновку державної екологічної експертизи.

В частині, яка стосується післяпроектного аналізу та контролю, варто відзначити, що ці проблеми включають питання контролю та моніторингу діяльності, оскарження рішень або дозволів на відповідну діяльність, а також питання екологічного аудиту, які досі не знайшли законодавчого закріплення, але вже тривалий час обговорюються серед науковців та практиків. Стосовно участі громадськості у цьому процесі слід зазначити, що якнайширше впровадження окремо наведених рекомендацій, наведених вище, буде сприяти участі громадськості у контролі за реалізацією проектованої діяльності в процесі будівництва та експлуатації об'єкта, функціонування якого несе загрозу основним екологічним правам і в першу чергу праву на безпечне для життя та здоров'я довкілля. В першу чергу це наявність офіційно опублікованої інформації, а також можливості доступу до інших проектних матеріалів, що дасть змогу порівняти запланований вплив об'єкта, наведені гарантії щодо дотримання екологічних вимог та відповідних проектних рішень з реальним впливом об'єкта (діяльності) та виконанням всіх передбачених заходів. Це, в свою чергу, дасть змогу громадськості більш ефективно використовувати можливості громадського контролю в його широкому розумінні (зокрема в частині, яка стосується реалізації права вільного доступу до екологічної інформації та її поширення) та впливати на ту чи іншу діяльність, яка може нести реальну чи потенційну загрозу порушення права на безпечне для життя та здоров'я довкілля.

Ще одною не менш важливою в цьому аспекті є можливість оскарження висновку державної екологічної експертизи в зв'язку з порушенням порядку її проведення або з інших підстав, а також оскарження інших рішень, прийнятих на підставі висновку експертизи. Це служить додатковою гарантією захисту екологічних прав громадськості. Обов'язок створити таку можливість передбачений і у міжнародних актах (наприклад, у детально проаналізованій вище Орхуській конвенції). Можливість оскарження рішень, дій або бездіяльності органів державної влади, юридичних чи службових осіб передбачена чинним законодавством (зокрема в рамках безпосередньо Конституції України, а також Закону України "Про звернення громадян", Цивільного процесуального кодексу України, Господарського процесуального кодексу України та інших законодавчих актів).

Також вже існують відповідні практичні приклади, як щодо захисту права на інформацію, оскарження відповідних дозволів, так і щодо оскарження висновків екологічної експертизи взагалі. Однак деякі положення вбачаються нами дещо застарілими і такими, що потребують відповідних змін. Зокрема, стаття 44 Закону України "Про екологічну експертизу" вказує на можливість оскарження висновків експертизи юридичними особами, заінтересованими в спростуванні висновків державної екологічної експертизи, і нічого не вказує на фізичних осіб, які можуть бути не менш зацікавлені в спростуванні таких висновків. Звичайно, згідно Конституції України та іншого законодавства, оскарження фізичними особами є можливим і не потребує навіть попереднього звернення із скаргю до відповідного органу (як це передбачено у статті 44) або до вищестоящого органу (хоча це також можливо), але нам вбачається доцільним, аби була на законодавчому рівні відповідно змінена і доповнена редакція статті 44 закону України "Про екологічну експертизу".

Отже, громадяни України мають дієві механізми обстоювання своїх екологічних прав і зокрема права вільного доступу до екологічної інформації та її поширення. Однак на думку експертів, "ми дуже багато говоримо про права громадськості, право громадянства на отримання інформації, право впливати на ухвалення рішень. Але при цьому реальна поінформованість значної частини суспільства, рівень екологічної культури залишаються дуже низькими. І серйозні порушення природоохоронного законодавства стають можливими не лише тому, що деякі громадяни через тяжкі економічні умови змушені скоювати злочини, щоб прогнати сім'ю: рубати без дозволу ліс і потай його продавати, просвердлювати дірки в нафтопроводах. Величезна кількість наших співвітчизників, попри потужний інформаційний потік, який щодня звалюється на сучасну людину, мають дуже віддалене уявлення про зв'язок між своїми діями і їх екологічними наслідками"[9].

Разом з тим значущість володіння цією інформацією не оцінюється серед широких верств населення належним чином, а механізм залучення громадськості в процес прийняття рішень шляхом інформування поки що не вироблений практично. На жаль, дотепер екологічна інформація цікавлену лише так звану "зацікавлену громадськість", тобто переважно неурядові громадські організації. І органи влади, і неурядові громадські організації претендують на роль виразників інтересів суспільства, хоча досить часто виявляються замкнутими в межах своїх взаємин, що варіюються від снівробітництва до протистояння. у той час як інша частина суспільства часом і не підозрює про ті рішення, які приймаються від її імені і про ті права, які вона має і має відстоювати. Незадіяність більшості громадян у процес прийняття екологічно значущих рішень і в першу чергу до прийняття нормативно-правових актів з екологічної проблематики - явище поки що звичне, воно взагалі характерне для перехідних (пострадянських)

суспільств. Однак з розвитком правової держави і правової свідомості населення як невід'ємної складової останньої, вироблення свідомої громадянської позиції в абсолютній більшості населення, що містить у собі й свідоме ставлення до проблем навколишнього середовища, стає неодмінною умовою розвитку будь-якого правового суспільства. У зв'язку із цим особливого значення набуває виховання екологічної свідомості, одним з найголовніших компонентів якого є знання екологічних прав і зобов'язань людини і громадянина, у тому числі й знання про право доступу до екологічної інформації. Прищеплювання громадянам навичок одержання екологічної інформації законним шляхом й уміння юридично захищати свої екологічні права – одне з основних завдань екологічного виховання.

Використана література:

1. Бринчук М.М. Экологические права граждан: условия и гарантии реализации // Социальное государство и защита прав человека / Отв. ред. Е.А. Лукашева. – М.: ИТП РАН, 1994. – С. 101-117.
2. Кобецька Н.Р. Екологічні права громадян України: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.06. – Львів, 1998. – 178 с.
3. Кравченко С.М. Захист екологічних прав громадян в Україні та США: порівняльний аналіз // Право України. – 1995. – № 5-6. – С. 33-36.
4. Малишева Н.Р. Демократизация процесса принятия экологически значимых решений // Государственный и общественный контроль в области окружающей среды (Тезисы республик. научно-практ. конф. 28-30 ноября 1988 г.). – Киев. – 1988. – С. 27-29.
5. Мороз Г.В. Развитие правового регулирования участия граждан в принятии решений в области охраны окружающей среды // Актуальные проблемы совершенствования законодательства Украины: Сборник научных статей. – Ивано-Франківськ, 2002. – Выпуск VIII. – С. 120-123.
6. Шемшученко Ю.С. Человек и его право на безопасную (здоровую) окружающую среду // Государство и право. – 1993. – № 10. – С. 120-125.
7. Краснова М.В. Право граждан на экологическую информацию: проблемы гарантий реализации та захисту // Право України. – 1997. – № 3. – С. 42-48.
8. Беляков О.О. Экологическая проблематика в средствах массовой информации: Учебное пособие. – К.: Издательско-полиграфический центр "Киевский университет", 2001. – 128 с.
9. Семиволос П. Еколікнеп для нових і незалежних // Дзеркало тижня № 31 (406) Субота, 17-23 серпня 2002 року.

Стаття надійшла до редакції 29.04.2010 р.

**Розділ V. ПРОБЛЕМИ БОРТЬБИ
ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ ТА ПРАВООХОРОННА
ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

УДК 351.746.2:343.985

В.А. Глазков

**КОМПЕТЕНТІСНИЙ ПІДХІД
ПРИ ВИЗНАЧЕННІ СТИЛІВ
ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ**

У статті викладено результати аналізу компетентісного підходу до визначення стилів оперативно-розшукової діяльності. Розглядаються системний та діяльнісний підходи у визначенні стилів діяльності співробітників оперативних підрозділів кримінального розшуку. Визначено особливості компетентісного підходу до проведення оперативно-розшукових заходів.

Установлено відмінності між стилями оперативно-розшукової діяльності співробітників оперативних підрозділів кримінального розшуку з позицій компетентісного підходу.

Ключові слова: *компетентність, стиль діяльності, оперативно-розшукова діяльність.*

В статье излагаются результаты анализа компетентностного подхода к определению стилей оперативно-розыскной деятельности. Рассматриваются системный и деятельностный подходы в определении стилей деятельности сотрудников оперативных подразделений уголовного розыска. Определены особенности компетентностного подхода к проведению оперативно-розыскных мероприятий.

Установлены различия между стилями оперативно-розыскной деятельности сотрудников оперативных подразделений уголовного розыска с позиций компетентностного подхода.

Ключевые слова: *компетентность, стиль деятельности, оперативно-розыскная деятельность.*

This article presents an analysis of the competency approach to defining styles of preliminary investigation. We consider the systematic and active approach in determining the styles of the staff of the operational units of the criminal investigation. The features of the competency approach to conduct search operations.

The differences between the styles of the operational-search activities of operational departments of criminal investigation in terms of competence approach.

Key words: competence, style of work, operational-search activity.

Проблема інновацій в практиці роботи органів внутрішніх справ у наш час стає все більш актуальною. Це насамперед пов'язано з потребою суспільства в забезпеченні ефективної боротьби зі злочинністю в сучасних постійно змінюваних умовах. Знання наказів, інструкцій, настанов, на які традиційно була зорієнтована діяльність співробітників оперативних підрозділів кримінального розшуку, в наш час вже не вважаються головним критерієм їх готовності до проведення оперативно-розшукових заходів. Тому для сучасного правоохоронця важливими є не тільки знання відомчих нормативно-правових документів, а вміння компетентно діяти на їх підґрунті.

З цієї причини виникає необхідність у переорієнтації парадигми професійної підготовки співробітників оперативних підрозділів кримінального розшуку зі знаннєвої в компетентнісну.

Метою нашого дослідження є з'ясування сутності компетентнісного підходу до визначення стилів оперативно-розшукової діяльності, готовності та здатності співробітників оперативних підрозділів до кваліфіковано-го й компетентного здійснення оперативно-розшукових функцій.

Проблеми професійної компетентності фахівців різних спеціальностей розглядали українські та російські вчені, такі як Н.М. Бібік, С.П. Бондар, А.О. Деркач, І.Г. Єрмаков, Є.Ф. Зеєр, І.О. Зимня, Н.В. Кузьміна, А.К. Маркова, Л.М. Мітіна, О.В. Овчарук, М.О. Холодна, А.В. Хуторський, М.А. Чошанов та ін. Питанням професійної підготовки працівників ОВС присвячено праці Д.О. Александрова, В.Г. Андросюка, Б.І. Бараненка, О.М. Бандурки, В.І. Барка, В.С. Венедиктова, Е.О. Дідоренка, О.Ф. Долженкова, Г.Є. Запорожцевої, Ю.Б. Ірхіна, Л.І. Казміренко, А.П. Кіцул, В.С. Медведева, Л.І. Мороз, В.Л. Ортинського, О.М. Скрябіна, С.А. Тарарухіна, О.В. Тимченко, О.М. Цільмак, Г.О. Юхновця, О.Н. Ярмиша, Г.Х. Яворської, С.І. Яковенка та ін.

Сьогодні у світі налічується чимала кількість підходів до організації діяльності співробітників правоохоронних органів. Серед них – інформаційно-опиковий, предметний, цільовий, діалогічний, імітаційно-моделюючий, змістово-процесуальний, особистісно орієнтований, діяльнісний, компетентнісний та інші.

Традиційні підходи здебільшого зорієнтовані на знання наказів, інструкцій, настанов. У меншій мірі увага приділяється оволодінню практи-

чними навичками проведення оперативно-розшукових заходів та ще в меншій – формуванню особистісних якостей і адекватної поведінки, необхідних для професійної діяльності. Внаслідок цього співробітники оперативних підрозділів карного розшуку не в достатній мірі вміють використовувати знання відомчих нормативно-правових документів для виконання практичних дій.

Відповідно до загальної теорії діяльність розглядається як специфічно людська форма активного ставлення до навколишнього світу, зміст якої складають його доцільна зміна і перетворення. Її структурними елементами є об'єкт, суб'єкт, його активність, засоби діяльності та результат.

Розглянемо особливості здійснення діяльності з позицій особистісно орієнтованого підходу, оскільки лише останнім часом стали приділяти увагу людському чиннику, який, на жаль, в основному недооцінювався.

Очевидно, що, діючи за одними і тими же наказами, настановами, інструкціями, працівники оперативних підрозділів досягають різних результатів. Тобто алгоритм діяльності, заданий в нормативних документах, або засвоєний за принципом "Роби як я" далеко не завжди буває успішним.

Як саме виконуються ті чи інші дії, визначає стиль діяльності.

Стиль професійної діяльності залежить, передусім, від організації зовнішнього середовища : професійної діяльності і простору взаємодіючих суб'єктів, а потім – від особистісних якостей суб'єктів діяльності. Стиль обумовлюється психологічними (психофізіологічними) чинниками, але він не детермінований лише індивідуальністю суб'єкта, а формується як інтегральний ефект взаємодії суб'єкта і об'єкта. Стиль може змінюватися при зміні умов діяльності. Але, звичайно, формування і розвиток стилю пов'язане з розвитком певних психологічних особливостей суб'єкта.

Від того, наскільки працівники оперативних підрозділів будуть підготовлені до окремих дій в системі оперативно-розшукової діяльності наскільки правильно і повно вони зможуть оцінювати умови, що склалися в конкретній оперативній обстановці, і правильно та повно розробляти алгоритми дій, залежить успішність результату оперативно-розшукових заходів.

Таким чином, стиль у рамках діяльнісного підходу розуміється як інтегральний феномен взаємодії вимог діяльності і індивідуальності людини.

Останнім часом стиль діяльності стосовно роботи органів внутрішніх справ досліджувався у таких напрямках, як оптимізація процесу формування індивідуального стилю управлінської діяльності керівника правоохоронних органів, психолого-акмеологічні умови формування індивідуального стилю спілкування керівника, розвиток стилю рефлексії професійної діяльності керівника органів внутрішніх справ тощо.

Проте індивідуальний стиль діяльності не вичерпується лише управлінням, спілкуванням, рефлексією. Він має враховувати системний характер оперативно-розшукової діяльності.

Системна організація індивідуального стилю проявляється в особливостях його детермінації. Так природні завдатки грають велику роль на початковому етапі становлення індивідуального стилю і при виборі заходів. При цьому різні етапи становлення індивідуального стилю ОРД обумовлені певним симптомом комплексів індивідуальних властивостей працівників оперативних підрозділів, їх особистісних характеристик, а також можливістю суб'єкта вибирати найбільш адекватні способи реалізації вимог до проведення оперативно-розшукових заходів відповідно до індивідуальних особливостей особистості працівників оперативних підрозділів.

Ми приділяємо особливу увагу системі оперативно-розшукових заходів (ОРЗ), оскільки саме вони є одним із основних компонентів оперативно-розшукової діяльності.

Так Горяїнов К.К. і Кваша Ю.Ф. зокрема відзначають, що ОРД – це:

а) система оперативно-розшукових заходів;

б) в систему оперативно-розшукових заходів (ОРЗ) входять гласні і негласні:

- пошукові заходи;

- розвідувальні і контррозвідувальні заходи;

в) ОРЗ здійснюються із застосуванням оперативних і технічних засобів [2, с. 115].

А ось як конкретний співробітник буде здійснювати оперативно-розшукові заходи у залежності від своїх особистісних якостей – залежить від його компетенцій.

Звернемо увагу на деякі риси подібності компетентнісного підходу і зазначених вище особливостей стилів оперативно-розшукової діяльності.

У літературних джерелах компетентнісний підхід трактується як націленість на формування та розвиток у суб'єктів діяльності ряду ключових і предметних компетенцій (компетентностей).

Скрябін О.М. визначає професійно компетентного працівника карного розшуку як особу, що здатна за допомогою гласних або негласних пошукових та розвідувальних заходів, із застосуванням оперативних та оперативно-технічних засобів виконувати функції та завдання ОРД [5, с. 6].

Складовими професійної компетентності працівників карного розшуку на думку О.М. Скрябіна, є:

- знання, уміння, навички, індивідуально-психологічні особливості;

- професійно значущі якості (соціальний інтелект, комунікативні, мотиваційні, волевільні, емоційні, моральні якості);

- пізнавальні психічні процеси (мислення, увага, пам'ять, сприйняття, уява, відчуття);

- професійна спрямованість [5, с. 6].

Горяїнов К.К. і Кваша Ю.Ф. вказують, що оперативно-розшукова діяльність здійснюється шляхом проведення таких оперативно-розшукових заходів, як зокрема: опитування громадян, наведення довідок, збір зразків для порівняльного дослідження, перевірочних закупівель, дослідження предметів і документів, спостереження, обстеження приміщень, будівель, споруд, ділянок місцевості і транспортних засобів, зняття інформації з технічних каналів зв'язку, оперативне впровадження, оперативний експеримент тощо [2, с. 196].

Зазначимо, що саме професійна компетентність співробітників оперативних підрозділів кримінального розшуку при проведенні наведених вище оперативно-розшукових заходів багато у чому визначає стиль індивідуальний їх діяльності.

Відзначимо, що індивідуальний стиль співробітника оперативних підрозділів кримінального розшуку багато у чому визначає комплексне застосування заходів і засобів ОРД, яке, звичайно, діалектично пов'язане з об'єктивною дією загальних закономірностей здійснення оперативно-розшукової діяльності, і передусім тих, які визначають:

1) соціальну потребу у вказаній діяльності в сучасних умовах, а також необхідність її подальшого розвитку, що, як відомо, диктується якісними змінами злочинності в Україні, ескалацією насильства, озброєністю злочинного світу, що посилюється зрощенням загальнокримінальної і економічної злочинності, наркобізнесу і корупції, оформленням організованої злочинності в потужну розгалужену систему, яка реально претендує на лідерство в економіці і політиці, застосуванням активних заходів протидії правоохоронним органам, недоліком необхідного практичного досвіду і спеціальних знань у співробітників оперативних підрозділів і тому подібне;

2) необхідність оптимізації функціонування системи управління у сфері ОРД, а саме досягнення:

- відповідності управління оперативній обстановці, яка швидко змінюється, і новим масштабам, завданням, засобам і способами боротьби із злочинністю;

- забезпечення наукового підходу до організації і нормативного врегулювання процесів ОРД на центральному і регіональному рівнях;

- максимально повній реалізації суб'єктивного чинника в ОРД, формування активної життєвої позиції оперативних працівників, високої організованості їх дій, необхідної ініціативи і творчого відношення до справи;

3) потребу в удосконаленні організаційно-тактичних форм і методів оперативно-розшукової діяльності, у тому числі:

- у всьлякому підвищенні ефективності оперативно-розшукової тактики як однієї з головних умов успішного виконання завдань ОРД по боротьбі із злочинністю;

- розширенні попереджувально-профілактичної спрямованості ОРД у відповідність з демократизацією суспільства і гуманізацією державної карної політики;

- послідовній реалізації принципів повноти всебічності і об'єктивності при зборі, оцінці і практичному використанні оперативно-розшукової інформації для попередження злочинів і забезпечення карного судочинства фактичними даними доказового характеру.

Таким чином, можна зробити висновок, що суть комплексного підходу до застосування заходів і засобів ОРД полягає в їх поєднанні і органічному взаємозв'язку.

У практичному плані цей підхід вимагає визначення, з одного боку, саме комплексних напрямів цілей і завдань оперативно-розшукової діяльності, а також відповідних предметів оперативно-розшукового пізнання і спеціальної (оперативно-розшукового) дії, з іншого боку, адекватних цим напрямам, цілям і завданням комплексних джерел оперативно-розшукової інформації (традиційних, нетрадиційних), а також заходів, засобів ОРД, методів і способів їх безпосередньої реалізації [3, с. 126-127].

Як конкретно будуть реалізовуватися відповідні оперативно-розшукові заходи - це якраз питання індивідуального стилю оперативно-розшукової діяльності конкретного співробітника оперативного підрозділу.

Б.І. Бараненко справедливо зазначає, що особистість суб'єкта ОРД має розглядатися як складна система, у якій одночасно диференціюються та інтегруються психічні якості під впливом соціальних факторів в умовах реалізації оперативно-розшукової діяльності та спілкування під час її здійснення. Очевидно, що в даному випадку має місце системний підхід, який дає змогу уявити особистість суб'єкта ОРД як цілісну структуру відповідних складових елементів, системоутворюючих факторів і структурно-функціональних характеристик, і, таким чином, поєднує компетентісний і стильовий підходи [1, с. 42].

Для індивідуального стилю оперативно-розшукової діяльності конкретного співробітника оперативного підрозділу, наприклад, є суттєвими особливості психологічного змісту оперативного спілкування, урахування перешкод, які виникають у оперативному спілкуванні, практичне здійснення зазначеного спілкування під час реалізації заходів оперативно-розшукової діяльності.

Наприклад, у процесі оперативного спілкування, зорієнтованого переважно на перцептивно-рефлексивне сприйняття й розуміння співрозмовника, у оперативного працівника можуть виникнути відчуття невірних дій, приниження своїх прагнень тощо. Такими реакція-

ми психологи пояснюють феномен принижуючо-поступливого спілкування, що значною мірою є психологічним бар'єром спілкування в цілому. Це пов'язане з важко переборною внутрішньо-особистісною суперечністю, яка виникає у оперативного працівника, оскільки, з одного боку, він відчуває постійну професійну потребу в установленні успішної взаємодії з об'єктами, які становлять оперативний інтерес; з іншого ж боку, не менш відчутним є прагнення оперативника до утвердження свого "Я", збереження власного авторитету, недопущення поступок стосовно осіб, що підозрюються у вчиненні злочинів, а також щодо їхнього оточення й т. ін. Цей психологічний бар'єр оперативного спілкування може бути подоланий лише завдяки поглибленню рефлексивного реагування оперативного працівника на думки й почуття об'єкта ОРД [4, с. 75]. Рефлексія ж можлива лише за умов наявності відповідних компетенцій. У залежності від сформованості таких компетенцій де термінується відповідний індивідуальний стиль оперативно-розшукової діяльності.

Таким чином, можна зробити висновок, що визначення індивідуального стилю оперативно-розшукової діяльності співробітників оперативних підрозділів карного розшуку має відбуватися з урахуванням компетентнісного підходу.

Для цього необхідно визначити чітку діяльну структуру професійно-психологічної компетенції вказаних працівників, до змісту якої, зокрема, доцільно було б віднести наступні визначальні елементи:

- залежно від загального предмета оперативно-розшукової діяльності - це сукупність цілей ОРД, її завдань і обов'язків (ст.ст. 1, 7 ЗУ "Про ОРД");
- залежно від основних (диференційованих) функцій, що виконуються зазначеними працівниками, - їх відповідні спеціалізовані повноваження, знання, уміння й навички;
- залежно від правових засад щодо забезпечення функцій працівників карного розшуку - це наявність наданого їм збалансованого правового інструментарію (законодавчо закріплених заходів, засобів) для належного виконання завдань ОРД (ст. 8 ЗУ "Про ОРД"), а також правових обмежень, спрямованих на посилення гарантій законності, дотримання прав і свобод людини (ст. 4; ч. 2 ст. 8; ст. 9 ЗУ "Про ОРД").

Використана література:

1. Бараненко Б.І. Психологія оперативно-розшукової діяльності. Загальна частина: Навчальний посібник / МВС України, Луган. акад. внутр. справ ім. 10-річчя незалежності України; [За ред.: проф. Е.О. Дідоренка, проф. Я.Ю. Кондратьєва]. - Луганськ: РВВ ЛАВС, 2003. - 272 с.
2. Горяинов К.К., Кваша Ю.Ф. Федеральный закон "Об оперативно-розыскной деятельности": Комментарий. - М.: Новый Юрист, 1997. - 576 с.

3. Основы оперативно-розыскной деятельности в Украине (понятие, принципы, правовое обеспечение). Часть первая. Учебное пособие / Бараненко Б.И., Дидоренко Э.А., Глазков В.А. и др. – Луганск, РИО ЛАВД, 2006. – 245 с.

4. Психологія оперативного спілкування в діяльності оперативних підрозділів органів внутрішніх справ: Навчально-практичний посібник / Авт. кол.: Б.І. Бараненко, В.А. Глазков, О.С. Звонко та ін.; [За ред. чл.-кор. АПрН України, проф. Е.О. Дидоренка]; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ. – Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2007. – 552 с.

5. Скрябін О.М. Юридично-психологічні засади професійної компетентності працівників карного розшуку / Автореф. дис.... канд. юридич. наук за спеціальністю 19.00.06 – юридична психологія. – Одеський державний університет внутрішніх справ, Одеса, 2010. – 18 с.

Стаття надійшла до редакції 28.04.2010 р.

УДК 351.746.2

В.Є. Тарасенко

**ПРОБЛЕМИ СУСПІЛЬНОГО
ВИЗНАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ, ПОВ'ЯЗАНОЇ
ІЗ ЗАСТОСУВАННЯМ АГЕНТУРНОГО
МЕТОДУ ПРИ ЗДІЙСНЕННІ ОРД**

У статті розглядаються особливості державної підтримки участі громадян у сприянні правоохоронній діяльності.

Ключові слова: кримінальна ідеологія, інфраструктура злочинності, взаємодія з населенням, конфіденційне співробітництво, державна доктрина сприяння правоохоронній діяльності.

В статье рассматриваются особенности государственной поддержки участия граждан в содействии правоохранительной деятельности.

Ключевые слова: кримінальна ідеологія, інфраструктура преступности, взаимодействие с населением, конфиденциальное сотрудничество, государственная доктрина содействия правоохранительной деятельности.

In this article it is considered the state support of citizens' participation in helping law enforcement.

Key words: criminal ideology, criminal infrastructure, the interaction with the public, a confidential cooperation, State doctrine assisting law enforcement.

Економічна криза, що вразила нашу державу, зростаюча криміналізація, розгул злочинності і корупції, у тому числі їх організованих проявів, інші дестабілізуючі фактори надзвичайно актуально поставили питання про національну безпеку країни. У числі факторів, що ускладню-

ють проведення соціально-економічних реформ у нашій державі, особливе місце займає злочинність яка у сучасних умовах з потенційної перетворилася в реальну загрозу розвитку суспільства. Завдання щодо протидії їй в системі правоохоронних органів України покладено на оперативні підрозділи міліції. Дані підрозділи здійснюють боротьбу зі злочинністю, в тому числі, за допомогою специфічних оперативно-розшукових методів, заходів та засобів, а також громадян, які залучаються до виконання завдань ОРД.

Зазначена у назві проблема має два контексти: правовий та ідеологічний. За радянський період оперативно-розшукова діяльність, а разом з нею і негласне співробітництво, не мали легітимного законодавчого визнання. Процес легалізації оперативно-розшукової діяльності розпочався з прийняттям 20 грудня 1990 року Закону України "Про міліцію". В законодавстві з'явилось посилення на здійснення працівниками міліції оперативно-розшукових заходів, використанні допомоги громадян при здійсненні оперативно-розшукової діяльності, забороні примусового залучення громадян до співробітництва з міліцією.

Мовою оригіналу міліція отримала право "для виконання покладених на неї завдань залучати громадян за їх згодою до співробітництва у порядку, встановленому законами, що регулюють профілактичну та оперативно-розшукову діяльність"¹, "здійснювати на підставах і в порядку, встановлених законом, гласні та негласні оперативно-розшукові заходи"².

Зазначені твердження стали передумовою прийняття 18 лютого 1992 року Закону України "Про оперативно-розшукову діяльність", бо тогочасні вимоги теорії та практики ОРД потребували законодавчого визначення її окремих положень. З прийняттям цього Закону вперше було законодавчо визначено сутність (поняття) цієї діяльності, правову основу, принципи, визначені суб'єкти ОРД, які одержали відповідні права та обов'язки³.

Крім того, заслуга прийняття зазначеного нормативного документу полягає в тому, що було нормативно врегульовано питання щодо використання штатних та позаштатних негласних співробітників.

Правові питання підвищення авторитету штатних та позаштатних негласних співробітників, які виконують завдання оперативно-розшукової діяльності в інтересах кримінального судочинства зводяться до вдосконалення правового захисту, встановлення відповідних правових та соціальних гарантій.

¹ Закон України "Про міліцію" від 20 грудня 1990 року // Основні чинні кодекси і закони України. Уклад. Ю.П. Єлісєвєнко. - 3-є вид. - К.: "Махаон", 2007. - 976 с. - Ст. 6.

² Там само. - Ст. 11.

³ Закон України "Про оперативно-розшукову діяльність" // Відомості Верховної Ради. - 1992. - № 22. - Ст. 303. - Ст. 2-5, 7, 8.

Ідеологічне питання пов'язане не тільки з "радянським спадком" у вигляді тотальної недовіри, ворожості українців до правоохоронних органів, а також до осіб, які з ними співробітничали. Це також питання конкуруючих ідеологій.

Держава хоч нормативно закріпила необхідність участі громадян у правоохоронній діяльності, але, на жаль, зазначені у Законах України "Про міліцію", "Оперативно-розшукову діяльність" положення щодо громадського обов'язку співпрацювати з міліцією неефективно реалізуються на практиці. І держава повинна визнати, що її правоохоронні структури будуть безсилі доти, доки не налагодиться достатня взаємодія з населенням.

Ми визнаємо, що на даний момент криміналітет бере верх над державою в плані ідеологічного виховання. За допомогою "дешевих" пісень жанру шансон із викривленим ставленням до способу життя нормальної людини, кінофільмів, що пропагандують бандицький чи протиправний спосіб життя, "бульварних" книжок, овіяних "тюремною романтикою" наших громадян інформаційно отруюють, прищеплюють недовіру та вороже ставлення до державних органів.

Ситуація ускладнюється тим, що на цьому "бруді" виховується молодь, яка здебільшого не знаходить своє місце у процесі розбудови нашої молодшої держави, а витрачає зусилля на незаконний обіг наркотиків, алкоголь, швидкі заробітки та круті тусовки. Непоодинокі випадки, коли саме молодь вкрай вороже ставиться до правоохоронних структур, не тільки не бажає співпрацювати з ними, а й намагається протидіяти, не маючи на це навіть власної зацікавленості.

Саме на досягнення означених негативних явищ і націлені окремі елементи інфраструктури організованої злочинності в Україні, до яких відносяться "структури, що опосередковано пов'язані з кримінальними процесами: підготовка та відтворення кадрів для злочинної сфери; "ідеологічні" центри підтримки і розвитку злочинських законів і традицій; "школи", "семінари" по обміну злочинним досвідом; "общаки", які використовують для "підігріву" заарештованих злочинців та членів їх сімей; "мозкові центри" організованої злочинності; в цілому злочинна субкультура; окремі засоби масової інформації і політичні інститути ("лобі") на службі злочинних угруповань і т.ін.¹

Як зазначає з цього приводу О.Ф. Долженков, "соціум злочинців має потребу у загальних, "філософських" ідеях і настановах, їх роль полягає у тому, що вони формують цінності кримінального світу, допомагають вербувати молодь і прилучати її до "справи", складають основу для врегулювання внутрішніх стосунків і сприяють встановленню "порядку", нарешті,

---

¹ Долженков О.Ф. Інфраструктура організованої економічної злочинності. - Одеса: НДРВВ ОЮ НУВС, 2002. - 254 с. - С. 11-12.

складають легітимацію й мотивацію злочинної діяльності, застосування насилля тощо"¹. Для того, щоб виробити загальні правила, потрібна спільна ідейна основа, тобто такі постулати, які не можуть бути швидко девальвовані, а в разі їх нехтування, автоматично робили б порушника ізгом у кримінальному світі.

Більш того, зазначена злочинська ідейна основа створює єдине суспільне мислення, згідно якого прищеплюється недовіра та ворожість до правоохоронних структур, міліції перш за все. Симпатія до протиправних елементів спотворює уявлення громадян про чесне цивілізоване суспільство.

В нашій державі виник своєрідний каламбур: злочинці обкрадають та грабують громадянина, підсаджують його близьких та друзів на наркотики, а громадянин після цього їдучи в своєму автомобілі наспівує рядки шансону та вороже відзивається про "мусорів".

Такого нема в жодній цивілізованій країні світу. Наприклад, середньостатистичний громадянин в Сполучених Штатах Америки знає, що інтереси держави понад усе, він з радістю наспівує державний гімн країни та в разі необхідності охоче співпрацює з поліцією влюбій формі. Американці з цього приводу жартівливо кажуть: "поліцейський гарний настільки, наскільки гарний його інформатор".

Мабуть наше державне керівництво забуло про цінність ідеологічної пропаганди в доброму розумінні цього. Особисто ми вбачаємо проблему у цілковитій бездіяльності держави за цим напрямком та вважаємо за необхідне розгорнути широку ідеологічну пропаганду, націлену на виховання порядного та законослухняного громадянина.

Чомусь державні програми, націлені на розвиток партнерських відносин міліції та інших правоохоронних органів із населенням, носять односторонній характер. Ці програми всіляко "шукають" причину недовіри громадян до правоохоронних структур в останніх. Вони констатують, що факти нетактовної поведінки, бездушності і безкультурності при виконанні службових обов'язків, порушення законності, зволікання при розгляді заяв і повідомлень про правопорушення, зловживання владою ще мають місце серед особового складу правоохоронних органів, іноді набувають значного резонансу, підривають авторитет працівників міліції, довіру до неї, викликають законні скарги громадян².

Безперечно ці негативні явища мають місце в діяльності, перш за все, органів внутрішніх справ. Але така ситуація характерна не тільки для

¹ Долженков О.Ф. Інфраструктура організованої економічної злочинності. - Одеса: НДРВВ ОЮ НУВС, 2002. - 254 с. - С. 11-12.

² Програма розвитку партнерських відносин між міліцією і населенням на 2000-2005 роки / Схвалено колегією МВС України 16 грудня 1999 р. - Київ, 1999. - 9 с. - С. 2, 6, тощо.

України, але і для більшості інших держав. До того ж, це не єдина причина ненадежного рівня взаємодії з населенням.

Саме відсутність ідеологічної складової диктує необхідність впровадження чіткої державної політики підвищення авторитету, як гласних, так і негласних штатних та позаштатних негласних співробітників. Зазначена політика повинна бути чітко сформульована у відповідній державній доктрині.

Державна доктрина підвищення участі громадян у сприянні правоохоронній діяльності повинна містити такі ключові елементи як вдосконалення базового законодавства щодо здійснення співробітництва з правоохоронними органами, покращання умов фінансування співробітництва з правоохоронними органами та надання соціальних послуг.

Державна доктрина повинна, в першу чергу, передбачати розгортання широкої ідеологічної пропаганди через засоби масової інформації шляхом демонстрації рекламних роликів, виступів відповідних посадових осіб, розміщення бігбордів та плакатів. Через ЗМІ повинна проводитися постійна рекламація правомірної поведінки, здорового способу життя, нетерпимості до вчинення злочинних дій, незаконного обігу наркотиків, аморального способу життя. Повинні підлягати висміюванню як окремі випадки вчинення злочинів, правопорушень, вживання наркотиків, так і злочинні цінності – злочинна субкультура: блатна мова, блатні пісні, "феня", антисуспільна настроєність тощо.

Особлива роль повинна належати місцевим органам державної влади та місцевого самоврядування, які повинні впроваджувати зазначену політику на місцях, розміщувати відповідну інформацію, телефони довіри та ін.

Через ЗМІ, виступи посадовців та телепередачі необхідно широко рекламувати конкретні випадки співробітництва громадян з правоохоронними органами як в гласній, так і негласній формі. Пропагандувати героїзм співробітників міліції та окремих громадян у боротьбі зі злочинністю та зацікавленість державними національними інтересами.

Вважається необхідним створення документальних кінофільмів та телевізійних програм, покликаних нести громадянам інформацію про можливості держави в разі необхідності захистити їх як свідків від загрози кримінальної середи.

Доктрина є політичним документом дій, і запровадження вимог доктрини має об'єднати державні органи, органи місцевого самоврядування, громадські організації, благодійні фонди та окремих громадян за для інтересів боротьби зі злочинністю.

Головними механізмами запровадження положень зазначеної доктрини повинні бути: 1) створення робочих груп з представників органів державної влади та громадських об'єднань з різних проблем державної

політики; 2) розробка проєктів змін до законодавчих та підзаконних актів; 3) широке громадське лобіювання прийняття відповідних рішень; 4) моніторинг за ефективністю реалізації положень Доктрини.

Доктрина має бути спрямована на підвищення авторитету негласних штатних та позаштатних співробітників у протидії злочинності в конкретних умовах даного історичного періоду. Вона повинна слугувати основою для:

- формування державної політики в сфері використання негласних штатних та позаштатних співробітників при здійсненні ОРД.
- розробки концепцій, стратегій, цільових програм і планів дій із питань підвищення рівня участі громадян в правоохоронній діяльності;
- підготовки пропозицій щодо подальшого системного вдосконалення законодавчого, правового, методичного, науково-технічного і організаційного забезпечення участі громадян в правоохоронній діяльності.

Положення Доктрини можуть уточнюватися і доповнюватися під час формування і реалізації державної політики у сфері участі громадян в правоохоронній діяльності з урахуванням змін обстановки, характеру і змісту загроз національній безпеці України в цій сфері, умов реалізації державної політики із захисту свідків та використання негласних штатних та позаштатних співробітників при здійсненні оперативно-розшукової діяльності.

Стаття надійшла до редакції 24.02.2010 р.

УДК 351.746.2

В.О. Черков

П.О. Попов

ПРИВАТНА ДЕТЕКТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ В РОЗВИНУТИХ КРАЇНАХ СВІТУ

У статті розглядається досвід здійснення приватної детективної діяльності в розвинутих країнах світу та обґрунтовується необхідність її легітимного визнання в Україні.

Ключові слова: приватна детективна діяльність, детектив, детективне агентство (бюро), ліцензія.

В статье рассматривается опыт осуществления частной детективной деятельности в развитых странах мира и обосновывается необходимость ее легитимного признания в Украине.

Ключевые слова: частная детективная деятельность, детектив, детективное агентство (бюро), лицензия.

There experience of realization of the private detective activity of the different countries is investigating in this article and also there is grounding the necessary of the legitimate confession of such activity in Ukraine.

Key words: *private detective activity, detective, detective agency (bureau) license.*

Розбудова правової держави в Україні, для якої людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека є найвищою соціальною цінністю, ставить на перше місце у сфері правового регулювання суспільних відносин її права та свободи. У той же час, не дивлячись на позитивні процеси у політичному та економічному житті нашої держави, її переході до нових форм економічної діяльності, інтеграції України до європейської спільноти, поширення міжнародного поділу праці, зовнішньоекономічного співробітництва з багатьма країнами світу, на жаль, мають місце й негативні процеси, пов'язані з активізацією та зростанням як національної, так і міжнародної злочинності.

Сьогодні, розглядаючи світовий досвід протидії злочинності та забезпечення правопорядку, ми можемо спостерігати тенденції, пов'язані з все більшою орієнтацією розвинених країнах світу не тільки на традиційні поліцейські органи, але й на приватні правоохоронні організації (бюро, служби, установи). Співробітники даних недержавних правоохоронних організацій постійно розширюють діапазон розшукової та охоронної діяльності, беруть участь у роботі національних та міжнародних конференцій з криміналістичних та інших проблем, пов'язаних з протидією злочинності, досліджують різноманітні аспекти протидії злочинності, об'єднуючись у міжнародні спільноти та організації тощо.

У зв'язку з тим, що розвиток інституту приватної детективної діяльності в Україні на теперішній час, на наш погляд, знаходиться на етапі становлення та, відповідно, потреби його нормативно-правового забезпечення, вважаємо за доцільне у цьому контексті дослідити світовий досвід його функціонування в найбільш розвинених державах світу.

Так, у Сполучених штатах Америки (далі - США) приватною детективною діяльністю займаються, по різних даним, від 1 до 2 мільйонів чоловік, що у два рази перевищує штатну чисельність американської поліції. В країні нараховується більш ніж 4 тисячі приватних детективних агентств, та, відповідно статистичним даним, щороку до послуг приватних детективів анонімно звертаються близько 7% жителів країни, що, в свою чергу, більше, ніж у будь-якій іншій країні світу¹. Сумарний річний прибуток таких приватних детективних агентств на 73% більше, ніж сукупний бюджет усіх державних правоохоронних органів. Діяльність прива-

---

¹ Див.: Михайл Соболев: Частный детектив // Русский базар № 43 (549) 26 октября - 1 ноября 2006 г. Режим доступа: <http://www.russian-bazaar.com/Article.aspx?ArticleID=9608>

тних детективних агентств у США носить транснаціональний характер та виходить далеко за межі країни. Наприклад, детективне агентство "Pinkerton Security Investigator Services" має більш 200 відділень та філіалів у США, Канаді, Мексиці та країнах Європи. Чисельність працівників цього агентства складає приблизно 400 тисяч чоловік¹.

Треба зазначити, що в США діяльність приватних детективів чітко відмежовується від діяльності державних правоохоронних органів. При цьому, розслідування тяжких та особливо тяжких злочинів, таких як вбивства, звалтування, підпали, кримінальні вибухи, розбійні напади тощо, відноситься виключно до компетенції державної поліції.

Здебільшого, в детективні агентства клієнти звертаються для приватного розслідування економічних та загальнокримінальних злочинів, які вчинені співробітниками приватних підприємств, установ, організацій. Такими злочинами, як правило, є: розкрадання товарів, вантажу, документів; хабарництво; шахрайство; комп'ютерні злочини; крадіжки, які вчинені співробітниками фірми, установи, організації; підроблення кредитних карток, страхових полісів тощо.

Аналіз нормативно-правових актів, що регулюють діяльність приватних детективів у США дозволяє виокремити концептуальні положення правового регулювання такої діяльності, а саме:

1) у США не має єдиного федерального закону про приватну детективну діяльність, тому нормативно-правове регулювання такої діяльності здійснюється у кожному штаті окремо;

2) у США виділяють три основних види приватних правоохоронних організацій: розшукові бюро; охоронні агентства, служби безпеки в різних промислових та комерційних структурах;

3) у США, в переважній більшості штатів (40 з 50), для здійснення детективних функцій необхідна спеціальна ліцензія, яка видається владою даного штату та, за умов наявності такої ліцензії, детектив має право займатися охоронно-пошуковою діяльністю (в залежності від класу ліцензії) тільки на території того штату, де він отримав ліцензію.

Взагалі, у США існує три класи ліцензій, які видаються приватним детективам:

- ліцензія класу "А", яка передбачає основною сферою діяльності приватного детектива тільки збір інформації. Детектив, який отримав таку ліцензію, не має прав займатися охоронною діяльністю.

- ліцензія класу "В", яка передбачає основною сферою діяльності приватного детектива здійснення охоронної функції. Детектив, який

---

¹ Колчманов М.В., Взаимодействие органов полиции с негосударственными (частными) охраняемыми и детективными структурами. На примере США // Закон и право. - 2007. - № 10. - С. 105.

отримав таку ліцензію, не має прав займатися збором та накопиченням інформації про особу.

- ліцензія класу "С" - комбінована ліцензія, яка надає її власнику право займатися як розшуковою роботою (ліцензія класу "А"), так і виконувати охоронні функції (ліцензія класу "В").

Перед отриманням відповідної ліцензії на право займатися приватною детективною діяльністю, кандидат в детективи повинен здати письмовий іспит та внести відповідний вступний внесок.

У деяких штатах місцевим законодавством передбачені окремі додаткові вимоги, що висуваються до осіб, які мають право займатися приватною детективною діяльністю. Так, наприклад, в штаті Каліфорнія для отримання ліцензії кандидату необхідно мати досвід практичної роботи в галузі розслідувань не менш ніж 6 тисяч годин (тобто, 750 робочих днів), але, щоправда, за наявності юридичної освіти достатньо мати й 2 тисячі годин відповідної роботи¹. Крім того, в цьому штаті замість одного потрібно здати два іспити зі знання законодавства США та англійської мови.

Також, звернемо увагу на взаємодію приватних детективних агентств з державними правоохоронними органами та відзначимо наступне:

- в процесі розслідування приватний детектив у США не може спиратися на криміналістичні обліки поліції, хоча на практиці, звичайно, використовуючи неформальні особисті зв'язки, що підтверджують й самі американські детективи та поліцейські, це відбувається досить часто;

- в США приватний детектив не має право отримувати інформацію від поліції і не зобов'язаний передавати їй власні відомості, за винятком прямих доказів про вчинення тяжких або особливо тяжких злочинів;

- в офіційних відносинах між співробітниками приватних детективних агентств і державної поліції панує, як правило, суворо ділова манера поведінки, що, звичайно, не виключає й тісних, а у деяких випадках й дружніх відносин, які, проте, знаходяться за межами суто службового співробітництва;

- досить негативним для інтересів детектива є, наприклад, щоб при розгляді справи в суді адвокат іншої сторони виявив те, що для збору інформації щодо його клієнта детективом були задіяні офіційні джерела;

- у разі виявлення альянсу (приватний детектив - поліцейський) судді й присяжні, як правило, вкрай негативно відносяться до подібних методів добування інформації, і у підсумку судовий розгляд може бути програний².

---

¹ Крысин А.В. Безопасность предпринимательской деятельности. - М.: Финансы и статистика. - 1996. - С. 33.

² Див.: Матеріали сайту "US Department of Labor", розділ - "Private Investigators" Режим доступу: <http://www.bls.gov/oco/ocos157.htm/> Nature of the Work

У Великій Британії також широке коло проблем, пов'язаних з правоохоронною діяльністю та розслідуванням злочинів вирішуються за допомогою співробітників приватних детективних агентств (служб, бюро).

Однією з особливостей регулювання відносин у сфері приватної детективної діяльності у Великій Британії є відсутність єдиного нормативно-правового акту, що вимагає би офіційної реєстрації особи, яка займається таким видом приватної діяльності.

Починаючи з 90-х років минулого століття уряд країни неодноразово ставив питання перед парламентом про необхідність введення обов'язкової реєстрації приватних детективів з обов'язковою спеціальною перевіркою за обліками поліції. Парламентом були підготовлені ряд законопроектів про обов'язкову реєстрацію кваліфікованих приватних детективів, але прийняття їх так і не відбулося. І лише у 2001 році був прийнятий закон, який ввів обов'язкове ліцензування приватної детективної діяльності, а, відповідно, і реєстрацію приватних детективів. Разом із прийняттям цього закону був створений спеціальний орган, який здійснює ліцензування та перевірку приватної детективної діяльності - Орган індустріальної безпеки Великої Британії (Security Industry Authority, далі - SIA)¹.

Але, навіть після прийняття цього нормативно-правового акта, повноцінне ліцензування приватної детективної діяльності у Великій Британії не здійснюється. Це пов'язане з тим, що й досі відсутній чіткий механізм видачі відповідних ліцензій. У зв'язку з цим, в даний час у Великій Британії проводяться консультації з приватними детективами з приводу відпрацювання механізму ліцензування детективної діяльності. За останніми даними, опублікованими у засобах масової інформації, така діяльність є пріоритетним напрямком в роботі SIA і планується у 2011-2012 роках розпочати повноцінне ліцензування приватної детективної діяльності та, відповідно, реєстрацію приватних детективів.

Приватний детектив у Великій Британії має достатньо широкий вибір технічних засобів при здійсненні своєї діяльності. Крім цього, для детектива, наприклад, доступна навіть криміналістична лабораторія поліції Лондона². Особи, які пройшли перевірку в державних органах на добросовісність і професійну придатність мають право доступу до центрального національного поліцейського комп'ютера, за допомогою якого, наприклад, щоденно видається до 120 тисяч довідок за запитами про правопорушників, які підозрюються у крадіжках автомобілів, а також про самих власників автомашин.

¹ Див.: Офіційний сайт Органу індустріальної безпеки Великої Британії, Security Industry Authority (SIA); Режим доступу: <http://sia.homeoffice.gov.uk/home>

² Крысин А.В. Безопасность предпринимательской деятельности. - М.: Финансы и статистика. - 1996. - С. 72.

Крім того, приватний детектив у даний час може легко, не порушуючи закону, отримати відомості відносно підданих країни. Наприклад, е термінали, через які на цілком законних підставах можна отримати доступ щонайменш до 100 баз даних, у тому числі й до комп'ютеризованого довідника компанії "Брітіш телеком", а також до повного поіменного списку британських виборців й судових дос'є.

Сьогодні у Великобританії існує велика кількість приватних розшукових агентств. Найбільш повний перелік таких бюро (із зазначенням контактної інформації) представлений на офіційному сайті Асоціації британських слідчих (Association of British Investigators)¹.

Також звернемо увагу на те, що близько 70% англійських приватних детективів раніше працювали в поліції². Це, в свою чергу, обумовлює той факт, що у Великобританії підтримується дуже тісне інформаційне співробітництво між приватними детективними агентствами та державними правоохоронними органами (поліцією) при розслідуванні злочинів та захисті прав і свобод людини.

У Німеччині діяльність детективних агентств регулюється федеральним законом "Про приватні підприємства"³, тобто детективні агентства зареєстровані як установи, що займаються підприємницькою діяльністю. У зв'язку з цим, зайняття таким видом діяльності не потребує додаткового ліцензування. Детективні агентства (бюро) виконують усі законоположення і постанови, які стосуються установ подібного роду в Німеччині.

Функції детективного бюро в Німеччині у цілому вписуються у традиційні рамки приватної правоохоронної діяльності. Переважно 85% детективів Німеччини виконують замовлення у сфері торгівлі й промисловості, 15% обслуговують приватний сектор⁴.

Ще однією особливістю законодавства Німеччини щодо організації приватної детективної діяльності є те, що для того щоб стати детективом особі не треба мати спеціальної чи юридичної освіти або відповідного досвіду роботи у місцевих правоохоронних органах. Проте, аналіз літературних джерел та офіційних Інтернет-сайтів німецьких детективних бюро дозволяє зробити висновок, що в країні існують центри з підготовки детективів. Наприклад, при Федеральному союзі німецьких детективів функціонує Центр з навчання детективному бізнесу (Zentralstelle für die

---

¹ Див.: Офіційний сайт Асоціації британських слідчих, розділ "Довідник приватних детективних агентств Великобританії": Режим доступу: <http://www.theabi.org.uk/private-investigator/index.htm>

² Крысин А.В. Безопасность предпринимательской деятельности. - М.: Финансы и статистика. - 1996. - С. 74.

³ Закон ФРН "Про приватні підприємства", Режим доступу: <http://www.verfassungen.de/de/ddr/privatwirtschaftsgesetz90.htm>

⁴ Див.: Матеріали сайту "Детективний доклад", Розділ "Детектив як професія": Режим доступу: <http://detektiv-report.de/index.php?goto=detektiv-beruf>

Ausbildung im Detektivgewerbe, далі – ZAD). У подібних установах особи проходять підготовку (у формі прямого або дистанційного навчання) в галузі кримінології, права, економіки тощо. Вищезазначена підготовка майбутніх детективів, як правило, проходить у вихідні дні та її термін складає від одного до двох років.

Принципово важливим моментом в діяльності приватних розшукових бюро є необхідність збереження ними конфіденційної інформації про клієнтів. Так, у зв'язку з цим необхідно підкреслити, що в Німеччині охороняються усі дані, що містяться в картотеках приватних розшукових служб, навіть ті, що пов'язані з доходами й боргами громадян тощо.

Взаємодія приватних детективів з державними правоохоронними органами Німеччини здійснюється в наступних основних формах:

- спільне планування і проведення спеціальних операцій;
- обмін оперативною інформацією;
- спільне використання оперативних сил і засобів;
- підготовка кадрів¹.

У Франції спостерігається постійно зростаючий попит на послуги приватних детективів, до яких все частіше звертаються окремі приватні особи, керівники і високопоставлені співробітники комерційних банків, власники страхових компаній, адвокатських контор тощо.

Приватний детектив у Франції – це особа, яка займається розслідуванням і проводить наукові дослідження у порядку приватного обвинувачення за певну винагороду. Законодавство Франції чітко відокремлює професію приватного детектива від професії юриста, діяльності нотаріуса, поліції та інших близьких за суттю професій.

Французьке законодавство, на відміну від англійського та німецького, регламентує приватну розшукову діяльність та приватну охоронну діяльність окремо.

Діяльність приватних детективів у Франції регулює закон "Про організацію професії приватного детектива" ("Organisant la profession de détective privé") від 19 липня 1991 року, з останніми доповненнями та змінами, що набрали чинності у 2006 році. Відповідно до цього закону приватний детектив має право здійснює заходи спрямовані на:

- пошук безвісно відсутніх осіб, пошук викраденого або загубленого майна;
- збір інформації про сімейний стан, поведінку, моральні якості, платоспроможність особи;
- збирання доказів або пошук фактичних даних, які можуть призвести до викриття особи у вчиненні злочину, припинення конфліктів між особами тощо;

¹ Крысин А.В. Безопасность предпринимательской деятельности. - М.: Финансы и статистика. - 1996. - С. 133.

- виявлення промислового шпигунства;
- здійснення іншої діяльності, яка не заборонена згідно з чинним законодавством Франції¹.

Для здійснення детективної діяльності на території Франції особі потрібно одержати спеціальний дозвіл, який надає Міністр внутрішніх справ Франції. Для отримання спеціального дозволу кандидат повинен відповідати наступним вимогам:

- на день видачі дозволу особа повинна досягти 21 року;
- особа повинна бути громадянином Франції або іншої держави, що входить до Європейського Союзу;
- особа повинна пройти обов'язковий курс навчання у встановленому МВС Франції навчальному закладі (на сьогодні - це Паризький університет Пантеону Акса II, L'Université Panthéon Assas PARIS II);
- протягом останніх п'яти років особа не повинна працювати в поліції, розвідувальних, контррозвідувальних органах або військових формуваннях;
- особа не повинна мати судимості за вчинення кримінального злочину;
- особа не повинна мати адміністративних та інших дисциплінарних покарань (наприклад, позбавлення права на роботу за професією або відмови у довірі в будь-якій формі);
- особа не повинна перебувати під слідством².

Спеціальний дозвіл видається особі на термін від 5 до 10 років. Оформлюється такий дозвіл протягом 6 місяців. При цьому приватний детектив у Франції не має права володіти зброєю.

Взаємодія приватних детективів з державними правоохоронними органами Франції згідно із законодавством здійснюється наступним чином:

- Міністр внутрішніх справ, Міністр юстиції, орган судової влади, в межах їх відповідних повноважень, можуть зажадати від детектива, обслуговуючого певну територію, будь-яку потрібну інформацію для забезпечення національної безпеки, підтримання громадського порядку, попередження та розкриття злочинів (інформація, що цікавить відповідні державні структури повинна бути підготовлена та надана детективом у найкоротший термін);
- якщо в ході виконання своїх службових обов'язків детективу стане відомо про будь-які факти вчиненого злочину або такого, що готується,

---

¹ Див.: Закон Франції "Про організацію професії приватного детектива" ("Organisant la profession de détective privé") ст.1: Режим доступу: <http://www.vigilis.be/upload/documents/wetPrivDecFR.pdf>

² Див.: Матеріали сайту "agent-de-securite": Режим доступу: http://www.agent-de-securite.be/detective_privé/1/ devenir_detective_privé.html

він повинен негайно поінформувати про це прокурора або суд на відповідній території¹.

В Іспанії діяльність приватних детективів регулюється законом № 23 від 1992 р. і Королівським декретом № 2364 від 1994 р. (з останніми доповненнями та змінами, що набрали чинності у 2009 р). Відповідно до цих нормативно-правових актів приватна детективна діяльність відмежовується від приватної охоронної діяльності. Приватний детектив не може займатися діяльністю, яку виконують приватні охоронні агентства й, відповідно, навпаки.

Для здійснення приватної детективної діяльності в Іспанії особа повинна відповідати таким вимогам:

- досягти 21 року;
- мати громадянство однієї з держав-членів Європейського союзу або держав-учасниць Угоди про Європейський економічний зону;
- не мати судимості;
- особа раніше не повинна була усунутою від служби в збройних силах або в органах безпеки;
- протягом двох останніх років, у складі відповідних уповноважених державних органів, особа не повинна була здійснювати контроль за діяльністю приватних детективних агентств;
- особа повинна мати необхідні знання та навички щодо здійснення функцій приватного детектива;
- особа повинна мати відповідний диплом, що надає право здійснення приватної детективної діяльності.

Дипломи, що надають право здійснення приватної детективної діяльності видаються університетами та школами, які затверджені Міністерством внутрішніх справ Іспанії. Повний перелік даних навчальних закладів розміщується на офіційному сайті МВС і сайті Професіональної Асоціації приватних детективів Іспанії (Asociación Profesional de Detectives Privados de España, далі – APDPE)², а саме такими навчальними закладами є: Університет безпеки та науки в Валенсії, www.uv.es; Інститут кримінології в Барселоні, www.giga.uv.edu; Інститут кримінології в Мадриді, www.ucm.es; Інститут кримінології в Аліканте, www.ua.es; Інститут аспірантури і докторантури в Севільї до Кордобі, www.vtc.us.es; Коледж в Сан-Пабло,

---

¹ Див.: Закон Франції "Про організацію професії приватного детектива" ("Organisant la profession de détective privé"); Гл. IV: Режим доступу: <http://www.vigilis.be/upload/documents/wetPrivDecFR.pdf>

² Див.: Офіційний сайт Професіональної Асоціації приватних детективів Іспанії, Asociación Profesional de Detectives Privados de España.(APDPE): Режим доступу: <http://www.apdpe.org/>

www.ceuietp.com; Саламанський університет підготовки фахівців безпеки, campus.usal.es¹.

Кожен приватний детектив в Іспанії має право відкрити приватне детективне агентство та, відповідно, відкривати філії на території усєї країни. Порядок відкриття агентств та філій регулюється ст.ст. 104-108 Королівського Декрету № 2364 від 1994 р. Відповідно до цього Декрету, МВС Іспанії ведеться обов'язкова реєстрація детективів, агентств, філій агентств тощо².

Особливістю іспанського законодавчого регулювання приватної детективної діяльності є те, що детективам забороняється вести справи про службові злочини. При виявленні фактів службових злочинів детектив негайно інформує про це державні правоохоронні органи. Також, детективам заборонено використовувати спеціальні технічні прилади, які можуть порушити конституційні права й свободи людини (право на недоторканність особистого та сімейного життя, право на таємницю переписки тощо).

У взаємодії приватних детективів з державними правоохоронними органами Іспанії під час захисту прав і свобод людини, інтересів держави потрібно відзначити, що детектив, при надходженні відповідного запиту, зобов'язаний надати повну інформацію про предмет запиту державним правоохоронним органам. Також, детектив зобов'язаний негайно повідомити в державні правоохоронні органи про виявлені ним будь-якого роду факти вчинення посадових злочинів, про такі, що готуються або вчинені тяжкі та особливо тяжкі злочини.

В Італії приватна детективна діяльність регулюється розділом IV (ст.ст.133-141) "Кодифікації законів про суспільну безпеку" від 1931 року ("Testo unico delle leggi di pubblica sicurezza")³.

Державні органи, юридичні та приватні особи в Італії мають право звертатися з метою здійснення розслідування або отримання будь-якої інформації, що їх цікавить у приватні детективні бюро (служби, агентства). Для здійснення приватної детективної діяльності в Італії потрібно

---

¹ Див.: Офіційний сайт Професіональної Асоціації приватних детективів Іспанії, Asociación Profesional de Detectives Privados de España,(APDPE): Режим доступу: <http://www.apdpe.org/formacion-detective.htm&rurl=translate.google.ru&usg=ALkJrhjq0lm0w8V7oXQ8DCv6qCuDd1Pfw>

² Див.: Офіційним сайт Професіональної Асоціації приватних детективів Іспанії, Asociación Profesional de Detectives Privados de España,(APDPE): Режим доступу: http://www.apdpe.org/normativa-legislacion.htm&prev=/search%3Fq%3DC%25C3%25B3mo%2Bconvertirse%2Ben%2Bun%2Bdetective%2Bprivado%26hl%3Dru%26lr%3D%26sa%3DC%26ne%2Bwindow%3D1&rurl=translate.google.ru&usg=ALkJrhj4ewu9zbEd5rhtE_5SjknKFpt6Kg

³ Див.: Інтернет сторінка законодавства Італії - "Testo unico delle leggi di pubblica sicurezza": Режим доступу: <http://www.comune.napoli.it/flex/cm/pages/ServeBLOB.php/L/IT/IDPagina/1858>

отримати спеціальну ліцензію, яка видається відділом ліцензування поліцейської дільниці за погодженням з місцевим органом державної влади (Управлінням префектури (області)).

Умовами для отримання відповідної ліцензії є те, що ліцензіат повинен бути повнолітнім громадянином Італії або громадянином однієї з країн Європейського Союзу. Громадяни країн Європейського Союзу отримують ліцензію на таких саме умовах, як і громадяни Італії. Ліцензія не може бути надана для здійснення діяльності, що відноситься до компетенції виключно державних правоохоронних органів або буде порушувати права і свободи людини. Також, для отримання ліцензії детектив повинен вміти читати і писати, не мати судимості за вбивство, мати високі професійні та моральні якості. Детективи при здійсненні своєї діяльності зобов'язані вести облік усіх угод, які ними укладаються з клієнтами. Цей облік повинен бути наданий у випадку, якщо його зажадають посадові особи або агенти державних служб безпеки.

Приватні детективи, які в ході здійснення своєї діяльності виявили ознаки злочину, повинні негайно повідомити про це державні правоохоронні органи.

Обсяг послуг, що надаються приватним детективом (агентством) міститься в спеціальній "таблиці послуг". Детектив не має права надавати послуги, які не зазначені у цій таблиці. Дана таблиця повинна бути схвалена і затверджена префектом (керівником органу державної влади на відповідній адміністративно-територіальній одиниці).

Необхідно додати, що у видачі ліцензії може бути відмовлено з міркувань збереження національної безпеки або громадського порядку. Приватні детективи в Італії для виконання своїх функціональних обов'язків можуть отримати право на носіння вогнепальної зброї в порядку, передбаченому законодавством (цей порядок регламентується Указами Міністра внутрішніх справ Італії № 527 від 1992 р. та № 635 від 1996 р.). Приватні детективи зобов'язані негайно давати відповіді на усі запити, зроблені посадовими особами поліції, державних органів чи агентами національної безпеки. За порушення положень законодавства у сфері регулювання приватної детективної діяльності, особа може понести покарання у вигляді позбавлення волі на строк до двох років або штрафу.

Повний перелік приватних детективних агентств Італії наведений на комерційному сайті: <http://www.agenzie-investigative.com/index.htm>.

Отже, узагальнюючи вищевикладене можна зробити висновок про значну роль діяльності приватних детективів (агентств, бюро) у сфері протидії злочинності, забезпечення безпеки громадян, підприємств і держави в цілому. На прикладі зарубіжних країн ми спостерігаємо як даний інститут, що на сьогодні, на жаль, не знайшов законодавчого врегулювання в Україні, функціонує та продуктивно діє поряд з державними правоохоронними органами інших держав, не породжуючи ані "хаосу", ані будь-

яких колізій у державній правоохоронній діяльності. При цьому, ми вважаємо, що національне законодавство України повинно самостійно розвиватися у напрямку врегулювання суспільних відносин, пов'язаних з приватною детективною діяльністю, враховуючи наявний законодавчий та практичний досвід зарубіжних країн. У цьому процесі, вважаємо, слід обов'язково, враховувати характер правової системи нашої держави, особливості українського менталітету, рівень правосвідомості громадян тощо.

Стаття надійшла до редколеї 18.02.2010 р.

УДК 343.353:351.761.3:343.851

Д.О. Бабічев
О.І. Молдаван

ЗАХОДИ ПОПЕРЕДЖЕННЯ КОРУПЦІЇ СЕРЕД ПРАЦІВНИКІВ ПІДРОЗДІЛІВ БОРЬБИ З НЕЗАКОННИМ ОБІГОМ НАРКОТИКІВ МВС УКРАЇНИ

У статті на підставі ґрунтовного аналізу матеріалів теорії та практики оперативно-розшукової діяльності пропонуються напрями попередження корупційних дій серед працівників підрозділів по боротьбі з незаконним обігом наркотичних засобів МВС України. Значна увага приділена удосконаленню якісних критеріїв підготовки працівників зазначених підрозділів, створенню необхідних умов для нейтралізації ризиків корупційних проявів, конкретизації форм і методів виявлення та фіксації вчинених корупційних дій тощо.

Ключові слова: *корупційні дії, хабар, дисципліна, законність, службова підготовка, матеріально-технічне забезпечення, підвищення кваліфікації.*

В статье на основе фундаментального анализа материалов теории и практики оперативно-розыскной деятельности предлагаются направления предупреждения коррупционных действий среди работников подразделений по борьбе с незаконным оборотом наркотических средств МВД Украины. Значительное внимание уделено усовершенствованию качественных критериев подготовки работников указанных подразделений, созданию необходимых условий для нейтрализации рисков коррупционных проявлений, конкретизации форм и методов выявления и фиксации совершенных коррупционных действий.

Ключевые слова: *коррупционные действия, взятка, дисциплина, законность, служебная подготовка, материально-техническое обеспечение, повышение квалификации.*

On the base of the detailed analysis of theoretical and practical materials of operational - detective activity the article proposes some methods of preventing of corruption among the members of the detachments connected with the struggle with the illegal spreading of drugs of the ministry of internal affairs of Ukraine. Great attention is given to the improvement of qualitative criteria of training employees of given detachments, to make necessary conditions for neutralization of

corruption risks and to concretize of forms and methods of determination and fixing of corruptional actions and so on.

Key words: *corruptional actions, bribe, discipline, legality, official training, material-technical equipment, improvement of one's qualification.*

Розбудова України як демократичної держави на засадах забезпечення й зміцнення законності та правопорядку, додержання прав і свобод громадян, передбачених Конституцією України й чинним законодавством, значною мірою залежить від професійності й моральної чистоти кадрів правоохоронних структур, зокрема, органів внутрішніх справ. У даній площині особливої уваги набувають питання щодо попередження протиправних дій серед працівників підрозділів боротьби з незаконним обігом наркотиків МВС України (далі БНОН МВС України), оскільки здійснювана ними протидія злочинності вважається одною з найбільш професійно складних і в той же час спокусливих стосовно можливостей отримання незаслуженої нагороди за зроблені протиправні послуги або ж бездумне вчинення інших незаконних дій.

Так, тільки в Луганській області було порушено чимало гучних кримінальних справ за фактами протиправних дій серед працівників підрозділів БНОН МВС України. Наприклад, у жовтні 2007 року така справа була порушена відносно капітана міліції Заруби М.М., старшого оперуповноваженого відділення контролю за діяльністю медичних і хіміко-фармацевтичних підприємств та установ УБНОН УМВС України в Луганській області, який учинив злочин, передбачений ч. 3 ст. 307 Кримінального кодексу України. На даний час Заруба М.М. звільнений з органів внутрішніх справ, кримінальна справа знаходиться на розгляді в Апеляційному суді Луганської області.

Водночас, найбільш латентними та суспільно небезпечними серед означених протиправних дій є власне корупційні вчинки з боку працівників підрозділів БНОН МВС України. За результатами роботи 13-го ВВБ (у Луганській області) СВБ ГУБОЗ МВС України у січні 2005 року порушена кримінальна справа відносно старшого оперуповноваженого ВБНОН Кіровського МВ УМВС України в Луганській області старшого лейтенанта міліції Кисельова І.О. за ч. 2 ст. 368 Кримінального кодексу України, який вимагав хабара у гр. Лемеш С.А. у сумі 600 доларів США за не притягнення його до кримінальної відповідальності. Вже у липні 2005 року порушена кримінальна справа відносно старшого оперуповноваженого ВБНОН Троїцького МВ УМВС України в Луганській області старшого лейтенанта міліції Галушки М.В. за ч. 2 ст. 189 Кримінального кодексу України, який вимагав хабара у гр. Бузикіна І.В. у сумі 1000 доларів США за не притяг-

нення до кримінальної відповідальності. Вражаючою є кількість відповідних фактів та кримінальних справ і в інших регіонах України*.

Таким чином, ситуація, що склалася, зумовила необхідність ґрунтовного власне наукового аналізу проблеми попередження корупції серед працівників підрозділів БНОН МВС України, комплексного її теоретико-прикладного осмислення та визначення напрямків вирішення. Задля цього СВБ ГУБОЗ МВС України звернулася до ДНДІ МВС України з замовленням цільового наукового дослідження, яке в 2009 році було успішно проведено співробітниками НДЛ з правових та організаційно-тактичних проблем ОРД ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка на підставі матеріалів 13-го ВВБ (у Луганській області) СВБ ГУБОЗ МВС України, УБНОН ГУМВС України в Луганській області тощо.

У межах цього дослідження встановлено, що в останні десять років проблема корупції в лавах органів внутрішніх справ неодноразово була предметом фахового обговорення на сторінках періодичних юридичних видань. Проте, переважна більшість наукових робіт присвячена або питанням удосконалення національного антикорупційного законодавства (С.Ю. Василенко т ін.), або ж висвітленню діяльності підрозділів ДСБЕЗ щодо протидії хабарництву за певними напрямками роботи: в органах державної влади та управління (В.В. Конєв та ін.), у галузі виділення земельних ділянок (Г.С. Севрюков, І.В. Савінов та ін.) у навчальних закладах тощо. При цьому майже у всіх випадках авторами пропонується стандартний інструментарій оперативно-розшукового реагування – документування дій хабарників за допомогою використання оперативно-технічних засобів (Л.П. Скалозуб, В.І. Василичук, В.Я. Горбачовський, Г.С. Севрюкова та ін.). Змістовних наукових розробок, присвячених безпосередньо вирішенню проблем протидії вчиненню корупційних діянь з боку підрозділів БНОН МВС України за винятком одиничних праць (Д.Й. Никифорчук, В.Д. Слободяник, В.С. Безрутченко та ін.), нажаль, немає.

Провівши аналіз практики роботи підрозділів СВБ ГУБОЗ МВС України й УБНОН ГУМВС України в Луганській області, можемо зауважити, що найвизначальнішим чинником, який спонукає працівників (особливо молодих) до корупції, є низька матеріально-фінансова їх забезпеченість. Спокуса корупції лише підсилюється, якщо ти з них, що тільки починають працювати в органах внутрішніх справ і одержують украй низьку заробітну плату, наштовхуються на реальні можливості отримати за "корупційні діяння" високу платню.

---

* Див.: Попередження та виявлення корупції серед працівників підрозділів боротьби з незаконним обігом наркотиків МВС України (науково-інформаційний огляд з методичними рекомендаціями) / В.І. Бараненко, Д.О. Бабічев, О.І. Молдаван та ін. – Луганськ, 2009. – 26 с.

На наше переконання, протистояти цьому чинникові може тільки надзвичайно потужна робота керівників усіх рівнів (до того ж із власною кристальною репутацією) у напрямку формування в підлеглих високої моральності та правосвідомості, звичайно, при постійній поступовій матеріальній і іншій соціальній і побутовій їх підтримці.

Грунтовне осмислення матеріалів, наданих УБНОН ГУМВС України в Луганській області за досліджуваною лінією роботи, дозволило встановити, що згідно вимог наказів МВС України № 81 від 16.03.2007 р., № 157 від 15.05.2007 р., вказівки ДБНОН МВС № 40/1-1854 від 20.06.2007 р. і інших нормативних документів МВС - ГУМВС України в Луганській області відповідної спрямованості, з боку керівництва Управління та підрозділів БНОН області систематично вживаються організаційні та практичні заходи щодо укріплення дисципліни й законності серед особового складу служби.

Зокрема, за напрямком цілеспрямованого формування правосвідомості та особистісних якостей працівників, їх особистої відповідальності за свідоме виконання вимог Конституції та законів України, вірності Присязі, дотримання Кодексу честі, Етичного кодексу працівників ОВС планомірно проводиться відповідна індивідуально-виховна робота. При цьому використовуються такі її форми, як співбесіди, індивідуальні доручення, надання практичної допомоги тощо.

На наше переконання, не інакше як позитивним можна оцінити систематичне проведення занять зі службової підготовки працівників БНОН МВС України. Зокрема, на постійній основі здійснюється вивчення й закріплення знань щодо усіх новел антикорупційного законодавства.

З метою вивчення поведінки підлеглих поза службою, виявлення кола їх знайомств, соціально-побутових умов та мікроклімату в сім'ї щомісячно працівники відвідуються за місцем мешкання. Питання щодо проведення належної психопрофілактичної роботи також знаходяться на постійному контролі керівництва УБНОН ГУМВС України в Луганській області.

В цілому стан дисципліни та законності серед особового складу служби БНОН щомісячно розглядається на оперативних нарадах УБНОН ГУМВС України в Луганській області, під час яких наголошується про необхідність регулярного проведення відповідної роз'яснювальної роботи серед особового складу. Як наслідок, у поточному році станом на 01.11.2009 р. співробітники підрозділів БНОН ГУМВС України в Луганській області до адміністративної та кримінальної відповідальності за вчинення корупційних діянь не притягувалися. За всіма викладеними у скаргах громадян фактами дії працівників БНОН відповідали вимогам чинного законодавства України.

Водночас, узагальнений аналіз отриманих під час дослідження матеріалів дозволив визначити подальші заходи щодо попередження ймовір-

них корупційних дій серед працівників підрозділів БНОН ГУМВС України в Луганській області.

На організаційно-управлінському рівні:

- узгодження обов'язків працівників підрозділів БНОН із законодавчо наданими їм правами, компетенцією та персональною відповідальністю. Зокрема, сьогодні вказаними підрозділами виконуються численні рішення колегій МВС України, вимоги наказів МВС України, вказівки ДБНОН МВС України, інших нормативних документів МВС - ГУМВС України з питань покращання та посилення стану дисципліни й законності. Проте, наприклад, функціональні обов'язки керівного складу УБНОН ГУМВС України в Луганській області не містять жодного прописаного повноваження щодо попередження та виявлення корупційних дій серед його працівників;

- розробка механізму оперативного контролю за прибутками окремих працівників БНОН МВС України, стосовно яких є інформація щодо значного перевищення рівня їх матеріального стану порівняно з існуючою офіційно заробітною платнею, відстеження поза трудових джерел доходів тощо;

- забезпечення повноцінною матеріально-технічною базою для реалізації підрозділами БНОН МВС України покладених на них функцій;

- посилення соціальної захищеності працівників органів внутрішніх справ і, зокрема, підрозділів БНОН. Передусім, формування дієвого механізму матеріального стимулювання діяльності. Реальним кроком у цьому напрямку могло б стати істотне підвищення їхнього грошового забезпечення й доведення його до рівня, що перевищував би середню заробітну плату по країні.

На цьому фоні вважаємо за доцільне розробити ефективну систему забезпечення житлом працівників органів внутрішніх справ і, зокрема, БНОН МВС України, за для чого варто створити спеціальний житловий фонд. За досвідом США, а також деяких розвинених держав Європи можна було б запровадити практику укладання контрактів з працівниками органів внутрішніх справ, що зобов'язували їх чесно й сумлінно нести службу, а державу – поряд з іншими соціальними пільгами надавати протягом перших двох років роботи службове житло. За слушною думкою науковців (Д.Й. Никифорчук, В.Д. Слободяник, В.С. Безрутченко), у подібних контрактах також можна було б передбачити ймовірність повної передачі у власність зазначеного житла при бездоганній службі протягом, скажімо, 15 років.

На рівні загальної та індивідуальної профілактики:

- розробка спеціальних програм навчання та підвищення кваліфікації працівників БНОН МВС України із питань запобігання та протидії корупції у професійній та службовій діяльності;

- запровадження постійної практики радіо та телевізійних виступів (звітів) керівників територіальних органів та підрозділів ОВС перед населенням з оприлюдненням стану роботи щодо протидії корупції;
- розроблення відповідних форм контрактів щодо роботи в підрозділах БНОН МВС України, у тому числі щодо положень про неприпустимість будь-яких видів корупційних діянь, наслідком яких має бути беззаперечне звільнення без права на поновлення в органах внутрішніх справ;
- запровадження практики оперативного інформування особового складу щодо всіх виявлених фактів корупції серед працівників БНОН МВС України;
- створення в підрозділах БНОН МВС України атмосфери осуду й неприйняття провин корупційного характеру.

Запропоновані заходи поряд із позитивним досвідом роботи підрозділів БНОН МВС України в Луганській області, на наше переконання, можуть сприяти покращенню стану реалізації загальнодержавної політики щодо попередження й протидії корупційних дій серед працівників підрозділів БНОН МВС України. Комплексне й паралельне проведення означених заходів на державному й відомчому рівнях матиме своїм наслідком формування позитивного іміджу працівників міліції в цілому й працівників БНОН зокрема, удосконалення якісних критеріїв підготовки працівників підрозділів БНОН МВС України, створення необхідних умов для нейтралізації ризиків корупційних проявів, конкретизацію форм і методів виявлення та фіксації вчинених корупційних дій тощо.

Стаття надійшла до редакції 09.02.2010 р.

УДК 351.746:343.37(477)

І.В. Краснобрижій

**ПІДРОЗДІЛИ ДСБЕЗ МВС УКРАЇНИ
ЯК СУБ'ЄКТ ВЗАЄМОДІЇ В БОРОТБІ
З ЕКОНОМІЧНОЮ ЗЛОЧИННІСТЮ**

У статті на підставі аналізу юридичних джерел висвітлено проблемні питання взаємодії підрозділів ОВС щодо протидії економічній злочинності. Поряд із цим розкрито функції підрозділів по боротьбі з економічною злочинністю, ознаки взаємодії зазначених підрозділів з іншими підрозділами ОВС тощо.

Ключові слова: економічна злочинність, взаємодія, суб'єкт взаємодії, компетенція, функція, законність.

В статье на основе анализа юридических источников показаны проблемные вопросы взаимодействия подразделений ОВД в противодействии экономической преступности. Также раскрыты функции подразделений по

борьбе с экономической преступностью, признаки взаимодействия указанных подразделений с другими подразделениями ОВД.

Ключевые слова: *экономическая преступность, взаимодействие, субъекты взаимодействия, компетенция, функция, законность.*

In the article on the base of the juridical sources the problematic questions of interaction of the detachments of the Organs of internal affairs as to the actions against economic crime. Are examined the functions of the detachments dealing with the struggle with the economic crime, indications of the interaction of the given detachments with other detachments of OIA.

Key words: *economic crime, interaction, the subject of interaction, competence, function, legality.*

У сучасний період одним із головних завдань реалізації заходів щодо формування в Україні громадянського суспільства та відповідної до нього демократичної форми політичного устрою є з'ясування чинників загроз його соціальної безпеці, створення правових механізмів з їх усунення та забезпечення усталеного розвитку. Сучасна економічна злочинність характеризується не тільки постійним розширенням "спектра" протиправних посягань, але й високою латентністю, тобто, не виявляючи себе видимими ознаками, призводять до безпрецедентного збільшення розмірів матеріальної шкоди, яка суттєво випереджає показники викритих злочинів, тому з особливою гостротою постає проблема підвищення ефективності організації взаємодії підрозділів ДСБЕЗ з іншими оперативними підрозділами ОВС [1, с. 5].

Визначаючи мету нашої статті, представляється доцільним з'ясування специфічних ознак цих підрозділів, які характеризують їх як суб'єктів взаємодії й мають істотне значення для подальшого вдосконалювання здійснюваної ними діяльності щодо боротьби зі злочинністю в сфері економіки.

Питаннями, пов'язаними з теоретичним визначенням та значенням взаємодії в діяльності підрозділів ДСБЕЗ МВС України, в останні роки займалися К.В. Антонов, В.Л. Грохольський, Г.О. Душечко, В.П. Захаров, В.А. Некрасов, Сі. Ніколаюк, В.Л. Ординський, В.Л. Регульський, І.Р. Шинкаренко та ін.

У сучасній науці існують різні точки зору відносно цього поняття. Деякі вчені дотримуються точки зору, що в нього входить узгодженість за метою, місцем та часом спільних дій учасників взаємодії. Інші фахівці визначають його як концентрацію сил і засобів для досягнення поставленої мети [2, с.153]. Загальна характеристика взаємодії як форми організації діяльності оперативних підрозділів не ставилось за мету статті, тому більш детально зупинимось на характеристиці підрозділів ДСБЕЗ МВС України як суб'єктів взаємодії в боротьбі з економічною злочинністю.

Діяльність підрозділів ДСБЕЗ МВС України, як правило, протікає в різних умовах із властивими ним елементами динамічності, раптовості, непередбачуваності. У таких випадках тільки воля й вибірковість дій кожного члена колективу здатна забезпечити успішне виконання важливих завдань. А це можливо тільки тоді, коли кожний член колективу діє не як об'єкт, що пасивно виконує чужу волю, а як творчо діючий суб'єкт. Він вільно обирає із числа соціально-допустимих мети, засобів й способів їхнього досягнення, співвідносячись своєю діяльністю із діяльністю інших членів колективу, як суб'єктів у рамках групових інтересів.

У діяльності підрозділів ДСБЕЗ мають місце випадки, коли взаємодія переплітається з відносинами **керування - виконання**. А саме, відношення одного підрозділу до іншого як суб'єкту до об'єкта. Подібні відносини можна охарактеризувати як дисциплінарні, що припускає суворе, нормативно закріплене ієрархічне розміщення керуючого й керованого. Керуваний, у такому випадку, втрачає свою унікальність, або не має змоги повністю використовувати суб'єктивізуючі його якості, хоча вони йому й властиві в принципі. Отже, що управляє суб'єкт, у цьому випадку, дорівнює його до однорідних об'єктів.

Крім того, у таких ситуаціях спостерігається втрата певної частини зацікавленості керованого суб'єкта, оскільки тут має місце елемент примуса. Тоді як зацікавленість учасників повноцінної взаємодії істотно вище.

В інших ситуаціях, коли суб'єкт, наділений управлінськими повноваженнями, у процесі своєї діяльності ставиться до ієрархічно підлеглому утворення саме як до суб'єкта, не придушуючи його особливих якостей, правомірно говорити про повноцінну взаємодію (наприклад, коли мова йде про взаємодію в процесі реалізації матеріалів оперативно-розшукової справи, що ведеться оперативним підрозділом обласного рівня з підрозділами ДСБЕЗ районного рівня).

Разом з тим, суб'єкт взаємодії завжди конкретний. Його "минулий досвід", як позитивний, так і негативний, зафіксований у системі знань, навичок, здібностей, ціннісних орієнтацій, мотивів, установок, стереотипів [3, с. 109], і активно використовуються в повсякденній діяльності.

Таким чином, суб'єктові взаємодії властиві наступні, придбані в процесі його становлення й розвитку, суб'єктивізуючі якості: активність, самосвідомість себе як суб'єкта стосовно інших суб'єктів, унікальність, усвідомленість і воля діяльності, що визначають вільний вибір конкретних цілей. Крім того, сукупному суб'єктові взаємодії властиві внутрішня структурна побудова, розподіл функцій між складовими елементами даної структури і їхня взаємозалежність, незвідне до простої арифметичної суми складову групу суб'єктів колективна свідомість і самосвідомість, що визначають наявність групових реакцій і колективну волю до дії.

Виходячи з позначених вище властивостей, властивому суб'єктові загально-соціальної взаємодії, і необхідно охарактеризувати підрозділи ДСБЕЗ, як спеціальних суб'єктів взаємодії в процесі боротьби зі злочинністю.

Як і будь-яка інша цілісна система, система підрозділів, ведучих боротьбу з економічною злочинністю, у процесі своєї діяльності вдосконалюється й розвивається. Накопичений досвід діяльності, у тому числі й по взаємодії, є предметом вивчення в рамках службової підготовки особового складу підрозділів ДСБЕЗ, а також у процесі підготовки фахівців у системі вищої й середньої освіти Міністерства внутрішніх справ України. Більше того, кваліфікаційна характеристика випускників вищих навчальних закладів МВС України, розроблена Департаментом кадрового забезпечення МВС України, поряд з іншими вимогами, припускає глибоке знання ними питань, що стосуються організації взаємодії між оперативними підрозділами [8].

Результати нашого дослідження дозволяють зробити висновок, що підрозділи ДСБЕЗ, як суб'єкти взаємодії, характеризуються цілим рядом відмітних ознак, до числа яких можна віднести: спеціальне призначення; спеціальні обов'язки, права й функції; особлива правова регламентація й компетенція; можливість використання оперативно-розшукових методів і засобів; диференційований характер взаємодії; організаційно-структурна побудова; особливе втримування й характер діяльності.

Спеціальне призначення підрозділів ДСБЕЗ випливає з утримування розв'язуваних ними державних завдань, спрямованих на охорону економічної основи держави шляхом застосування заходів спеціального характеру, що забезпечують ефективне виявлення, попередження й розкриття економічних злочинів.

Найважливішою ознакою, що характеризує підрозділи ДСБЕЗ МВС України як суб'єкти взаємодії в процесі боротьби зі злочинністю в сфері економіки, є їхня компетенція.

Виходячи із цього, у компетенції даних підрозділів, виділяються три функції.

1) **Адміністративно-правову.** Будучи представниками органів влади, співробітники підрозділів ДСБЕЗ мають всіма надаваними міліції правами – можуть затримувати осіб, що вчинюють адміністративні правопорушення, оформляти відповідні протоколи, зажадати в посадових осіб необхідні документи й т.д.;

2) **Оперативно-розшукову.** Підрозділи ДСБЕЗ наділені правом у повному обсязі здійснювати оперативно-розшукову діяльність із метою виявлення, попередження й розкриття злочинів, що відносяться до їхньої компетенції; заводити на осіб, підозрюваних у здійсненні економічних злочинів, оперативно-розшукові справи, застосовувати спеціальні технічні

засоби, використовувати можливості інших оперативних служб, залучати до негласного співробітництва громадян, проводити різні оперативно-розшукові заходи й виконувати інші функції, передбачені Законом України "Про оперативно-розшукову діяльність" [9].

3) **Кримінально-процесуальну.** Співробітники підрозділів ДСБЕЗ, як представники органа дізнання, мають право розглядати питання щодо порушення кримінальної справи, самостійно проводити первісні слідчі дії, а згодом виконувати доручення слідчого процесуального характеру.

Одним з найважливіших напрямків діяльності підрозділів ДСБЕЗ є попередження злочинів, що вчинюються у сфері економіки. Відповідно до діючого законодавства України, а також положеннями міжнародних угод про права людини, попередження злочинів є одним із пріоритетних напрямків державної діяльності в боротьбі зі злочинністю [7].

Головне завдання цієї діяльності укладається в недопущенні можливих злочинів. Вона вирішується за допомогою здійснення:

1) **Загальної профілактики.** Її втримування становить виявлення причин і умов, що сприяють здійсненню економічних злочинів, розробка й здійснення заходів по їхньому усуненню.

2) **Індивідуальної профілактики.** Вона припускає виявлення осіб, що можуть зробити правопорушення й надання на них впливи, що забезпечує недопущення здійснення ними економічних злочинів.

3) **Запобігання підготовлюваних або припинення вчинюємих економічних злочинів.** Утримування даного напрямку попереджувальної діяльності становить комплекс заходів, спрямованих на недопущення вчинення нових злочинів, припинення замахів на злочини [8].

Багатоплановість завдань попереджувальної діяльності об'єктивно обумовлює необхідність взаємодії різних оперативних підрозділів ОВС у процесі їхнього рішення. Як свідчать дані нашого дослідження, із всіх випадків взаємодії, здійснюваної підрозділами ДСБЕЗ у боротьбі з економічною злочинністю, 38% доводиться на попередження злочинів.

Діяльність по розкриттю злочинів являє собою складний процес, спрямований на встановлення фактичних обставин справи в точній відповідності з дійсністю, всіх винних осіб, збір доказів, необхідних для викриття злочинців, встановлення причин і умов, що сприяють здійсненню злочинів, забезпеченню відшкодування заподіяного злочинами матеріально-го збитку.

Основними цілями розкриття злочинів у сфері економіки є: 1) забезпечення охорони встановленого державою правопорядку; 2) захист від злочинних зазіхань економічних інтересів суспільства, прав і воль громадян; 3) попередження злочинів.

Тут варто звернути увагу на розходження в діяльності по розкриттю злочинів підрозділів ДСБЕЗ МВС України і підрозділів карного розшуку.

Зокрема, в останніх відправним моментом найчастіше виступає офіційне повідомлення про подію злочину, тоді як по злочинах, що перебувають в компетенції підрозділів ДСБЕЗ, подібна ситуація не завжди характерна.

Проте, нерідкі випадки, коли діяльність по розкриттю злочинів підрозділу ДСБЕЗ, будують по "принципу від факту здійснення злочину до злочинця". Особливо це характерно при розкритті виготовлення або збуту підроблених грошей або цінних паперів, випуску в обіг неофіційних грошових знаків і шахрайства.

У цьому випадку, якщо це необхідно, організується виїзд на місце події слідчо-оперативної групи, до складу якої входить співробітник підрозділу ДСБЕЗ. На місці події приймаються заходи до розкриття злочину по "гарячих слідах", вирішується питання про порушення кримінальної справи, проводяться первинні слідчі дії й оперативно-розшукові заходи. Якщо злочинці не встановлені на протязі п'яти діб з моменту порушення кримінальної справи, то підрозділом ДСБЕЗ заводиться оперативно-розшукова справа, складається план проведення необхідних заходів, у числі яких особливе місце займають заходи щодо організації взаємодії.

Крім того, у випадках, коли особа (група осіб), що вчинили злочин установлені, але місцезнаходження її (їх) невідомо, оперативні підрозділи у відповідному порядку вживають заходів до розшуку місцезнаходження.

Складність і багатогранність завдань, з якими зіштовхуються підрозділи ДСБЕЗ при розкритті злочинів, вимагає активної взаємодії з іншими оперативними підрозділами. Їх питома вага, за даними нашого дослідження, склала 39% від взаємодії здійснюваної по інших напрямках боротьби з економічною злочинністю.

Таким чином, у процесі боротьби зі злочинністю в сфері економіки підрозділи ДСБЕЗ вирішують завдання щодо виявлення, попередження й розкриття злочинів, у процесі досягнення яких проявляються властиві кожній з них, як загальні, так і деякі відмітні друг від друга специфічні особливості. Вони й обумовлюють необхідність вироблення заходів щодо організації й тактики взаємодії підрозділів ДСБЕЗ з іншими оперативними підрозділами ОВС, стосовно до основних напрямків їхньої діяльності.

Підрозділи ДСБЕЗ, як правило, виступають організаторами взаємодії в процесі боротьби з економічною злочинністю. Спонукувані головними завданнями - виявлення, попередження, швидкого й повного розкриття економічних злочинів, забезпечення відшкодування заподіяного матеріального збитку, підрозділи ДСБЕЗ зустрічаються із цілим рядом перешкоджаючих обставин як внутрішнього, так і зовнішнього характеру. Успішне подолання їх може бути досягнуто тільки за умови консолідації зусиль різних оперативних підрозділів ОВС. Так, дані опитування показують, що підрозділи ДСБЕЗ МВС України, активно прибігають до взаємодії з підрозділами карного розшуку того самого ОВД - 87%, підрозділами ДСБЕЗ

МВС України інших територіальних ОВД – 81%, оперативно-пошуковими підрозділами – 64%, оперативними апаратами по боротьбі з організованою злочинністю й корупцією – 61%. Взаємодія з технічними-оперативно-технічними підрозділами складо – 52%, з оперативними частинами слідчих ізоляторів і місць позбавлення волі – 52%, з апаратами карного розшуку інших територіальних ОВД – 43%, з підрозділами ДСБЕЗ МВС України ОВС на транспорті – 35%.

У цьому зв'язку підрозділам ДСБЕЗ властиві деякі специфічні функції, що визначаються відповідно до основних цілей і завдань виходячи зі складної оперативної обстановки на території, що обслуговується. У цілому вони характеризуються двома основними напрямками: 1) організація взаємодії й керівництво; 2) особиста участь у заходах, проведених у рамках взаємодії з іншими оперативними підрозділами ОВС.

У цьому плані представляється, що основними функціями підрозділу ДСБЕЗ по організації взаємодії є:

- постійне вдосконалювання функціонування способів комунікативного зв'язку між оперативними підрозділами ОВС, що забезпечує своєчасний і ефективний порядок взаємного інформування, обігу за допомогою, а також освідомлення про можливості того або іншого оперативного апарата;
- систематичний аналіз результатів взаємодії оперативних підрозділів ОВС;
- організація й здійснення детального планування проведених заходів у рамках взаємодії;
- забезпечення заходів проведених у рамках взаємодії оперативно-розшуковими й іншими методами й засобами;
- розробка й впровадження заходів щодо вдосконалювання організації й тактики взаємодії;
- своєчасна організація заходів щодо ознайомлення з передовим досвідом взаємодії;
- організація й здійснення контролю за діяльністю охоплених взаємодією підрозділів;
- активна участь у нарадах і науково-практичних конференціях, семінарах і зборах із проблем взаємодії оперативних підрозділів;
- організація й проведення спільних практичних занять, спрямованих на відпрацювання питань спільної діяльності різних підрозділів у рамках взаємодії;
- вироблення пропозицій по організації й тактиці взаємодії й напрямків їх у вищі органи для використання в проектах наказів, інструкцій, вказівок;
- особиста участь у заходах щодо взаємодії.

Разом з тим, нерідкі випадки, коли конкретні підрозділи ДСБЕЗ беруть участь у процесі взаємодії, організованому іншим оперативним підрозділом. У цьому випадку даний підрозділ ДСБЕЗ не виконує організаційних функцій. Виступаючи повноправним суб'єктом взаємодії, підрозділ бере активну участь у плануванні спільних заходів, вносить пропозиції, спрямовані на поліпшення ефективності організації взаємодії й проведення окремих заходів. Крім того, вирішуючи мети взаємодії, вони самостійно намічають проміжні завдання для їхнього досягнення, збирають і аналізують вихідну інформацію, розробляють плани заходів і забезпечують їхнє виконання, а якщо буде потреба погоджують їх з організатором взаємодії. Говорячи інакше кажучи, діють вільно в рамках виконання важливих загальних завдань взаємодії.

Тим часом, комплексна взаємодія підрозділів ДСБЕЗ МВС України з іншими оперативними підрозділами ОВС у процесі боротьби зі злочинністю в сфері економіки виявляє й ряд проблем, від рішення яких багато в чому залежить розробка правильного підходу до здійснення його організації, здатної сприяти підвищенню ефективності даного виду діяльності.

Не претендуючи на завершеність суджень, представляється, що ці положення дозволяють виявити специфічні сторони взаємодії підрозділів щодо займаються боротьбою з економічною злочинністю, які проявляються в різних напрямках їхньої діяльності й обґрунтовують можливість загального методологічного підходу при вивченні закономірностей даного виду спеціальної взаємодії.

Розгляд даних положень сприяє одержанню повного уявлення про основи організації взаємодії підрозділів ДСБЕЗ у процесі боротьби зі злочинністю в сфері економіки, що виступають як основний суб'єкт цієї діяльності, ефективність якої перебуває в прямої залежності від рівня організації, удосконалення її тактики, і насамперед, правового забезпечення.

Використана література:

1. Шульженко Ф.П., Невмержицький Є.В. Юридична відповідальність за правопорушення у сфері економіки: Навч. посібник. - К.: КНЕУ, 2003. - 171 с.
2. Хараберюш І.Ф., Мацюк В.Я., Некрасов В.А., Хараберюш О.І. Використання оперативно-технічних засобів у протидії злочинам, що вчинюються у сфері інформаційних технологій: Монографія. - К.: КНТ, 2007. - 196 с. (Серія проблеми оперативно-розшукової діяльності).
3. Буева Л.П. Человек: деятельность и общение. - М., 1978. - 408 с.
4. Попередження і розкриття злочинів підрозділами Департаменту державної служби з економічною злочинністю (в таблицях і схемах). Частина 1: Навч. посібник / Уклад.: В.Я. Горбачовський, В.І. Васишинчук, К.М. Ольшевський та ін. - К.: Національна академія внутрішніх справ України, 2004. - 52 с.

5. Постанова Кабінету міністрів країни від 5 липня 1993 р. № 510 "Про державну службу боротьби з економічною злочинністю".
6. Наказ МВС України № 474 від 10.08.1993 року "Про виконання постанови Кабінету Міністрів України "Про утворення державної служби боротьби з економічною злочинністю".
7. Наказ МВС України № 1517 від 11.12.2003 року "Про заходи щодо вдосконалення організації взаємодії органів внутрішніх справ у розкритті і розслідуванні злочинів у сфері економіки".
8. Ортинський В.Л. Протидія нелегальній економіці засобами оперативно-розшукової діяльності: Монографія. – Львів: ЛЮІ, 2004. – 436 с.
9. Закон України "Про оперативно-розшукову діяльність": Науково-практичний коментар / Я.Ю. Кондратьєв, І.П. Козаченко. – К.:РВ МВС України, 1993. – 120 с.
10. Терентьев Е.И. Поисковая деятельность службы БХСС. – М., 1988. – 384 с.

Стаття надійшла до редколегії 16.02.2010 р.

УДК 343.137.5:343.125

С.В. Пастушенко

ПРИВІД ЯК ЗАХІД ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРИМУСУ

Стаття присвячена особливостям застосування такого запобіжного заходу як привід. В ній розглядаються теоретичні та практичні питання застосування приводу до неповнолітніх; пропонується врегулювання невирішених питань.

Ключові слова: *привід; заходи процесуального примусу; неповнолітній; спонукання; відповідальність.*

Статья посвящена особенностям применения такой меры пресечения как повод. В ней рассматриваются теоретические и практические вопросы применения привода к несовершеннолетним; предлагается урегулирование нерешенных вопросов.

Ключевые слова: *повод; мероприятия процессуального принуждения; несовершеннолетний; побуждение; ответственность.*

The article is devoted to the peculiarities of such preventive measure as excuse. It is considered both theoretical and practical issues of application of excuse to minors. It is offered the settlement of outstanding questions.

Key words: *excuse; measures of judicial compulsion; minor; inducement, responsibility.*

Крім запобіжних заходів кримінально-процесуальний закон передбачає заходи, які мають примусовий характер і спрямовані на забезпечення встановленого порядку провадження по кримінальній справі та виконання вироку. Успішна діяльність правоохоронних органів значною мірою залежить від того, наскільки чесно і сумлінно будуть виконувати свої обов'язки суб'єкти кримінального процесу. Не викликає сумніву, що належне виконання ними своїх обов'язків сприяє більш швидкому і повному розкриттю злочинів і, навпаки, неналежне виконання – ускладнює роботу органів розслідування та суду. Для того, щоб спонукати певних суб'єктів з відповідальністю ставитись до виконання своїх обов'язків, законодавець встановив для них ряд примусових заходів. До них можна віднести письмове зобов'язання про явку на виклик особи, яка проводить дізнання, слідчого, прокурора або суду; поміщення у приймальник-розподільник особи, яка у віці від 11 до 14 років вчинила суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, за яке Кримінальним кодексом передбачене покарання у вигляді позбавлення волі понад п'ять років; відсторонення обвинуваченого від посади; накладення арешту на майно; привід; запобіжне обмеження щодо особи, відносно якої порушено кримінальну справу, тощо.

Зазначені заходи процесуального примусу застосовуються з метою забезпечення встановленого порядку кримінального провадження, виконання всіх завдань кримінального судочинства.

Відповідно до чинного законодавства підозрюваний, обвинувачений, потерпілий, свідок зобов'язані з'явитися за викликом слідчого, органу дізнання, прокурора, судді у призначений час для проведення слідчих чи інших процесуальних дій. Для участі вказаних осіб, державні органи, які уповноважені на здійснення процесуальної діяльності наділені правом їх виклику. У випадку неявки без поважної причини і ухилення від виконання процесуальних зобов'язань особа, яка провадить дізнання, слідчий, прокурор, суд вправі піддати їх примусовому приводу.

Привід є примусовим заходом, передбаченим КПК України, Законом України "Про міліцію". Стаття 136 КПК України регламентує порядок застосування приводу виключно до обвинуваченого. Проте ч. 2 ст. 70 та ч. 3 ст. 72 КПК України, будучи бланкетними нормами, надають право застосування даного примусового заходу також і щодо свідка та потерпілого, які без поважних причин не з'являються за викликом органу дізнання, слідчого, прокурора та суду. Таким чином, привід застосовується до: підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, свідка, потерпілого.

Правовою підставою для виконання приводу є мотивована постанова слідчого, органу дізнання, прокурора, постанова судді, ухвала суду, де вказуються обставини справи і мотиви застосування приводу. Факт ого-

лошення постанови (ухвали) про привід, особі, щодо якої він здійснюється підтверджується його підписом на цьому документі. Крім того, обов'язковою умовою застосування приводу є встановлення факту ухилення від явки за викликом без поважної причини. Які саме причини неявки можна вважати поважними, закон повністю не визначає, проте містить приблизний перелік поважних причин неявки обвинуваченого у ст.ст. 135, 136 КПК України. На нашу думку при визначенні поважності причин неявки осіб, щодо яких законом передбачена можливість застосування приводу, слід керуватися приблизним переліком причин, які названі в цих статтях. Такими є: несвоєчасне одержання повістки, хвороба та інші обставини (стихийне лихо, довготривала непередбачена перерва у русі транспорту, хвороба члена родини тощо), які позбавляють особу можливості своєчасно з'явитися до слідчого. Умовою винесення рішення про привід повинна бути наявність відомостей про вручення повістки цій особі. Факт неодержання чи несвоєчасного одержання повістки повинен бути засвідчений поясненням особи, якій вона була передана для вручення підозрюваному, обвинуваченому, підсудному, свідкові, потерпілому, або відміткою установи зв'язку. Факт хвороби має бути підтверджений листком тимчасової непрацездатності або довідкою лікаря. Питання про поважність причин неявки обвинуваченого за викликом вирішує слідчий у кожному конкретному випадку на підставі даних перевірки та інших обставин.

Слід підкреслити, що відповідальність для особи, щодо якої застосовується такий захід процесуального примусу, як привід, настає лише тоді, коли виклик здійснено в установленому законом порядку, тобто з дотриманням встановлених кримінально-процесуальним законодавством вимог.

Повноважними органами, які наділені правом здійснювати привід є органи внутрішніх справ та Військової служби правопорядку у Збройних Силах України (щодо військовослужбовців та працівників Збройних Сил України). Постанова про привід розглядається начальником вказаного органу, який повинен невідкладно забезпечити її точне виконання. За відсутності начальника – постанову про привід розглядає його заступник.

Привід виконується органом внутрішніх справ, як правило, за місцем фактичного проживання особи, яка ухиляється від явки за викликом. Якщо особа, яка підлягає приводу, проживає чи фактично перебуває за межами України, то привід її здійснюється відповідно до міждержавних угод.

Виникає закономірне питання, з якого моменту вступає в дію сила державного примусу, з моменту виклику вказаних осіб у слідчо-судові органи, чи з моменту виникнення необхідності в їх приводі? Потенційне право на примус виникає з моменту неявки особи, яка викликається до відповідного терміну, визначеному в повістці, а реалізація примусу починається з моменту прийняття рішення про привід [1 с. 40].

Постанова про привід оголошується особі, щодо якої вона винесена, перед її виконанням. Якщо особа, яка підлягає приводу, виявила бажання добровільно слідувати до місця виклику, від неї береться письмове зобов'язання про явку в зазначений строк, яке начальником органу внутрішніх справ негайно надсилається прокурору, слідчому, до органу дізнання чи суду, що винесли постанову (ухвалу) про привід. У разі відмови від добровільної явки особа, яка підлягає приводу, доставляється до місця виклику примусово у супроводі працівника міліції.

Важливим питанням є привід неповнолітнього та чітка законодавча регламентація цієї діяльності. Існував Наказ МВС України № 864 від 28 грудня 1995 року "Про затвердження Інструкції про порядок виконання постанов прокурорів, суддів, слідчих, органів дізнання і ухвал судів про привід підозрюваних, обвинувачених, підсудних, свідків і потерпілих", який нажалі втратив чинності на підставі Наказу МВС України № 337 від 5 серпня 2009 року. Він регламентував, що привід неповнолітнього свідка, потерпілого, обвинуваченого чи підсудного, що не досяг шістнадцяти років, проводиться з оповіщенням його батьків або інших законних представників (усиновителів, опікунів, піклувальників, представників установ і організацій), під опікою яких перебуває неповнолітній. Інший порядок приводу неповнолітніх допускається лише у випадках, якщо він обумовлений у постанові (ухвалі) про привід.

Нажалі дане положення не дублюється у новому наказі та чинне кримінально-процесуальне законодавство дане питання не регулює.

Натомість проект нового КПК України, підготовлений Національною комісією із зміцнення демократії та утвердження верховенства права, взагалі не передбачає можливості застосування приводу до неповнолітнього [2]. З цієї позицією важко погодитися, адже неповнолітні так само як і дорослі можуть ухилятися без поважних причин від викликів, чим будуть перешкоджати нормальному здійсненню процесуальної діяльності по кримінальній справі.

Варто погодитися з думкою, вираженою в проекті КПК України, реєстраційний номер 1233 від 13 грудня 2007 року, підготовленого народними депутатами Мойсиком В.Р. та іншими, що привід не може застосовуватися до неповнолітніх у віці до 14 років [3]. Така сама позиція представлена в Кримінально-процесуальному кодексі Російської Федерації в ч. 6 ст. 113 [4].

У зв'язку з вище викладеним вбачається необхідність доповнити чинний Кримінально-процесуальний кодекс новою статтею 433¹ "Привід неповнолітнього" такого змісту: "Приводу підлягають неповнолітні особи, у віці від 14 років, з обов'язковим повідомленням їх батьків, опікунів, піклувальників або адміністрації дитячої установи."

У той же час необхідно зазначити, що в чинному кримінально-процесуальному законі та в проектах нових КПК України [2, 3] відсутнє визначення поняття приводу, що породжує різні його тлумачення і негативно впливає на практику його застосування. Тому уявляється доцільним доповнити частину 1 статті 32 КПК України пунктом 21 такого змісту: "Привід – примусове доставлення особи через органи внутрішніх справ".

Працівник міліції, який призначений для виконання приводу, на підставі наявних у постанові даних (прізвища, ім'я, по батькові, року народження, місця проживання) зобов'язаний достовірно встановити особу. У разі відсутності в постанові окремих даних, що не дозволяють встановити цю особу або місце її перебування, і з'ясувати їх неможливо, орган внутрішніх справ повинен негайно сповістити про це особу, яка винесла постанову. Після встановлення особи, яка підлягає приводу, працівник міліції оголошує їй постанову про привід під розписку. Відмова від підпису із зазначенням мотивів заноситься до постанови і підтверджується виконавцем приводу.

Що стосується свідка, то у відповідності з чинним законодавством за злісне ухилення від явки до суду, органів досудового розслідування до нього можуть вживатися й інші заходи реагування. Так, ч. 2 ст. 71 КПК України передбачає відповідальність свідка за вказані вище порушення за ч. 1 ст. 185³ та ст. 185⁴ Кодексу України про адміністративні правопорушення. Злісний характер ухилення від явки повинен полягати в систематичній неявці за викликом без поважних причин. Після відповідної перевірки слідчий, особа, яка провадить дізнання, зобов'язані скласти протокол, який разом з матеріалами перевірки надсилають до районного (міського) суду за місцем провадження розслідування для вжиття заходів адміністративного впливу щодо такого свідка. При встановленні факту злісного ухилення до суду адміністративне стягнення накладається безпосередньо судом, що розглядає справу, в якій особа викликала як свідок [5, с. 34]. Відповідно до ст. 12 Кодексу України про адміністративні правопорушення, адміністративній відповідальності підлягають особи, які досягли на момент вчинення адміністративного правопорушення шістнадцятирічного віку. Частина 2 ст. 13 КпАП дозволяє застосовувати до неповнолітніх, що вчинили адміністративні правопорушення, передбачені ст.ст. 44, 51, 121-127, ч. 1-3 ст. 130, ст. 139, ч. 2 ст. 156, ст.ст. 173,174, 185, 190-195 КпАП у віці від шістнадцяти до вісімнадцяти років, адміністративну відповідальність на загальних підставах [6]. Відповідно до цього виникає питання про відповідальність неповнолітніх свідків у віці від чотирнадцяти до шістнадцяти років за злісне ухилення від явки за викликами. Вбачається необхідним покласти відповідальність за ці правопорушення на батьків, опікунів, піклувальників неповнолітнього. Вбачається необхідним доповнити ст. 71 КПК України частиною 3 такого змісту. "За злісне ухилення від явки до

суду, до органів досудового слідства або дізнання неповнолітнього свідка у віці від 14 до 16 років, відповідальність за це покладається на батьків, опікунів, піклувальників неповнолітнього відповідно до ч. 2 ст. 71 цього кодексу."

Постанова про привід має бути виконана і після застосування заходів адміністративного стягнення за адміністративне правопорушення, передбачене ст. 185 КпАП.

У разі злісної непокори або опору законній вимозі працівника міліції слідувати до місця виклику складається протокол (акт), у якому вказується місце, час і характер порушення, а також свідки. Протокол (акт) доповідається начальнику органу внутрішніх справ для вжиття до порушника встановлених законом заходів. Про це одночасно повідомляється прокурор, слідчий, орган дізнання чи суд, що винесли постанову (ухвалу).

Використана література:

1. Стахівський С.М. Відповідальність свідка у кримінальному процесі // *Право України*. - 1997. - № 2. - С. 39-42.

2. Кримінальний процесуальний кодекс України / Проект Національної комісії із зміцнення демократії та утвердження верховенства права, схвалений комітетом з реформи кримінальної юстиції від 11.09.2008 р.

3. Проект Кримінально-процесуального кодексу України. Реєстраційний номер 1233 від 13.12.2007, Внесений народними депутатами України Мойсиком В.Р.; Вернидубовим І.В.; Ківаловим С.В.; Кармазінін Ю.А. Доступ до документа: http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=31115

4. Уголовно-процесуальный кодекс Российской Федерации. - М.: Издательство ОМЕГА-Л, 2005. - 600 с.

5. Стахівський С.М. Показання свідка як джерело доказів у кримінальному процесі. Навчальний посібник. - К.: Олан, 2001. - 95 с.

6. Кодекс України про адміністративні правопорушення: за станом на 26 червня 2008 року / Верховна Рада України. - Офіційне вид. - К.: Парламентське вид-во, 2008. - 192 с.

Стаття надійшла до редакції 29.03.2010 р.

УДК 343.21.7:341+341:343.21.7

Є.О. Письменський

КРИМІНАЛЬНЕ ТА МІЖНАРОДНЕ ПРАВО: ■ ОСНОВНІ ЕЛЕМЕНТИ ВЗАЄМОДІЇ

У статті розглянуто деякі теоретико-прикладні питання співвідношення кримінального права із суміжною галуззю – міжнародним правом, визначено ключові напрями взаємозв'язку і взаємодії норм кримінального та міжнародного права з урахуванням можливості їх подальшого удосконалення.

Ключові слова: *взаємодія, кримінальне право, міжнародне право, міжнародне кримінальне право, "конвенційні" злочини.*

В статье рассмотрены некоторые теоретико-прикладные вопросы соотношения уголовного права со смежной отраслью – международным правом, определены ключевые направления взаимосвязи и взаимодействия норм уголовного и международного права с учетом возможности их дальнейшего усовершенствования.

Ключевые слова: *взаимодействие, уголовное право, международное право, международное уголовное право, "конвенционные" преступления.*

In the article some theoretical-applied aspects of correlation between criminal law and an allied branch, which is international law, are considered, key directions of interrelationship and interaction between norms of criminal law and international law are defined with regard to the possibilities of their further development.

Key words: *interaction, criminal law, international law, international criminal law, treaty crime.*

У правовій системі держави кримінальне право посідає специфічне, не схоже на інші місце, що є зрозумілим з огляду на завдання, які воно вирішує, наявність особливого предмету та методу правового регулювання. Однак кримінальне право пронизане мережею системоутворюючих зв'язків із іншими галузями права: його норми часто застосовуються у сукупності з правовими нормами інших галузей, тісно з ними пов'язані, активно взаємодіючи. До таких галузей традиційно відносять й міжнародне право. Інтернаціональне співробітництво у справі боротьби зі злочинністю щороку поглиблюється, і сьогодні важко назвати сферу життєдіяльності сучасного суспільства, яка б не була пов'язана з міжнародним правом. Ці ж сфери охороняє кримінальне право, застосування багатьох приписів якого унеможливується при його ізолюванні від міжнародно-правових норм.

Окремі аспекти співвідношення кримінального та міжнародного права розглядаються в працях багатьох відомих учених, серед яких Г.І. Богуш, Б.В. Волженкін, В.О. Гацелюк, Г.В. Єлур, Н.Ф. Кузнецова, В.О. Навроцький, М.І. Пікуров, В.М. Попович, Є.В. Фесенко, М.І. Хавронюк, С.С. Яценко та ін. Разом із тим низка як теоретичних, так і практичних питань щодо механізмів взаємодії зазначених галузей права залишаються слабо розробленими, що власне, зумовлює актуальність та вибір теми дослідження.

Метою цієї статті є визначення ключових напрямків взаємозв'язку і взаємодії норм кримінального та міжнародного права й на цій підставі формулювання висновків щодо підвищення ефективності їх застосування та перспектив подальшого вдосконалення законодавства.

На відміну від кримінального особливого розвитку міжнародне право одержало у XX столітті. Історія взаємовідносин країн поступово розвивалася як постійне переміщення акцентів з односторонньої допомоги деяких країн іншим на взаємну допомогу, утвердження взаємовигідного співробітництва. Відносини між державами набували статусу міжнародних, за своїм змістом вони почали виходити за межі компетенції якої-небудь окремої держави, ставали об'єктом спільної компетенції держав або всього міжнародного співтовариства в цілому. Це викликало необхідність координації дій на міжнародному рівні з метою підтримки певної збалансованості у світовій спільноті.

Поява нових принципів і норм, порушення яких особливо небезпечно для збереження міжнародного правопорядку, підтримання мирних і дружніх відносин між державами, викликало необхідність виникнення самостійної галузі міжнародного кримінального права, як галузі міжнародного публічного права, принципи та норми якої регулюють співробітництво держав і міжнародних організацій у боротьбі зі злочинністю. Сьогодні міжнародне кримінальне право являє собою сукупність кримінально-правових норм, які встановлюють злочинність і караність найбільш серйозних і таких, що викликають стурбованість усього міжнародного співтовариства, посягань на міжнародний мир, міжнародну безпеку, людяність [1, 80]. Останнім часом навіть відбувається теоретичне відокремлення комплексної підгалузі міжнародного права, норми якої накладають на держави зобов'язання з національно-правової криміналізації суспільно-небезпечних діянь, які не є міжнародними злочинами, і регулюють співробітництво держав і міжнародних організацій у боротьбі з цими злочинами. Для її позначення використовується термін "транснаціональне кримінальне право" [2, 479 - 480].

Поступовий розвиток міжнародного кримінального права, зумовлений процесами глобалізації, які відбуваються в суспільстві, зближенням правових систем, інтернаціоналізацією й транснаціоналізацією злочинності, схожістю завдань, які розв'язуються різними державами в протидії злочинності, все частіше змушують задуматися про необхідність кодифікації норм міжнародного кримінального права. Існує безліч думок з цього приводу, фахівці-юристи висловлюються як "за" так і "проти" створення Міжнародного кримінального кодексу. За сучасних суспільно-політичних умов розвитку світового співтовариства правильним буде приєднатися до позиції Б.В. Волженкіна та зауважити, що найбільш реальною виглядає кодифікація (або щонайменше) гармонізація кримінального законодавства на регіональному рівні: в країнах Європейського Союзу, Співдружності незалежних держав та інших міждержавних об'єднань [3, 207 - 209]. Так, Україна є членом Співдружності незалежних дер-

жав (СНД), а її Статут (1993 р.) передбачає, що держави-члени сприяють зближенню національного законодавства.

Серед фахівців привалює думка, що між розгляданими галузями (так само як і у випадку з конституційним правом) до певної міри простежується ієрархічна природа взаємозв'язку. Пріоритет міжнародного права впливає з Конституції України, відповідно до ст. 9 якої чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України (норми міжнародного права на території України мають статус національно-правових), а також ч. 2 ст. 19 Закону України "Про міжнародні договори" від 29 червня 2004 року, згідно з якою, якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору¹. Єдиним обмеженням імплементації норм міжнародного права є умова, за якої ці норми не можуть суперечити нормам Основного закону (ч. 2 ст. 9 Конституції України). До речі, положення про верховенство міжнародних договорів щодо національного законодавства у разі виникнення розбіжностей між ними і визнання їх складовою частиною національного законодавства задекларовано у Конституціях багатьох європейських країн, зокрема Болгарії, Іспанії, Литви, Німеччини, Росії, Франції та інших.

Щодо чинного кримінального законодавства, то в ньому маються схожі, але більш обережні застереження. По-перше, у ч. 1 ст. 3 КК України йдеться про те, що законодавство України про кримінальну відповідальність ґрунтується на загальновизнаних принципах і нормах міжнародного права. По-друге, згідно з ч. 5 ст. 3 КК України Закони України про кримінальну відповідальність повинні відповідати положенням, що містяться в чинних міжнародних договорах, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України.

На жаль, останнє положення закону не завжди відповідає дійсному стану речей. Так, певні діяння національним законодавством не передбачені у такому вигляді, як це зроблено у відповідних міжнародних договорах. Цікавою ілюстрацією сказаному є приклад В.О. Гаделюка. Проаналізувавши ст. 2 Конвенції про запобігання та покарання злочинів проти осіб, які користуються міжнародним захистом, у тому числі дипломатичних агентів, та ч. 1 ст. 444 КК України він дійшов висновку, що напад на транспортні засоби особи, яка має міжнародний захист, у диспозиції статті КК не відображений. Також наведена норма КК має обов'язковою ознакою мету (вплив на характер діяльності або на діяльність держав чи

¹ Верховенство міжнародного права над внутрішнім є відносним, про що п'ятиметься далі.

організацій, що вони представляють, або провокація війни чи міжнародних ускладнень). Норма конвенції такої ознаки не містить, що є ще одним звуженням кримінально-правового регулювання національним правом порівняно з міжнародним [4, 139].

Однак повернемося до згаданих вище положень кримінального закону. Загальновизнані принципи та норми міжнародного права обов'язково мають враховуватися законодавцем і покладатися в основу кримінально-правових приписів. Як відомо, міжнародний договір не є єдиним джерелом міжнародного права, з чого випливає, що принципи та норми міжнародного права, розглядані як частина правової системи держави, можуть знаходити своє відбиття у звичаях, прецедентах та інших джерелах [5, 132]. У цьому контексті постає дуже цікаве питання – що розуміється під загальновизнаністю цих норм і принципів? На нормативному рівні зазначене питання чітко не розв'язується, існують лише певні доктринальні підходи до його вирішення. Утім, заслуговує на увагу позиція Пленуму Верховного Суду Російської Федерації (країни, у кримінальному законодавстві якої міститься аналогічне положення). Відповідні роз'яснення були викладені судом у постанові від 10 жовтня 2003 року № 5 "Про застосування судами загальної юрисдикції загальновизнаних принципів і норм міжнародного права та міжнародних договорів Російської Федерації": 1) під загальновизнаними принципами міжнародного права варто розуміти основні імперативні норми міжнародного права, прийняті й визнані міжнародним співтовариством держав у цілому, відхилення від яких неприпустимо (наприклад, принцип загальної поваги прав людини та принцип сумлінного виконання міжнародних зобов'язань); 2) під загальновизнаною нормою міжнародного права розуміється правило поведінки, прийняте й визнане міжнародним співтовариством держав у цілому як юридично обов'язкове.

Щодо міжнародного договору, то він є одним із ключових джерел міжнародного права (його статус визначений у ст. 17 Закону України "Про міжнародні договори України" від 29 червня 2004 року). Положення міжнародних договорів про боротьбу з окремими видами злочинів обов'язково підлягають включенню у КК України, а тому у разі вчинення такого злочину застосовується не міжнародний документ, а відповідна стаття кримінального закону. Пряме застосування норм міжнародного права щодо притягнення особи до кримінальної відповідальності є не можливим. Кримінальна протиправність тих чи інших діянь може бути встановлена лише кримінальним законом.

Добре відомо, що для дії норми міжнародного права як частини системи права вона повинна бути сформульована таким чином, щоб її можна було застосовувати безпосередньо (зазвичай у договорах сформульовано лише побажання щодо встановлення кримінальної відповідальності). Тому

пряма дія міжнародно-правових актів не виключається лише у сфері Загальної частини кримінального права. Схожу думку висловлює С.С. Яценко стосовно норм міжнародного кримінального права, які вичерпно регламентують певні кримінально-правові положення. У такому випадку їх відтворення у національному законі, на думку вченого, не є обов'язковим. Це стосується положень Загальної частини кримінального права. Воно могло б стосуватися його Особливої частини, зокрема щодо відповідальності за міжнародні злочини, якби вичерпність регламентації міжнародно-правовою нормою питання відповідальності за такі злочини характеризувалася наявністю не лише диспозиції, а й санкції за вчинення передбаченого нею злочину [6, 87]. Наведу такий приклад. У визначенні поняття організованої групи (ч. 3 ст. 28 КК України) відсутня вказівка на види злочинів, для вчинення яких створюється група, та мета для реалізації якої вона створюється. Водночас у ст. 2 Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності однозначно стверджується, що організована злочинна група може визнаватися такою, якщо вона створена та діє для того, щоб прямо чи посередньо одержати фінансову або іншу матеріальну вигоду. У цій ситуації застосуванню підлягає норма міжнародного договору, а не ст. 28 КК України.

Міжнародно-правові акти, навіть устанавлюючи певні заборони, конкретних санкцій не передбачають, що означає відсутність ознаки караності злочину. Зазвичай у текстах міжнародних документів, – підкреслюють Л.Л. Круткіов і Л.Є. Смирнова, – не міститься вказівок на конкретні санкції, які необхідно застосовувати до осіб, котрі вчинили злочини. Види заходів кримінально-правового впливу та розміри санкцій за порушення кримінально-правових заборон визначаються кожною державою на власний розсуд [7, 101]. Із договорів випливають лише певні зобов'язання держави, а не створюється кримінально-правова заборона. Особа не може порушити міжнародний договір, недотримання міжнародного зобов'язання не слід уважати злочином. Тому у разі, якщо міжнародним договором передбачена кримінальна відповідальність за певне діяння, а у КК України аналогічної за змістом норми немає, то притягнення особи до відповідальності буде неможливим, доки у кримінальному законі не відбудуться відповідні зміни. У цій частині підписані Україною, але ще не ратифіковані міжнародні договори ініціюють удосконалення національного кримінального законодавства.

Проте і з цього правила має бути резонне виключення. Відповідно до принципів справедливості та гуманізму норми міжнародного права, які пом'якшують чи виключають кримінальну репресію, або передбачають інші можливості поліпшення становища особи, винної у скоєнні злочину, мають застосовуватися безпосередньо. Адже існує реальна можливість запізнити зміни до КК України, і в такому разі безпосереднє застосування

норм міжнародного права є достатньо легальним способом реалізації принципу пріоритету прав людини та виконання тим самим Україною своїх міжнародних зобов'язань у цій сфері.

Отже, у разі підписання та ратифікації Україною міжнародних угод, які стосуються питань кримінального права, вони стають елементами системи норм кримінального права шляхом внесення відповідних змін до КК України. Відбувається імплементація міжнародно-правових норм у вітчизняні законодавчі акти у спосіб включення тексту приписів норм міжнародного права в формулу кримінально-правової норми, або шляхом створення на підставі таких приписів оригінального тексту норми національного кримінального права [8, 445]. При цьому дослівне відтворення формулювання міжнародного договору не є зовсім удалим способом гармонізації національного законодавства. Скажімо, часто у міжнародно-правових документах використовується термінологія, яка є незрозумілою для вітчизняного правозастосовця. Деякі правники взагалі вважають, що опис складів злочинів, який міститься в договорах, не може бути дослівно перенесений в національне право всіх держав, що беруть участь у договорі. Формулювання, які містяться в таких договорах, є наслідком компромісу, неминучого для досягнення консенсусу. Вони, як правило, містять у собі необхідний і достатній мінімум ознак щодо включення яких як елементів складу злочину домовилися держави [9, 474]. У цьому контексті також хотілося б підтримати ще одну більш категоричну думку про неприпустимість імплементації норм міжнародного права в національне законодавство з *безмежним, бездумним, а тим більше, механічним перенесенням міжнародних норм на вітчизняний ґрунт* (курсив мій - Є.П.), оскільки це може призвести до вкрай негативних наслідків, зокрема, зниження рівня суверенітету та незалежності країни, провокації міжнародного тиску тощо [10, 84].

Проаналізувавши окремі положення КК України, можна побачити, що деякі норми кримінального права з'явилися у кримінальному законодавстві на підставі міжнародних угод, до яких приєдналася Україна. Зокрема, йдеться про міжнародні акти, які визначають концептуальні підходи до боротьби із злочинністю в цілому. Серед таких можна згадати Загальну декларацію прав людини від 10 грудня 1948 року, Європейську конвенцію про незастосування строку давності до злочинів проти людства та воєнних злочинів від 25 січня 1974 року, Європейську конвенцію про видачу правопорушників від 13 грудня 1957 року, Конвенцію Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності від 15 листопада 2000 року та інші.

Завдяки цим та іншим документам існують норми, що пов'язані з регулюванням дії закону в просторі, його поширенням на іноземних громадян і осіб без громадянства, котрі вчинили злочини, а також від-

повідальності осіб, які користуються дипломатичною недоторканністю (ст. ст. 6 – 8 КК України); наслідками засудження особи за межами України (ст. 9 КК України); видачею осіб, котрі звинувачуються у скоєнні злочину, і осіб, засуджених за вчинення злочину (ст. 10 КК України); незастосуванням строків давності при звільненні від кримінальної відповідальності та від покарання осіб, котрі вчинили злочини проти миру та людства (ч. 5 ст. 49 і ч. 6 ст. 80 КК України) тощо.

Як вище підкреслювалося, інтеграція з міжнародними системами кримінально-правової безпеки неминуха. Багато з сучасних проблем через інтернаціоналізацію та глобалізацію різних сфер життя не можуть бути успішно розв'язані в межах однієї країни, постійно вимагаючи об'єднання зусиль усієї світової спільноти. Усе більше відносин, які колись були суцільно внутрішніми, складають предмет міжнародного співробітництва та міжнародно-правового регулювання. У цьому сенсі найбільш яскравий та зрозумілий приклад – екологічні проблеми, які, правильно зауважує О.І. Бойцов, або вирішуватимуться у глобальному масштабі, або їх не вдасться розв'язати по-справжньому, адже державні межі і межі екосистеми, зазвичай, не співпадають. Лише розуміння глобальності небезпеки та правова регламентація, спрямована на запобігання шкоди саморегуляції навколишнього середовища як цілісної системи, дозволить уникнути планетарної екологічної кризи [11, 59 – 60].

Міжнародна злочинність стає у своїй загальній масі явищем загальнокримінальним. І разом із тим, будучи пригаманною будь-якій державі як наслідок зростаючої взаємозалежності країн світу та їх прагнення до об'єднання, загальнокримінальна злочинність набуває зовнішніх рис та сутнісних ознак міжнародної. Відповідно, зв'язок кримінального права з міжнародним яскраво відбивається у здійсненні протидії конкретним видам злочинів міжнародного характеру¹, які одночасно посягають і на міжнародний, і на національний правопорядок, становлячи суспільну небезпеку для багатьох держав. Цей характер взаємозв'язку знаходить свій прояв у встановленні у КК України відповідальності за так звані "конвенційні" суспільно небезпечні діяння (treaty crime), які визнані світовим співтовариством злочинами, та підстави й межі кримінальної відповідальності за які визначені відповідними міжнародними договорами. Конвенції охоплюють ті види злочинів, які викликають особливу заклопотаність міжнародного співтовариства. Так, згідно з Гаазькою (1970 року) і Монреальською (1971 року) конвенціями про боротьбу з не-

¹ Схожим за змістом зі злочинами міжнародного характеру є поняття "злочини транснаціонального характеру", але ототожнювати їх не варто. "Транснаціональний" злочин відбиває процесуальну (юрисдикційну) сутність діяння, а злочин "міжнародного характеру" – його матеріальну сторону (значущість об'єкта міжнародно-правової охорони).

законним захопленням повітряних суден у кримінальному законі (ст. 278) встановлена відповідальність за угон повітряного судна. З урахуванням положень Міжнародної конвенції про боротьбу з захопленням заручників національний кримінальний закон передбачив відповідальність за захоплення заручників (ст. 147). Те ж саме стосується й піратства (ст. 446), відповідальність за яке у вітчизняному кримінальному законодавстві з'явилася після приєднання нашої держави до Женевської конвенції про відкрите море 1958 року та Конвенції ООН з морського права 1982 року. Фактично всі інші злочини з Розділу XX Особливої частини КК України – злочини проти миру, безпеки людства і міжнародного правопорядку – кореспондують положенням відповідних міжнародних конвенцій, угод, протоколів тощо.

"Конвенційну" основу мають і міжнародні злочини, які поряд зі злочинами міжнародного характеру є різновидом міжнародної злочинності. Вони визнаються найтяжчими злочинами, що загрожують загальному миру, безпеці й благополуччю; найсерйознішими злочини, які викликають стурбованість усього міжнародного співтовариства. Наприклад, відповідно до Міжнародної конвенції про боротьбу з вербуванням, використанням, фінансуванням і навчанням найманців від 4 грудня 1989 року в КК України уведена стаття, яка встановлює відповідальність за найманство (ст. 447).

За допомогою норм міжнародного права деталізуються, уточнюються ознаки тих злочинів, які посягають на урегульовані міжнародним правом відносини. Скажімо, у ст. 439 КК України йдеться про застосування зброї масового знищення, забороненої міжнародними договорами. Ще в 1948 р. ООН сформулювала поняття такої зброї, а пізніше, в 1968 р., на засіданні XXII сесії Генеральної Асамблеї ООН підтвердила його.

Як висновок пропоную приєднатися до слушного висловлювання української правниці В.М. Ролінської про те, що на сьогоднішнє правове забезпечення ефективності міжнародного співробітництва у сфері протидії злочинності, імплементація міжнародних стандартів кримінального права й правосуддя є одним із пріоритетних завдань законотворчої діяльності та юридичної науки [12, 109].

Використана література:

1. Єпур Г.В. Впровадження міжнародно-правових актів в кримінальне законодавство України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Єпур Григорій Володимирович. – Х., 2005. – 195 с.
2. Богуш Г.И. Транснациональное уголовное право / Г.И. Богуш // Уголовное право : стратегия развития в XXI веке : материалы Шестой Международной научно-практической конференции 29 – 30 января 2009 г. – М. : Проспект, 2009. – С. 478 – 483.

3. Современные проблемы и стратегия борьбы с преступностью / науч. ред. В.Н. Бурлаков, Б.В. Волженкин. – СПб. : Издательский Дом С.-Петербур. гос. ун-та, Издательство юридического факультета С.-Петербур. гос. ун-та, 2005. – 592 с.
4. Гацелюк В.О. Реалізація принципу законності кримінального права України (загальні засади концепції) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Гацелюк Віталій Олександрович. – Луганськ, 2005. – 217 с.
5. Бибики О.Н. Источники уголовного права Российской Федерации / О.Н. Бибики. – СПб. : Издательство Р. Асланова "Юридический центр Пресс", 2006. – 243 с.
6. Яценко С.С. Ніякого покарання без закону (стаття 7 Конвенції про захист прав людини і основних свобод): аспекти реалізації / С.С. Яценко // Вісник Конституційного Суду України. – 2000. – № 5. – С. 79 – 89.
7. Кругликов Л.Л. Унификация в уголовном праве / Л.Л. Кругликов, Л.Е. Смирнова. – СПб. : Издательство Р. Асланова "Юридический центр Пресс", 2008. – 312 с.
8. Энциклопедия уголовного права. Т. 1 Понятие уголовного права. – Издание профессора Малинина, СПб., 2005. – 699 с.
9. Зелинская Н.А. Глобализация преступности и транснациональное уголовное право / Н.А. Зелинская // Уголовное право : стратегия развития в XXI веке : материалы Шестой Международной научно-практической конференции 29 – 30 января 2009 г. – М. : Проспект, 2009. – С. 474 – 478.
10. Актуальні проблеми кримінального права : навч. посіб. / В.М. Попович, П.А. Трачук, А.В. Андрушко, С.В. Логін. – К. : Юрінком Інтер, 2009. – 256 с.
11. Уголовное право России: Общая часть: учебник / под ред. Н.М. Кропачева, Б.В. Волженкина, В.В. Орехова. – СПб. : Издательский Дом С.-Петербур. гос. ун-та, Издательство юридического факультета С.-Петербур. гос. ун-та, 2006. – 1064 с.
12. Ролінська В.М. Щодо розуміння концептуальних засад міжнародного кримінального права / В.М. Ролінська // Актуальні проблеми кримінального права та кримінології: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Донецьк, 24 квітня 2009 р.) / Донецький юридичний інститут ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка. – Донецьк, "Норд Комп'ютер", 2009. – С. 109 – 111.

Стаття надійшла до редколегії 19.05.2010 р.

УДК 343.221+343.23
А.М. Корягіна

■ **ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ ВЗАЄМВІДНОСИН
ЖЕРТВИ ТА ЗЛОЧИНЦЯ**

В статті робиться аналіз міжособових відносин. Дається визначення "взаємовідносин жертви та злочинця", а також запропоновано їх структуру та виокремлюються основні ознаки.

Ключові слова: *соціальний зв'язок, почуття, взаємовідносини, міжособові відносини, взаємовідносини жертви та злочинця.*

В статье делается анализ межличностных отношений. Дается определение "взаимоотношений жертвы и преступника", а также предлагается их структура и выделяются основные признаки.

Ключевые слова: *социальная связь, чувства, взаимоотношения, межличностные отношения, взаимоотношения жертвы и преступника.*

In the article the analysis of interpersonal relations is conducted. The definition of the term "interrelations between a victim and an offender" is given; the structure and main features of interrelations between a victim and an offender are considered.

Key words: *social ties, interrelations, interpersonal relations, interrelations between a victim and an offender.*

Досить суттєвий вплив на мотивацію злочинної поведінки здійснює як поведінка та особа жертви, так і взаємовідносини останньої зі злочинцем.

Відносини між людьми є предметом дослідження психології. Але кримінологи в різний час також зверталися до категорії взаємовідносин, вивчаючи різні криміногенні явища. Такі науковці, як: Ю.М. Антонян, Г. Гентіг, Б.М. Головкін, Г. Зер, Д.В. Рівман, В.О. Туляков, Д.О.Шестаков, О.Ю. Юрченко, та інші у своїх роботах звертали увагу на взаємовідносини жертви та злочинця як на підставу класифікації жертв злочинів, при дослідженні насильницьких злочинів, сімейного та побутового насильства. Однак дослідження ролі взаємовідносин у різних криміногенних процесах та явищах неможливе без з'ясування їх поняття та структури, що робить зазначену проблему вельми актуальною.

Метою цієї статті є спроба визначити поняття "взаємовідносини жертви та злочинця" та проаналізувати структуру цих відносин.

Етимологія слова "взаємовідносини" складається зі слів "взаємний" та "відносини". У тлумачному словнику поняття "відносини" має кілька визначень: 1) взаємний зв'язок різних величин, предметів, явищ; 2) той або інший характер поведінки, поводження кого-небудь, з ким-небудь; 3) зв'язок між ким-небудь, що виник на якомусь підґрунті [8, с. 456].

Як видається, у розгляданому слові зафіксовано як об'єктивний характер відносин, тобто різноманітну поведінку суб'єктів, так і суб'єктивне ставлення суб'єктів один до одного.

Ураховуючи, що категорія "відносини" посідає одне з головних місць у психологічній науці, ми вважаємо за потрібне звернутися до наукової розробки цього поняття саме з позицій психології. Зауважимо, що категорії "відносини" належить провідна гносеологічна функція при розробці проблем мотивів, ціннісних орієнтацій, установок та інших складових особистості, які мають суттєве значення для кримінологічного вивчення поведінки особи та ситуації вчинення злочину.

Розробка цієї категорії перш за все пов'язана з ім'ям В.М. Мясіщева. Крізь її призму він розглядає природу суб'єктивного в людині. Учений розкриває соціально-психологічний зміст зв'язків особистості з середовищем. У результаті вивчення цієї категорії у психології утворилися дві основні теорії відносин – психічна та безпосередньо психологічна.

Центральними категоріями вказаних теорій є, відповідно, психічні та психологічні відносини. Під психічними відносинами, на думку С.В. Духновського, слід розуміти переживання суб'єктом приємного або неприємного відчуття й викликаних цим переживанням відповідних йому афективних реакцій [4, с. 78].

Психічні відносини виявляють ступінь привабливості об'єкту, що здійснює сприятливий або несприятливий вплив на органи чуття людини. Ці відносини характеризуються мимовільністю реагування на якості об'єкту, що відображається. Психічні відносини супроводжують будь-який акт пізнавальної діяльності людини на конкретно-чуттєвому рівні відображення й визначають її емоційне забарвлення [4, с. 78].

У свою чергу, психологічні відносини – це цілісна система індивідуальних, вибірних, свідомих зв'язків особи з різними сторонами об'єктивної дійсності [9].

Наведене свідчить, що психологічні відносини на відміну від психічних розкривають індивідуальність особи, тому, що її активними компонентами є свідомість, почуття та воля.

Усвідомлений характер та довільність психологічних відносин надають їм конативний характер в тому сенсі, що вони спрямовують поведінку та діяльність особи в конкретному напрямі, втягуючи в цей процес такі важливі психічні утворення особи, як потреби, почуття, інтереси, переконання, оцінку, волю, увагу та мотив [4, с. 79].

В.М. Мясіщев, так само як і С.В. Духновський, до структури психологічних відносин включив волю, увагу та мотив як складові, що характеризують суб'єктивну активність людини в різних життєвих обставинах [9].

Однак, окрім суб'єктивної активності, людина проявляє ще й об'єктивну активність, яка виражається у її поведінці та вчинках, що скоюються під впливом соціальних настанов. Таким чином, психологічні відносини

перетворюються у соціально-психологічні, одним із видів яких психологи називають міжособові відносини.

Міжособові відносини мають двосторонній взаємний характер, тобто вони є взаємовідносинами, відносинами людини з людиною. Якістю соціально-психологічних відносин є те, що вони завжди є наслідком взаємодії, взаємозв'язку, взаємовпливу, взаємопізнання, взаємовідображення, взаємовідносин [9].

Взаємовідносини – це зв'язки та відносини між людьми, які вони переживають суб'єктивно. Це система міжособових настанов, орієнтацій, очікувань, що визначаються змістом спільної діяльності людей і їх спілкування. Взаємовідносини складаються в рамках взаємодії людей, впливаючи на ефективність спільної праці, характер їх протікання й інтенсивність процесу спілкування. Вони характеризуються вибірковістю й нерідко яскраво емоційно забарвлені: особа віддає перевагу одним людям, байдужа до інших, не приймає третіх тощо. При цьому феномен вибіркової обумовлений сферою потреб людини [10].

Наведене визначення також демонструє суб'єктивно-об'єктивний характер взаємовідносин. Цю рису вирізняв і Я.Л. Коломінський, говорячи, що у ставленні однієї людини до іншої необхідно розрізняти об'єктивні та суб'єктивні аспекти [5, с. 32-38]. А вказівка на те, що це відносини між людьми, розкриває їх обов'язковий персоніфікований характер – є головною, домінуючою рисою цих відносин. Однак, на нашу думку, цього недостатньо.

Говорячи про міжособові відносини, їх обов'язковою ознакою має бути взаємна спрямованість відносин суб'єктів. Вона є відмінною рисою міжособових відносин у порівнянні з іншими видами відносин. Як слушно зауважує Я.Л. Коломінський, взаємовідносини – це обов'язкові прямі міжособові відносини [5, с. 32]. Під взаємовідносинами він розуміє специфічний вид відносин людини з людиною, в яких існує можливість безпосереднього (або опосередкованого технічними засобами) одночасного або відстроченого особистісного ставлення [5, с. 33]. Все це дає підстави стверджувати, що терміни "взаємовідносини" та "міжособові відносини" є синонімами.

В.М. Куніцина, Н.В. Казарінова, В.М. Погольша, розглядаючи міжособові відносини акцентували увагу на тому, що аналізуючи міжособові відносини потрібно звертатися до відносно стійких довготривалих взаємовідносин, а не випадкових короткотривалих ситуативних контактів між людьми. Довготривалий характер взаємовідносин припускає розгляд фактору часу як їх базової характеристики. Принциповими питаннями міжособових відносин є зміни почуттів та емоцій, що супроводжують динаміку взаємовідносин, їх перехід від однієї стадії до іншої. Одиницею аналізу міжособових відносин виступає почуття як стійке емоційне ставлення од-

нієї особи до іншої. Сутність міжособових відносин полягає у свідомих зусиллях суб'єктів, націлених на те, щоб зробити свої почуття зрозумілими або, навпаки, приховати їх; щоб досягти того, ким вони бажають бути один для одного [7, с. 195].

Узагальнюючи викладене, вчені визначають міжособові відносини як взаємні орієнтації, які розвиваються та кристалізуються в індивідів, котрі знаходяться у тривалому контакті [7, с. 195].

Психолог О.В. Андрієнко міжособові взаємовідносини визначає як внутрішньогрупові, що мають формальну та неформальну структуру й визначаються: соціальним статусом особи; її позицією у системі формальних відносин; почуттями, які відчувають у процесі спільної діяльності [2, с. 102].

На нашу думку, таке визначення є не досить коректним, тому що не завжди особи, котрі входять до складу однієї групи, мають одна до одної певні почуття. Їх взаємне ставлення може бути байдужим. (Байдужість також є почуття, але вона навпаки вказує на відсутність емоційного зв'язку між суб'єктами). Саме такі суб'єктивні складові як емоції та почуття, на нашу думку, відрізняють міжособові взаємовідносини від інших видів відносин, котрі можна назвати "відносинами соціальних ролей" [1]. Соціальна роль – це закріплення певного положення, яке обіймає конкретний індивід у системі суспільних відносин [6, с. 12-42]. Як слушно зауважила Г.М. Андреева, такі відносини будуються не на ґрунті симпатій або антипатій, а на ґрунті певного положення, котре обіймає кожен в системі суспільства. Це означає, що суспільні відносини носять безособовий характер [1].

Ми погоджуємося з думкою Я.Л. Коломінського у тому, що міжособові відносини не завжди припускають симетричну, актуальну взаємність між людьми, але завжди зберігається реальна можливість якогось особистісного ставлення з боку партнера. Тобто, такі відносини можуть бути безпосередніми або опосередкованими, контактними або безконтактними, одночасними або відстроченими, множинними або одиничними, але в них завжди зберігається дійсна можливість взаємності [5, с. 34].

Міжособові взаємовідносини є динамічними. Вони починаються та припиняються з міжособовою подією, або конкретної життєвої ситуації. Під нею слід розуміти значущу для даної особи зміну у житті, ключову роль у якій відіграє інша особа, з якою вони знаходяться або знаходились у безпосередньому контакті [7, с. 242].

Формування взаємовідносин відбувається у процесі спільної життєдіяльності, через спілкування, міжособове відображення та під впливом суспільних відносин.

Повертаючись до взаємовідносин потерпілого та злочинця, зауважимо, що вказаний статус суб'єкти набули внаслідок кримінального конфлікту, який мав місце між ними. До вчинення злочину стосунки, що були між ними можна віднести до будь-якого виду взаємовідносин з означених

вище класифікацій, але кримінальний конфлікт, до якого призвели ці стосунки, свідчить про їх відхилення від норми тобто, девіацію у процесі їх розвитку та протікання. Тому, вважаємо доцільним такі взаємовідносини класифікувати як деструктивні.

На думку О.М. Джужі між злочинцем та потерпілим існує завжди об'єктивний зв'язок, незалежно від того знайомі вони були раніше чи ні. У момент вчинення злочину їх об'єднує час і місце вчинення злочину. Поведінка та стан потерпілого певним чином сприяють або навпаки протидіють вчиненню злочину. Суб'єктивний зв'язок "злочинець-жертва" має місце тільки тоді, коли вони один одного знають. Між ними існують певні взаємостосунки – родинні, подружні, сусідські, комерційні, службові тощо, які перебігають у просторі й часі [3, с. 123]. Ці стосунки наповнені різноманітним змістом, який і визначає поведінку суб'єктів. У такому випадку потерпілий належить до кола безпосереднього оточення злочинця й також впливає на формування злочинної мотивації і прийняття ним рішення про вчинення злочину.

З вищенаведеного можна зробити висновок, що "злочинами взаємовідносин" є такі злочини, у яких між суб'єктом злочину та потерпілим існує певний соціальний або емоційний зв'язок.

Основоположник віктимології Г. Гентіг відзначав, що негласне взаєморозуміння злочинця й жертви є основним фактом кримінології. Зрозуміло, ніяких домовленостей, тим більше пайових, при цьому не укладається, однак має місце інтеракція, взаємодія й обмін елементами причинності [12, с. 12].

Як слушно зазначила О.С. Юрченко, "стосунки «злочинець – жертва» у віктимології є одним з основоположних питань, але дуже складним, найменше розробленим як на теоретичному, так і на емпіричному рівні" [11, с. 88].

Аналіз наукової літератури дозволяє виокремити найбільш значущі ознаки взаємовідносин жертви і злочинця:

1. *Суб'єктами* взаємовідносин виступають *фізичні особи – люди*, що вказує на соціальний характер взаємовідносин.
2. *Наявність певного ставлення суб'єктів один до одного*, що вказує на існування *зв'язку* між ними.

Наприклад, згідно з штатним розкладом на підприємстві працівники мають різне становище залежно від посади, яку обіймають, виду та обсягу робіт, які виконують, обсягу повноважень та рівня оплати своєї праці.

3. *Динамічність* зв'язку проявляється через певні фізичні дії, рухи, які можна спостерігати зовні. У стосунках така взаємодія може носити як позитивний характер, так і негативний. Позитивна взаємодія полягає у такій поведінці суб'єктів, яка створює сприятливі умови для нормального співіснування усіх членів групи та розвитку і реалізації інтересів кожного. Негативна – навпаки перешкоджає таким нормальним процесам.

4. *Стойкість зв'язку* характеризується силою, глибиною суб'єктивного, емоційного компоненту і полягає в тому, що навіть коли безпосереднє спілкування суб'єктів є неможливим, стосунки підтримуються опосередковано. Тобто, коли, наприклад, особа переїжджає на інше місце проживання, у неї залишається зв'язок зі своїм колишнім оточенням, але спілкування є не постійним, а періодичним; не безпосереднім, а опосередкованим (за допомогою листування та телефонного зв'язку).

5. *Емоційне ставлення* розкриває суб'єктивний характер зв'язку між суб'єктами, який полягає у власному емоційному ставленні одного суб'єкта до іншого і проявляється у таких почуттях як любов, симпатія, повага або ненависть, байдужість. Наприклад, у благополучних родинах, зазвичай, їх члени ставляться один до одного нанобливо, з любов'ю і це ставлення взаємне, що сприяє їх нормальному співіснуванню. Існують й інші варіанти емоційного співіснування або душевного сприйняття суб'єктів родини одне одним, які заважають суб'єктам взаємовідносин нормально функціонувати. Це свідчить про девіантність.

6. *Девіантність* у ставленні суб'єктів один до одного має місце як зі знаком "плюс" так і зі знаком "мінус". Девіація зі знаком "мінус" полягає в негативному, ворожому ставленні та поведженні осіб одна до одної, у тих ситуаціях, коли стосунки між ними мають бути позитивними. Девіація зі знаком "плюс" – є надмірне позитивне ставлення одного суб'єкта до іншого, що заважає йому нормально жити та діяти на власний розсуд. Наприклад, коли батьки не дозволяють дитині навчатись у тому навчальному закладі, де він сам бажає, або чоловік так сильно кохає свою дружину, що безпідставно ревнує її та підозрює у зрадах, тому не дозволяє їй ходити на роботу й спілкуватися з друзями.

Окресливши ознаки взаємовідносин, можна визначити їх складові, до кола яких повинні бути включені *суб'єкти (фізичні особи)*, між якими існує певний *соціальний зв'язок*. Цей зв'язок полягає у різних фізичних формах *взаємодії*, створенні умов співіснування (як позитивних, так і негативних), а також *емоційного ставлення* суб'єктів один до одного. Залежно від виду взаємовідносин вони мають свій конкретний *предмет* з приводу якого утворились та існують.

Зазвичай, злочину передують цілком нормальні дружні, родинні, ділові стосунки або конфліктні, напружені. Взаємовідносинами потерпілого та злочинця вони стануть після того, як їх розвиток призведе до створення кримінальної ситуації, тобто девіантність таких взаємовідносин детермінує вчинення злочину. Вона сприяє виникненню злочинної мотивації у одного з суб'єктів і обумовлює віктимізацію іншого.

Таким чином, під *взаємовідносинами жертви та злочинця* слід розуміти *стійкий соціальний зв'язок між двома суб'єктами – фізичними*

особами, який полягає у різних формах взаємодії з приводу конкретного предмету, має істотне значення для існування або функціонування обох або одного із суб'єктів, характеризується девіантним емоційним ставленням суб'єктів один до одного або одного з них до іншого та призводить до створення кримінальної ситуації.

Як бачимо, взаємовідносини жертви та злочинця відрізняються від міжособових відносин людей лише тим, що вони сприяють криміналізації одного суб'єкта й віктимізації іншого, тобто мають таку додаткову характеристику як девіантність.

Виходячи зі сформульованого нами поняття "взаємовідносини жертви та злочинця", їхня структура має складатися з:

- суб'єктів взаємовідносин;
- соціального зв'язку між суб'єктами;
- предмету взаємовідносин;
- суб'єктивного девіантного ставлення суб'єктів один до одного;
- взаємодії, тобто об'єктивного поводження суб'єктів взаємовідносин

один з одним – їх поведінки, спілкування.

Ураховуючи вищевикладене, вважаємо, що взаємовідносини жертви та злочинця виникають та функціонують у рамках міжособових відносин, та відрізняються від останніх додатковою ознакою – девіантністю.

Використана література:

1. Андреева Г.М. Социальная психология : Учебник для вузов / Г.М. Андреева. – М.: Аспект Пресс, 1999. – [Електронний ресурс] . – Режим доступу: http://www.koob.ru/andreeva_g_m/.
2. Андриенко Е.В. Социальная психология : Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Е.В. Андриенко [Под редакцией В.А. Слостенина]. – М.: Издательский центр "Академия", 2000 – 183 с.
3. Джужа О.М. Курс криминології: Загальна частина : Підручник : у 2 кн. / О.М. Джужа, П.П. Михайленко, О.Г. Кулик [Під заг. ред. О.М.Джужи]. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 352 с.
4. Духновский С.В. Переживание дисгармонии межличностных отношений : Монография / С.В. Духновский. – Курган: Изд-во Курганского гос. ун-та, 2005. – 175 с.
5. Коломинский Я.Л. Психология взаимоотношений в малых группах (общие и возрастные особенности) : Учеб. пособие / Я.Л. Коломинский. – Мн.: ТетраСистемс, 2000. – 223 с.
6. Кон И.С. Социология личности / И.С. Кон. – М.: Политиздат, 1967. – 383 с.
7. Куницина В.Н. Межличностное общение : Учебник для вузов / В.Н. Куницина, Н.В. Казаринова, В.М. Погольша. – СПб.: Питер, 2001. – 544 с.

8. Лопатин В.В. Русский толковый словарь // В.В. Лопатин, Л.Е. Лопатина. – М.: Эксмо, 2004 – 928 с.

9. Мясичев В.Н. Психология отношений / В.Н. Мясичев [Под редакцией А.А. Бодалева]. – М.: Институт практической психологии, Воронеж: НПО МОД ЭК, 1995. [Электронный ресурс] . – Режим доступа: http://www.koob.ru/myasischev_v/psihologiya_otnosheniy.

10. Социальная психология : Словарь / Под. ред. М.Ю. Кондратьева [Электронный ресурс] // Социальная психология : Словарь. – Режим доступа: <http://slovari.yandex.ru/dict/psychlex4/article/PS4/ps4-0224.htm>.

11. Юрченко О.Ю. Роль віктимної поведінки потерпілих при вчиненні тяжких насильницьких злочинів проти життя та здоров'я особи в Україні: Дис. ... канд. юрид. наук. : 12.00.08 / О.Ю. Юрченко. – Х.: НУВС, 2004. – 187 с.

12. Hentig H. The Criminal and his Victim. Studies in the Sociobiology of Crime. Yale University Press, 1948. – р. 24. – Цит. по: Квашиш В. Е. . Основы виктимологии./ В.Е. Квашиш. – М.: Юрид. лит., 1999. – 236 с.

Стаття надійшла до редакції 11.05.2010 р.

Розділ VI. НАУКОВЕ ЖИТТЯ

УДК 351.823.3:340.5(СНД) – **ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ
В.М. Комарницький ВІДНОСИН НАДРОКОРИСТУВАННЯ
В КРАЇНАХ – УЧАСНИЦЯХ СНД
(рецензія)**

Концепція сталого розвитку як вихідні положення розглядає збалансоване регулювання економіки, охорону навколишнього природного середовища й соціальної сфери. У цьому контексті надра й ті, що містяться в них, мінерально-сировинні, енергетичні, інформаційні, просторово-базисні й ін. ресурси виконують функцію найважливішої геологічної системи, життєво важливого компонента сталого розвитку, обов'язкової умови виживання в майбутньому всього людства.

У державах – учасницях СНД розвиток законодавства про надра характеризується двома основними векторами: прагненням до затвердження загальних правових підходів у використанні й охороні надр і власним, своєрідним шляхом державного регулювання відносин надрокористування, які збе-

рігають організаційні та функціональні моделі, кожна з яких відображає багатство й оригінальність національних правових традицій

Викладені обставини актуалізують проведене І.М. Козьяковим порівняльно-правове дослідження стану й сучасних тенденцій розвитку законодавства про надра країн СНД¹.

У монографії аналізуються конституційні й спеціальні еколого-правові положення, що визначають цілі, принципи, основні напрями та завдання правового регулювання відносин користування надрами; правовий режим надр, порядок їх вивчення, розвідки, ви-

¹ Козьяков И.Н. Недропользование в странах СНГ: сравнительно-правовой анализ: монография: в 2 кн. / И.Н. Козьяков. – К.: Имидж Принт. 2009. – Кн. 1. – 2009. – 576 с. Кн. 2. – Законодательные акты. – 2009. – 520 с.

користання й охорони; правовий статус об'єктів і суб'єктів права користування надрами, права й обов'язки надрокористувачів, порядок надання надр для використання, форми державного управління та контролю за раціональним і комплексним використанням та охороною надр; норми й правила безпечного ведення робіт, вимог і обов'язків щодо охорони надр при видобуткові, переробці (перетворенні) корисних копалин, а також при користуванні надрами з метою, не пов'язаною з видобутком корисних копалин, у тому числі використанні відпрацьованих гірничих виробок і природних підземних порожнин для розміщення в них народногосподарських об'єктів та ін.

Рецензовану монографію характеризує досить органічне поєднання суто теоретичних аспектів права користування надрами з ілюстраціями підходів законодавця кожної з країн Співдружності до правового врегулювання окремих елементів відносин надрокористування.

Матеріал дослідження викладено системно, логічно та послідовно. Запропонована автором композиція тексту монографії дозволяє висвітлити право надрокористування країн СНД як взаємопов'язану систему правових приписів, що дає читачеві змогу скласти цілісне уявлення про його складові, загальне й окреме у його нормативному регулюванні. Утім,

поза межами дослідження залишилися аспекти, пов'язані з платою за користування надрами. Якби автор зосередив на них увагу, робота тільки б покращилася.

Варто відзначити проведену автором у розділі 3.3 деталізацію видів користування надрами. Спираючись на традиційні уявлення про класифікацію форм використання геологічних ресурсів, побудовано систему такої діяльності та досліджено її окремі види. Деякі з цих видів, незважаючи на наявність у практиці, ще не набули чіткої правової регламентації в законодавстві про надра України, тому видається доцільним внесення до нього відповідних змін.

Цінним у теоретичному плані вбачається авторський підхід до формування теоретичних основ правового забезпечення безпеки надрокористування. Надрам як верхній частині літосфери характерні специфічні, тільки їм властиві прояви небезпек, не притаманні іншим геосферам (атмосфері, гідросфері тощо). Підкреслюючи геосферну унікальність надрокористування, в розділі 5 автор виділяє низку іманентних, властивих тільки користуванню надрами небезпек і загроз, що виникають при антропогенному впливі на літосферу. Ураховуючи наявність властивих цим небезпекам груп характеристик, а також особливості їх виникнення та проявів, він пропонує класифікацію надрових небезпек.

Будучи результатом дії природних геологічних сил або антропогенної негативної діяльності, небезпечні прояви надр впливають на людину й навколишнє природне середовище, а отже – потребують еколого-правового осмислення, оцінки й напрацювання заходів щодо їх попередження та усунення. Тому слушним є висновок І.М. Козьякова, що ці обставини отримують юридичне значення й вимагають правового закріплення їх як юридичних фактів і складів, що зумовлюють виникнення, розвиток і припинення правовідносин, спрямованих на забезпечення безпеки надрокористування.

Варто наголосити, що під час аналізу проблем надрокористування автором не вдалося відійти від суто описового характеру викладу законодавчого матеріалу, якій міститься в законах і кодексах про надра держав – учасниць СНД. Проте послідовне розміщення як прикладів правових норм різних законодавчих актів, поєднаних контекстом проблем, що розглядаються автором, дає можливість і читачеві самостійно ана-

лізувати їх та робити власні висновки.

Проведене І.М. Козьяковим порівняльно-правове дослідження законодавства про надра держав – учасниць СНД, якщо взяти до уваги те, що на пострадянському просторі комплексно й системно це законодавство проаналізовано вперше, буде сприяти створенню теоретичної основи для поетапного зближення й гармонізації законодавчих та інших нормативних актів у сфері вивчення, використання й охорони надр, а також удосконаленню правової бази міждержавного співробітництва в умовах становлення й розвитку ринкових відносин.

Підсумовуючи аналіз тексту виданої І.М. Козьяковим монографії, слід указати на її новизну й цікавість, високий рівень науковості та безсумнівні корисність і потрібність для подальшого розвитку теорії екологічного та природоресурсного права.

*Стаття надійшла до редколегії
27.05.2010 р.*

УДК 343.98.06

Б.Г. Розовский

**КРИМИНАЛИСТЫ ОБЯЗАНЫ "ПОЖАТЬ
РУКУ" ПРЕДСТАВИТЕЛЯМ ДРУГИХ НАУК**

Криминалистика как наука в широком ее значении (охватывающая, в частности, все виды экспертиз) не может получать раз-

витие, если не будет давать социальные заказы широкому кругу наук. Принято считать, что сегодня наиболее перспективно на-

правление по созданию новых и совершенствованию имеющихся технических средств выявления, фиксации и исследования следов преступления, идентификации с их помощью личности преступника. Оно было стратегическим еще с тех времен, когда криминалистика не сформировалась как самостоятельная отрасль знания, сохраняет свою важность и сейчас. Однако надо признать неоправданным отсутствие должного внимания к возможностям использования для раскрытия преступления и изобличения виновного потенциала всего комплекса наук о человеке, о его психологии, биологической обусловленности поведения в разного рода экстремальных ситуациях.

Надо отметить, что такие возможности были обозначены довольно давно. Но их реализация напрямую зависела от уровня научно-технического прогресса. Поэтому, критически оценивая практические результаты, скажем, теории Ломброзо, недопустимо безоговорочно заявлять о нереальности его идей, игнорируя потенциал естественных наук того времени. Как свидетельствует история, многие фантастические проекты наших далеких и близких предков ныне становятся не только реальностью, а рядовой обыденностью. И темпы их воплощения в жизнь в немалой степени зависят от акцентирования внимания исследователей на тех актуальных проблемах,

для решения которых появляются определенные предпосылки.

Мы привыкли к условному делению предыдущих эпох на век пара, век электричества, век атомной энергетики. Современный период насыщен многими научно-практическими направлениями – космос, нанотехнологии, ресурсосбережение и т.д. В их числе заметное развитие получает генетика. В криминалистике и следственной практике применение получила генетическая идентификация личности. Но это, не побоюсь преувеличить, лишь первые шаги в магистральном направлении исследований. Пока генетики ориентируются в основном на решение проблем охраны здоровья человека. Здесь выяснилась немаловажная деталь: у разных народов разный генотип. Можно полагать, именно этим объясняются различия во внешности представителей многих народов. А коль так, почему бы криминалистам не поставить генетикам задачу: пойти дальше и восстановить по капле крови, оставленной на месте происшествия, облик, портретную характеристику ее владельца? В принципе, для постановки такой задачи основания есть. Достаточно указать, как правило, дети наследуют черты внешности своих родителей, и это не может не определяться генетикой. Ученые распознали пока лишь ничтожную часть общего гена человека. Нет сомнений, со временем появится

возможность определить те его составляющие, от которых зависит форма носа, цвет глаз, рост и даже походка каждого индивида. Важность решения такой задачи в аргументации не нуждается. Поэтому криминалисты должны настоятельно ставить ее перед генетиками, памятуя, что под лежащий камень вода не течет.

Парадокс: криминалисты не отреагировали на потенциал даже той информации, которая уже позволяет определить некоторые характеристики человека. Так, в спорте начали практиковать генетическое тестирование юниоров. Оказывается, можно дифференцировать людей по способностям к кратковременным и длительным физическим нагрузкам. В частности, ген аполипопротеин E4 является противопоказанием к занятиям боксом, кикбоксингом, различными единоборствами: при наличии этого гена со временем развиваются сосудистые нарушения. Тестирование и спортивный отбор осуществляют специалисты украинского и столичного центров спортивной медицины, четырех киевских центров здоровья. Есть подобные заведения и во многих других городах Украины¹. Информация может помочь получить практический результат в расследовании сейчас. Ее ценность будет возрастать по мере реализации

программы медицинской паспортизации населения Украины.

Мы не пропагандируем имевшие место в следственной практике факты использования нетрадиционных средств изобличения преступника, как, например, произведенное в США "опознание" убийцы комнатным растением, явившимся свидетелем преступления, "опознание" убийцы собакой в Германии. Отсутствует ориентация следователей на поиск нестандартных приемов расследования, а если такие случаи были, они не становятся достоянием широкого круга ученых и практиков.

Вероятно, генетике или другой пока неведомой науке предстоит раскрыть тайну еще одного явления, представляющего интерес для криминалистики. Речь идет об экстрасенсорных способностях некоторых людей. Попытки их объяснения огульно квалифицируются как лженаука. В Верховной Раде Украины зарегистрирован законопроект № 6299, запрещающий даже публикацию о деятельности экстрасенсов и разного рода других ясновидящих. Предложение не ново. Не поминая Средневековье, такой почин был сделан в гитлеровской Германии, ибо фюрер считал, что только он один знает перспективы развития мира и истории. Однако та же история свидетельствует: прогнозы, некоторые с точностью до одного дня, пусть редкие, но все же были. А то, что любое явление, прямо или косвенно касающееся жизнедеятельности

¹ См.: Дехтярев Ю. Только 11% школьников абсолютно здоровы // Аргументы и факты в Украине. - 2010. - № 22. - С. 22.

человека, обростає попытками построить на их основе какой-то бизнес, – это обыденность. Возьмите концепции так называемого правильного питания, физических и психологических упражнений, в конечном счете – экологической стратегии и многого другого. Издержки, видимо, неизбежны.

От уничтожительной критики Грегора Йоганна Менделя и Томаса Ханга Моргана до широкого признания генетики прошло столетие. У экстрасенсов столь известных научных апологетов пока нет, дебаты идут сравнительно недавно, и, скорее, на бульварном, а не на исследовательском уровне. Однако, в отличие от зарождавшейся генетики, реальность экстрасенсорики с первых дней подтверждена медицинской и следственной практикой. Понимая официозную "антинаучность" своей позиции, для облегчения предвзвешенного ее восприятия сделаю отступление.

Впервые я столкнулся с экстрасенсами в 1985 г. В УВД Ворошиловградской (ныне Луганской) области поступил материал о занятии врачебной практикой дамой, не имеющей медицинского образования. По действующему законодательству такая деятельность считалась уголовно наказуемой. Однако у руководства УВД рука не поднималась привлечь виновную к ответственности: как показала проверка, женщина излечила многих тяжелых больных, в

том числе одного, считавшегося безнадежным. И к тому же за лечение не взималась плата. Воспользовавшись приглашением выступить в качестве научного консультанта, я предложил подвергнуть способности целительницы официальной проверке. (Женщина ушла из жизни. Не хочу тревожить ее память, поэтому не называю фамилию). Освидетельствование проводилось в областном онкодиспансере. Комиссия в составе четырех врачей, в том числе двух кандидатов медицинских наук, дала заключение: "Испытуемая продемонстрировала способность диагностировать локализацию патологических процессов без использования принятых в медицине приемов".

В заключение не вошел один эпизод. После того, как испытуемая поразила опытейших врачей, они сами начали у нее обследоваться. Диагноз озвучивался после того, как пациент выходил из кабинета. На обследование одного врача испытуемая затратила больше времени, чем на других. Врач вышел, и прозвучал диагноз: "Это абсолютно здоровый человек, только у него очень плохой характер". Члены комиссии попадали от хохота: характеристика была исчерпывающе точной. К своему стыду, и я не сразу придал случившемуся должного значения.

Ситуация повторилась при еще одном эксперименте, который я проводил уже на неофициаль-

ной основе в обычной больнице. Все поставленные диагнозы были точными, и снова в числе обследованных оказалась медсестра с плохим характером. Тут уже у меня наконец сработал профессиональный интерес. Ведь очень часто успех всего расследования зависит от первого допроса подозреваемого, от умения следователя установить с ним психологический контакт. У профессионала это зачастую получается. На интуитивном уровне, пока вызванный на допрос идет от двери кабинета к столу, у следователя сама собой складывается психологическая характеристика подозреваемого. С учетом ее строится тактика допроса. Но на приобретения опыта уходят годы и овладевают таким мастерством далеко не все. Самое интересное: ни я сам и ни один из следователей – а я за многие годы задавал вопрос не одной сотне профессионалов – не смогли вразумительно объяснить, как удается быстро создать психологический портрет допрашиваемого. Отправные моменты понятны: анкетные данные, способ совершения преступления, одежда, манеры, выражение лица. Но недаром же говорят: внешность обманчива, да и собранные до допроса материалы дела нередко создают неправильное представление о психологии преступника. А тут за считанные минуты вся душевная подноготная человека как на ладони.

К сожалению, несмотря на самые дотошные расспросы, целительница, при всем ее желании, не

могла объяснить, как она распознает характер обследуемого и его заболевание. Заявляла, что "пропускает его состояние через себя".

Надо отметить, экстрасенсорные способности – явление не постоянное. Они могут на время затухать, затем восстанавливаться. Более того, работать с больными экстрасенсы могут избирательно – с одним получается, с другим нет. Происходит что-то похожее на радиоприемник, настроенный на определенные волны. Лечение идет, если излучатель-больной и приемник-экстрасенс работают на одной "волне". Не совпадают "волны" – пустая трата времени. Обладая элементарным запасом медицинских знаний, некоторые экстрасенсы используют их, когда не могут реализовать естественные способности диагностировать и лечить. Отсюда советы делать отвары трав и даже применять медикаментозные средства. (По этому пути пошла целительница после того, как ее экстрасенсорные способности угасти.)

Но вернемся к основной теме. Эксперименты с определением характера убедительно показали: "душа" человека имеет сугубо материальную основу. А коль так, надо ставить задачу по ее расшифровке, не отмахиваться от решения надуманной ссылкой на лженауку, незнание физических законов и отсутствие соответствующих приборов, а искать планомерно и целеустремленно, памятуя, что дорогу осилит только идущий.

Надеюсь, понятно, что в решении проблемы должны быть заинтересованы не только криминалисты, хотя именно для них оно может оказаться более чем перспективным. Мне удалось уговорить целительницу провести обследование преступников, содержащихся на период следствия в тюрьме. (Ныне - это следственный изолятор.) Задача ставилась сверхглобальная: определить, совершил ли арестованный убийство. Для нее она была новой. Я понимаю всю ответственность, описывая полученные результаты, поэтому вынужден сделать очередное отступление. Многие экстрасенсы, как и другие народные целители, проявление необычных способностей сами для себя объясняют благословием Бога. Отсюда целый ряд этических ограничений по применению Божьего дара. Целительница со времени нашего знакомства из убежденной в прошлом атеистки превратилась в столь же убежденную верующую. Поставленное задание вызвало у нее сомнения в свете нового мировоззрения. Отказать в моей просьбе она не хотела, но и результаты эксперимента не раскрыла. У меня сложилось впечатление, что в отношении четырех обследованных подозреваемых в убийстве целительница была согласна с выводами следствия, хотя и заявила, что ничего определить не может. Однако после осмотра одного обвиняемого сказал: *"Скорее всего, этот заключенный насилия над другим человеком*

не совершил". И действительно, в ходе расследования обвинение в убийстве не подтвердилось. От дальнейших экспериментов целительница отказалась.

По всем канонам большой науки единичный случай может оказаться всего лишь случаем. Тем более, как определила целительница невинность подозреваемого в убийстве (его осудили за кражу), осталась тайной. Но вдруг! Вдруг все же Ломброзо был прав!

Ныне проведены исследования, свидетельствующие: есть значительная категория людей, не способных к асоциальному поведению. Природа такого поведения пока не ясна, скорее всего, она в высокой нравственности этих людей, хотя не исключены и более глубинные основы. Но факт остается фактом. Для иллюстрации: в Великобритании в одном из супермаркетов в час пик выключили электрическое освещение. Наблюдение за поведением посетителей велось с помощью приборов инфракрасного излучения. Реакция части покупателей была ожидаемой: они бросились с корзинами к отобранными продуктами к выходу, минуя кассы. Но довольно значительная часть покупателей положила отобранные продукты на полки и только после этого покинула магазин. Такого рода люди в экспериментах не смогли совершить безнравственные поступки под гипнозом. Исследователи отмечают, что не совершает преступлений часть граждан, находя-

щихся в состоянии наркотического опьянения¹.

Мобилизовав врачей, я получил информацию еще о десятке реальных экстрасенсов. Были среди них уникалы. Одна женщина, находясь на лечении в больнице, (парадокс, но большинство экстрасенсов сами себя исцелить не могут) ночью подняла тревогу: в соседней палате умирает человек. Действительно, у мужчины случился инфаркт, его удалось "откачать". Экстрасенс из своей палаты не выходила, об ухудшении состояния мужчины никто не знал. Другой экстрасенс, к которому я привел своего друга – директора завода, диагноз ставил не прикасаясь к обследуемому, находясь на расстоянии полуметра. Он заявил, что произошедшее ухудшение зрения следствие травмы головы, полученной во время службы в авиации. Действительно, в молодости друг попал под вращающуюся лопасть пропеллера, о чем сам успел забыть. Однако кого-либо, кто бы мог повторить эксперименты целительницы, мне найти не удалось.

Размеры статьи не позволяют даже контурно затронуть много интересных аспектов способностей экстрасенсов. Остановлюсь на тех, которые мне ближе в силу

профессиональных интересов. Примерно в середине прошлого века в методических изданиях Прокуратуры СССР с грифом "Для служебного пользования" (!) сообщалось, что на Западе экстрасенсы указали место захоронения убитого человека, залив реки, куда течением прибило трупы двух утопивших детей, и, по запросу страховой компании, даже канализационный колодец, где находится застрахованное кольцо, которое дама уронила в унитаз. Есть и более свежие факты помощи экстрасенсов-ясновидящих в обнаружении жертв преступников и самих преступников. Факты не виртуальные, а реальные, подтвержденные ответственными работниками правоохранительных органов. Так, экстрасенс по окровавленным наручным часам смогла определить прижизненное место работы жертвы маньяка, труп которой считался неопознанным, а затем место пребывания и самого убийцы. По другому делу экстрасенс привела работников милиции в подвал жилого дома, где под листом ржавого железа маньяк спрятал тело изнасилованного и задушенного шестилетнего ребенка. В этот момент на место преступления пришел убийца и был тут же задержан². Провожу эксперимент – хочу выяснить, читают ли работы, которые публикуются в научных изданиях. С этой целью тех, кто

¹ См.: Резник А. Отрывки из ненаписанного... // Наркотики. Наркомания. Наркополитика: Сб. научных трудов. / Под ред. А.Г. Софронова. СПб.: Изд. Медицинская пресса, 2006. – С. 99.

² Подробнее см.: Аргументы и факты в Украине. – 2010. – № 12. – С. 30. WWW.AIF.UA

прочел статью, прошу позвонить автору по телефону 095-697-36-81 или писать на электронный адрес gozovskiy@rambler.ru, обещаю дополнительную интересную информацию по теме.

Четко понимаю трудности, с которыми сталкивается большая наука. Природа биополя неясна, как к нему подступиться, пока неизвестно. Но нельзя на этой основе отрицать феномен, инквизиторскими методами бить по рукам тех, кто пытается решать проблему. По большому счету, мы толком не знаем природу даже земного притяжения. Концепций несколько, но это не мешает нам ходить и летать. Так давайте, не игнорируя

основную, попытаемся решить не менее актуальную задачу возрождения у людей экстрасенсорных способностей. Подходы, как оказывается, есть – при полном совпадении "волн" экстрасенса может наделить хотя бы частью своих способностей другого человека. Стабильный результат, если его удастся получить, окупит любые затраты. И ставить на этом пути законодательные рогатки недопустимо. Недопустимо и пренебрежительное отношение криминалистов к возможности пополнить арсенал средств своей науки.

*Стаття надійшла до редколегії
14.05.2010 р.*

НАШІ АВТОРИ

- Андрейченко Л.С.** *слухач магістратури Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*
- Афанасьєв К.К.** *кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри цивільних та адміністративно-правових дисциплін Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*
- Бабічев Д.О.** *кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник НДЛ з правових та організаційно-тактичних проблем ОРД Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*
- Беднарська В.М.** *кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального процесу та правосуддя Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*
- Болдарь Г.Є.** *кандидат юридичних наук, учений секретар секретаріату вченої ради Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*
- Бутирін Є.О.** *викладач кафедри загальноправових дисциплін Донецького державного університету управління*
- Віскунов В.В.** *викладач кафедри кримінального права Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*
- Воронов І.О.** *кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник відділу організації наукової роботи Одеського державного університету внутрішніх справ*
- Гвоздик П.О.** *кандидат юридичних наук, голова Апеляційного суду Івано-Франківської області*
- Глазков В.А.** *кандидат юридичних наук, доцент, проректор державного університету – директор Навчально-наукового інституту права Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*

- Гусева К.А.** кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник Державного науково-дослідного інституту МВС України
- Делія Ю.В.** кандидат юридичних наук, доцент, начальник ад'юнктури Донецького юридичного інституту Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка
- Назимо Є.С.** науковий співробітник відділу організації наукової роботи Донецького юридичного інституту Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка
- Карлаш І.А.** ад'юнкт кафедри кримінального процесу та правосуддя Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Комарницький В.М.** кандидат юридичних наук, доцент, ректор Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Корнеса О.С.** ад'юнкт кафедри кримінального процесу та правосуддя Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Коряєна А.М.** викладач кафедри організації розслідування злочинів Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Корякін Р.В.** кандидат юридичних наук, начальник факультету підготовки слідчих Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Коцан Ю.Я.** асистент кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ
- Краснобрижий І.В.** здобувач кафедри ОРД Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ
- Купова І.Е.** кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарського права Східноукраїнського національного університету імені Володимира Дзюби
- Лаєрinenko О.В.** кандидат юридичних наук, доцент, науковий співробітник ВОНР інституту, за сумісництвом – професор кафедри цивільного права та процесу Донецького юридичного інституту Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Литвинов О.М.** кандидат юридичних наук, кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії права, історії та культурології Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка

- Макаренко О.Г.** кандидат юридичних наук, головний консультант Інституту законодавства Верховної Ради України
- Мішина О.Б.** здобувач Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України
- Молдаван О.І.** начальник 13-го ВВБ у Луганській області (СВБ ГУБОЗ МВС України)
- Нерсесян А.С.** кандидат юридичних наук, молодший науковий співробітник Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України
- Нестерович В.Ф.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного та міжнародного права Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Пастушенко С.В.** ад'юнкт кафедри кримінального процесу Київського національного університету внутрішніх справ
- Письменський Є.О.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Полторацький О.Б.** заступник начальника підрозділу Управління Служби безпеки України в Луганській області (м. Луганськ), аспірант Національної академії СБУ)
- Полулях П.В.** аспірантка Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Попов П.О.** слухач магістратури Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Правдюк А.Л.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри правознавства Вінницького національного аграрного університету
- Розовський Б.Г.** доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, професор кафедри правознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Дяля
- Сергеев В.М.** заступник голови суду Жовтневого району м. Луганська
- Тарасенко В.Є.** кандидат юридичних наук, доцент, старший науковий співробітник Одеського державного університету внутрішніх справ
- Тертиченко Т.М.** науковий співробітник відділу організації наукової роботи Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Ткалич Ю.В.** здобувач кафедри цивільного та трудового права Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка

- Тяченко О.О.** *здобувач кафедри теорії та історії держави і права Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*
- Черков В.О.** *кандидат юридичних наук, заступник начальника кафедри оперативної-розшукової діяльності Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*
- Черкова М.Ю.** *кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального процесу та правосуддя Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*
- Шехацов Р.М.** *кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри криміналістики Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*

**ВІСНИК
Луганського
державного університету
внутрішніх справ
імені Е.О. Дідоренка**

Науково-теоретичний журнал

Випуск № 2

Друкується мовами оригіналу

Відповідальний за випуск *О.І. Левченко*
За редакцією авторів
Технічні редактори *О.В. Буцко, М.О. Михайлюк*
Художній редактор *С.М. Топольськова*
Комп'ютерна верстка *О.В. Висильєва*

Пішисано до друку 14.06.2010.
Папір офсетний. Формат 60x84 ¹/₁₆.
Друк ризографічний. Гарнітура Book Antigua.
Ум. друк. арк. 19,5. Ум. фарбо-відб. 19,5.
Обл.-вид. арк. 18,135. Тираж 500 прим. Зам. № 27

Редакційно-видавничий відділ Луганського державного
університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
Друкарня РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка
91493, Луганськ, сел. Ювілейне, вул. Генерала Дідоренка, 4
Свідоцтво про реєстрацію КВ 15990-4462 ПР від 20.11.2009 р.